

ODESA **ВІСНИК**
NATIONAL UNIVERSITY **ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО**
HERALD **УНІВЕРСИТЕТУ**
Volume 23. Issue 2 (48). 2018 Том 23. Випуск 2 (48). 2018
SERIES: PSYCHOLOGY ***СЕРІЯ: ПСИХОЛОГІЯ***

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

ODESA NATIONAL UNIVERSITY HERALD

Series: Psychology

Scientific journal

Published four times a year

Series founded in July, 2006

Volume 23. Issue 2 (48). 2018

Odesa
«Astroprint»
2018

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІСНИК ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: Психологія

Науковий журнал

Виходить 4 рази на рік

Серія заснована у липні 2006 р.

Том 23. Випуск 2 (48). 2018

Одеса
«Астропринт»
2018

Засновник: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Редакційна рада:

І. М. Коваль, д-р політ. наук (*голова ред. ради*); **В. О. Іваниця**, д-р біол. наук (*заступник голови ред. ради*); **С. М. Андрієвський**, д-р фіз.-мат. наук; **В. В. Глебов**, канд. іст. наук; **Л. М. Голубенко**, канд. філол. наук; **Л. М. Дунаєва**, д-р політ. наук; **В. В. Заморов**, канд. біол. наук; **О. В. Запорожченко**, канд. біол. наук; **О. А. Іванова**, д-р наук із соц. комунікацій; **В. С. Круглов**, канд. фіз.-мат. наук; **В. Г. Кушнір**, д-р іст. наук; **В. В. Менчук**, канд. хім. наук; **М. О. Подрезова**, директор Наукової бібліотеки; **Л. М. Солдаткіна**, канд. хім. наук; **В. І. Труба**, канд. юрид. наук; **В. М. Хмарський**, д-р іст. наук; **С. А. Черкез**, д-р геол.-мінерал. наук; **С. М. Черноіваненко**, д-р філол. наук

Редакційна колегія журналу:

О. І. Кононенко, д-р психол. наук (*науковий редактор*); **В. І. Подшивалкіна**, д-р соціол. наук (*заступник наукового редактора*); **Т. П. Вісковатова**, д-р психол. наук; **З. О. Кіреєва**, д-р психол. наук; **Т. П. Чернявська**, д-р психол. наук; **Н. В. Родіна**, д-р психол. наук; **О. В. Мамічева**, д-р психол. наук; **Л. В. Засєкіна**, д-р психол. наук; **О. О. Кронік**, д-р психол. наук (США); **І. О. Фурманов**, д-р психол. наук (Білорусь); **Алессандро Крізі**, доктор наук з психології (Італія); **Ігун Ган**, доктор наук з психології (Китай)

Відповідальний редактор **М. А. Крюкова**, канд. психол. наук, доцент

Editorial Council:

I. M. Koval, DrSc (Politicalology) (*Editor-in-Chief*); **V. O. Ivanytsia**, DrSc (Biology) (*Deputy Editor-in-Chief*); **S. M. Andriievskiy**, DrSc (Physico-mathematical Sciences); **Yu. F. Vaksman**, DrSc (Physico-mathematical Sciences); **V. V. Hliebov**, CandSc (History); **L. M. Holubenko**, CandSc (Philology); **L. M. Dunaieva**, DrSc (Politicalology); **V. V. Zamorov**, CandSc (Biology); **O. V. Zaporozhchenko**, CandSc (Biology); **O. A. Ivanova**, DrSc (Social Communications); **V. Ye. Kruhlov**, CandSc (Physico-mathematical Sciences); **V. G. Kushnir**, DrSc (History); **V. V. Menchuk**, CandSc (Chemistry); **M. O. Podrezova**, Director of the Scientific Library; **L. M. Soldatkina**, CandSc (Chemistry); **V. I. Truba**, CandSc (Jurisprudence); **V. M. Khmarskiy**, DrSc (History); **O. V. Chaikovskiy**, CandSc (Philosophy); **Ye. A. Cherkez**, DrSc (Geological and Mineralogical Sciences); **Ye. M. Chernovivanenko**, DrSc (Philology)

Editorial (Expert's) Board of the journal:

O. I. Kononenko, DrSc (Psychology) (*Scientific editor*); **V. I. Podshivalkina**, DrSc (Sociology) (*Deputy scientific editor*); **T. P. Viskovatova**, DrSc (Psychology); **Z. O. Kireyeva**, DrSc (Psychology); **T. P. Chernyavska**, DrSc (Psychology); **N. V. Rodina**, DrSc (Psychology); **O. V. Mamicheva**, DrSc (Psychology); **L. Y. Zasyekina**, DrSc (Psychology); **A. A. Kronik**, DrSc (Psychology) (USA); **I. A. Furmanov**, DrSc (Psychology) (Belarus); **A. Krisi**, DrSc (Psychology) (Italy); **I. Gan**, DrSc (Psychology) (China)

Executive editor **L. S. Smokova**, CandSc (Psychology)

З 17-го тому
«Вісник ОНУ. Серія: Психологія»
має власну подвійну нумерацію

ЗМІСТ

Аблов Анатолій Федорович

Деякі проблеми теорії і практики трансформації сучасного українського суспільства 7

Бедан Вікторія Борисівна

Життєстійкість як один із чинників схильності особистості до переживання самотності 23

Бігунов Дмитро Олександрович

Психологічні механізми виходу із конфліктних комунікативних ситуацій 33

Дубініна Яна Павлівна

Маркетинговий ресурс інноваційних змін сучасної соціальної роботи 41

Кас'янова Світлана Борисівна

Особливості впливу емоційного інтелекту на особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій 49

Коброслі Алісар Халедівна

Взаємозв'язок використання соціальних мереж з психологічним благополуччям підлітків 58

Попов Олександр Георгійович, Коваленко Олександр Павлович, Дунаєва Лариса Миколаївна, Гладченко Світлана Володимирівна

Соціальне та духовне служіння В. Ф. В. Войно-Ясенецького (свт. Луки)..... 66

Кравець Ганна Василівна

Соціально-економічне значення адресної соціальної допомоги в Україні 76

Лантух Ігор Валерійович

Дослідження індивідуальних поведінкових моделей подолання стресових ситуацій суб'єктів підприємницької діяльності з різним рівнем особистісної надійності 84

Литвиненко Ольга Дмитрівна

Вплив індивідуально-психологічних властивостей та окремих потенціалів на систему адаптивностей як цілісний конструкт адаптаційного потенціалу 95

Недозим Інна Вікторівна

Методики дослідження соціального інтелекту у дітей старшого дошкільного віку з розладами аутистичного спектра 105

Проніна Вікторія Олександрівна

Використання наративного аналізу у дослідженні мотиваційно-сміслової сфери особистості жінки у реалізації материнської поведінки 116

Соколова Ганна Борисівна

Дослідження проблеми психологічного супроводу дітей
з особливими освітніми потребами128

Сулова Валерія Олександрівна

Соціально-психологічна адаптація молоді до іншопольтурного
середовища і навчальна мотивація136

Чернецька Юлія Іванівна, Дунаєва Лариса Миколаївна,

Гладченко Світлана Володимирівна

Принципи ненасильницького спілкування як основа взаємодії
у співзалежній родині146

УДК 316.4

Аблов Анатолій Федорович

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної роботи
факультету психології та соціальної роботи

ОНУ імені І. І. Мечникова

balabanca51@gmail.com

ORCID 0000–0002–8660–4678

[https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1\(47\).145627](https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1(47).145627)

**ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

У статті розглядаються проблеми трансформаційних змін в Україні. Стратегія цих змін має базуватись на знаннях особливостей функціонування, взаємодій і детермінацій суспільних відносин в конкретних історичних умовах та взаємозв'язках минулого, сьогодення та майбутнього. Сучасні проблеми трансформаційних змін в Україні в значній мірі є наслідком минулої сімдесятирічної соціалістичної системи, яка значно вплинула на культуру суспільства. Український проект суспільної трансформації потребує цілеспрямованої і планової, комплексної і системної трансформації сфер суспільного життя та їх компонентів. Реалізація цього проекту залежить від суб'єктивного фактора, влади і політики, інститутів громадянського суспільства, здатності їх шляхом конструктивної взаємодії консолідувати суспільство та наявні ресурси для вирішення передусім двох ключових завдань — здійснення нової індустріалізації на основі новітніх наукових, інтелектуальних технологій та формування культури, яка має відповідати новим формам суспільного життя.

Ключові слова: традиційне, індустріальне і постіндустріальне суспільство, соціальна трансформація і детермінація, соціальна структура суспільства, культура, влада і політика, соціальний проект.

Постановка проблеми. Сучасне постсоціалістичне українське суспільство перебуває в стані якісних соціальних змін, які передбачають цілеспрямовану, комплексну, системну трансформацію усіх сфер його життєдіяльності відповідно до об'єктивних потреб та історичних викликів ХХІ століття. В цих умовах набувають особливої актуальності питання теорії і практики про джерела і механізми, умови і фактори, форми і шляхи, методи і технології соціальних змін, трансформації соціальних інститутів і сфер суспільного життя в їх взаємодії і розвитку. Зважаючи на те, що історія не знає аналогів таких соціальних трансформацій, а сучасна соціальна наука, теорія суспільства не мають адекватних відповідей на це питання, яке залишається предметом вельми актуальних досліджень та гострих дискусій, є нагальна потреба творчого підходу як до застосування теоретичних знань, так і до зарубіжного досвіду суспільного розвитку.

Питання теорії і практики трансформації сучасного українського суспільства розглядаються в спеціальній літературі передусім стосовно конкретних галузей та сфер суспільства. Особлива увага приділяється економічній та по-

літичній проблематиці. Розгляд цих питань на соціологічному рівні здійснено в працях таких українських вчених як В. Бакірова, Є. Головахи, В. Паніото, А. Ручка, В. Танчер, М. Шульга, Е. Якуба та ін. Однак залишаються питання теоретико-методологічного і практичного значення, які потребують комплексного, системного підходу до їх дослідження. До них відносяться зв'язок сучасних проблем трансформаційних процесів з історичним минулим, характером і особливостями взаємодій сфер суспільного життя в умовах системних і якісних соціальних змін, роллю культури в соціальній еволюції, місцем індустріального суспільства в історичному розвитку та інші.

Метою статті є комплексний, системний аналіз проблем трансформації сучасного українського суспільства, місця і ролі, характеру і особливостей взаємодії основних сфер суспільного життя в цьому процесі та визначення шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Протягом абсолютної більшості історичного розвитку доіндустріального суспільства роль і взаємодія соціальних інститутів, сфер суспільного життя була стабільною, економіка і політика, суспільна свідомість і діяльність людей визначалась соціальними умовами, матеріальними потребами і інтересами індивідів, можливостями їх реалізації, обставинами і факторами самозбереження, релігійно-міфологічними уявленнями про світ і традиційними формами регуляції суспільних відносин, сталим та інерційним характером суспільного розвитку. Матеріальна мотивація, економічна детермінанта пронизували всю систему суспільних відносин доіндустріального, аграрного, традиційного суспільства. Країни сучасного постіндустріального суспільства демонструють надзвичайно високу соціальну динаміку, а разом з цим тенденцію до все більшого посилення соціокультурного фактора в його життєдіяльності. Соціокультурні цінності в постіндустріальному суспільстві все більше перетворюються на домінуючі. Соціально-економічні досягнення та життєві стандарти цього суспільства стали надзвичайно привабливими в сучасному світі. Незважаючи на те, що це явище характерне для найбільш розвинутих країн, які складають меншість сучасного світу, однак саме воно відбиває сутність і об'єктивну логіку подальшої соціальної еволюції країн сучасного світу та виступає для них певним соціальним орієнтиром.

Сучасна теорія суспільства має описати, пояснити, визначити тенденції, які виражають характер і зміст його еволюції в історичному просторі між доіндустріальною та постіндустріальною стадією, котрі, вже зрозуміло, різняться фундаментальними відмінностями, якісно іншими парадигмами функціонування і розвитку. В цьому соціальному просторі знаходиться велика та багатоманітна група країн сучасного світу, перед якими стоять складні проблеми соціальних трансформацій, відповідних об'єктивним суспільним потребам. Ці країни суттєво різняться за своїми соціальними та цивілізаційними ознаками, однак усі вони залежать у своєму розвитку від взаємодії передусім сукупності внутрішніх факторів, ресурсів та умов. Все більше науковців в сфері суспільних наук вбачають безпосередній зв'язок між соціально-економічним розвитком і культурою, яка містить в собі компоненти, котрі здатні як сприяти суспільному розвитку, так і стримувати його.

Суспільства сучасного світу в соціальних науках переважно класифікують на три групи залежно від рівня їх розвитку: традиційні (доіндустріальні, аграрні); індустріальні; постіндустріальні. Виокремимо деякі характерні риси і особливості їх сучасного розвитку та сконцентруємо увагу на проблематиці індустріального суспільства та передумовах його руху до постіндустріальної стадії.

Традиційні суспільства здійснюють програму модернізації з одночасним впровадженням інституціональних елементів, механізмів і засобів розвитку, притаманних постіндустріальним країнам, в залежності від їх фінансово-економічних і культурних ресурсів і можливостей. В цих суспільствах лише формується індустріальний сектор економіки і практично відсутні інститути громадянського суспільства і, як наслідок цього, політико-правова система має авторитарний характер з деякими формально-ритуальними елементами демократії. Модернізація в цих суспільствах залежить передусім від суб'єктивного фактора, влади і політики та здійснюється переважно в авторитарній формі.

Серед індустріальних країн важливо виділити кілька їх різновидів. Перша група — це країни, які поступово, хоч із деяким запізненням здійснили індустріалізацію, пережили певні неадекватності, кризи в соціально-економічній і політичній еволюції, однак в сучасних умовах рухаються з різною швидкістю в напрямку постіндустріального суспільства.

До другої групи віднесемо постсоціалістичні країни, які не входили до колишнього СРСР. Їх особливістю є те, що основи ринкової економіки, індустріалізація, демократичний устрій, інститути громадянського суспільства, відповідна цим інститутам культура в них склалися до їх включення в соціалістичну систему. Після демонтажу соціалізму в цих країнах досить легко відбулась реанімація ринкових відносин, суб'єктів приватної власності, інститутів демократії. Суспільна свідомість, історична пам'ять, соціальна спадковість зберегли субстанціональні основи культури колишньої системи суспільства, що і створило можливість їх соціальної реанімації. Рух більшості цих країн до постіндустріальної стадії є досить стабільним.

До третьої групи належать країни, які виникли в результаті розпаду СРСР. Вони неоднорідні передусім за своїми соціокультурними засадами. Особливе місце серед них займають Україна, Росія і Білорусь, індустріалізація яких відбулась за соціалістичним проектом, тоталітарним режимом та соціалістичною культурною революцією. Сучасні проблеми цих країн в значній мірі обумовлені історичним минулим. В цих країнах немає проблеми реанімації досвіду культури ринкової економіки, підприємництва, демократії, інститутів громадянського суспільства, прав і свобод людини і громадянина. Ці соціальні інститути і практики почали формуватись лише з розпадом СРСР. При цьому, якщо Росія успадкувала досить цілісну систему суспільства, то Україні і Білорусі належало здійснити її формування та оптимізацію соціальних інститутів, яке триває і досі. Білорусь це здійснює в авторитарному режимі з опорою, в значній мірі, на успадковані з часів соціалізму економічні відносини і структури та залежний від Росії розвиток.

Україна обрала шлях незалежного, суверенного розвитку, відповідного європейським стандартам, формування вільної ринкової економіки, демократичного устрою, правової і соціальної держави, інститутів громадянського суспільства, захисту прав і свобод людини і громадянина. Це проект не стільки трансформації суспільства, скільки формування нового соціального організму, якісно нової сукупності соціальних інститутів, відповідних їм соціальних організацій, системи статусно-рольових позицій, правових та інших соціальних норм, що мають врегулювати зв'язки і взаємодії між інститутами на соціальному рівні, на якому фундаментальну роль відіграють право і культура, що пронизують та впорядковують усю систему суспільних відносин. Однак будь-яке суспільство несе в собі певну спадковість, вплив минулого, що передається передусім через культуру.

Особливістю українського, російського та білоруського суспільства є те, що вони мали сімдесятирічну комуністичну добу та по суті не мали практики капіталістичного розвитку, ринкової економіки і політичної демократії. Капіталізм в політико-правовому часовому вимірі існував в Росії з лютого до жовтня 1917 р., а в системному — він взагалі не відбувся. Ринкова економіка і політична демократія, права і свободи людини і громадянина, конституційно-правова держава вперше в історії були результатом буржуазно-демократичних революцій, здійснених політико-ідеологічним рухом лібералізму в рамках європейської цивілізації. Соціальний проект жовтневої революції в Росії був альтернативним відносно до європейського ліберального проекту і передбачав протилежні соціальні цінності культури, економіки і політики, які були втілені в суспільну свідомість методами тоталітарного режиму, що саме і стоїть на заваді сучасних трансформаційних процесів в нашому суспільстві. В Україні ця проблема набула гостроту тому, що ідентифікація значної частини нашого суспільства відбувається у відповідності з цими цінностями й у національно-культурній площині їх свідомості. Саме в цьому соціальному середовищі, передусім, існує неприйняття європейського вектора розвитку країни. Навіть у палких прихильників європейського вибору спостерігається брак необхідних цінностей та зразків соціальної поведінки. Вирішення цієї проблеми потребує відповідних соціокультурних змін.

Важливою характеристикою суспільства є форма і шляхи, механізми та методи його модернізації, переходу до індустріальної стадії. Саме індустріальна праця об'єктивно породжує потребу якісних соціальних змін системи суспільства на стадії модернізації. Відкрите, класове, конкурентне суспільство з вільною матеріально вмотивованою працею приходить на зміну примусової праці аграрного, традиційного суспільства. Система статусно-рольових позицій в індустріальному виробництві є виключно досяжною, конкурентною, матеріально вмотивованою, що стимулює потребу в знаннях, розвиток здібностей, професіоналізму, креативності, ініціативи, підприємництва, довіри, соціальної відповідальності тощо. Це вимоги, які потребує ставить індустріальне суспільство, котре виникає в результаті промислової та буржуазно-демократичної революції. Подальша його еволюція призводить до все більшого насичення виробництва науковими

досягненнями, інтелектуальними технологіями в усіх сферах суспільства, а, особливо, у сфері матеріального виробництва, витісняючи фізичну працю автоматизацією, а потім робототехнікою з сучасними комп'ютерними електронними програмами і системами управління постіндустріального суспільства. Характер і зміст, принципи і методи індустріалізації економіки та відповідні соціальні зміни в культурі і політиці, базисний тип особистості, сукупність соціальних рис індивідів задають певну парадигму розвитку країни, що обумовлює її функціональність та органічність щодо постіндустріальної стадії суспільства.

Індустріалізація в Україні, Росії та Білорусі здійснювалась примусово політико-адміністративними методами з використанням засобів терору і класової боротьби, у соціалістичному форматі суспільних відносин при повній забороні приватної власності та вільної підприємницькій діяльності суб'єктів економічних відносин. Така, в цілому, сімдесятирічна соціальна практика і цілеспрямована державна політика мала наслідком формування з абсолютної більшості селянства з феодальним світоглядом в керованій і дисциплінованій робочій силі колгоспів та промислових підприємств під управлінням держави і керівництвом правлячої партії з антиринковою і антидемократичною ідеологією. В суспільстві склалась значною мірою певна суміш патріархально-патерналістської культури. Сформовані і успадковані поколіннями людей базисні цінності економічної і політичної культури соціалізму були не функціональні щодо проголошеної мети суспільних змін після розпаду комуністичної системи 1991 р. Задекларовані соціальні зміни усвідомлювались і підтримувались більшістю суспільства, однак для них бракувало відповідних знань, переконань, цінностей, зразків поведінки, традицій, ідеології як в суспільстві в цілому, так і у владній еліті. Спроби розбудови сучасного українського суспільства, що спираються на джерела і цінності консервативної ідеології доіндустріального суспільства, не є продуктивними, вони функціональні лише для захисту нації, державності, суверенітету, незалежності. Відповіді на питання в частині вільної ринкової економіки і демократії лежать в системі ліберальної ідеології і практики, а соціальної стабільності — в ідеології соціал-демократизму. Український проект соціальних змін має виходити з об'єктивної оцінки соціальних реалій, бути науково-прикладним і одночасно політико-ідеологічним, певним синтезом консервативної, ліберальної та соціал-демократичної ідеологій, на основі чого необхідно досягти соціальної єдності і мобілізації усіх ресурсів і сил, як умови його здійснення та формування індустріального суспільства органічного його постіндустріальній стадії.

Визначальним фактором розвитку індустріального суспільства є модель, в якій здійснювалась його індустріалізація та відповідні соціокультурні зміни, в соціалістичній, авторитарно-тоталітарній чи капіталістичній, демократично-правовій формі, від чого залежить якість усієї системи цього суспільства. Історичні можливості тієї чи іншої моделі визначаються передусім культурою суспільства, а конкретно-історична форма політичним обставинами та співвідношенням політичних сил. Після 1991 р. в Україні не було знайдено оптимальної форми зв'язку розвитку індустріального сек-

тора економіки двох якісно різних соціальних моделей. Соціалістична модель базувалась на певній культурі і функціонально забезпечувалась адміністративно-командною системою управління. Демонтаж останньої призвів до руйнації індустріального сектора і економіки в цілому. Основною проблемою в економічній сфері є розпад індустріального сектора та занепад системи фундаментальної і прикладної науки, які втратили адміністративно-командні механізми їх зв'язку соціалістичної моделі і не отримали відповідних механізмів в системі ринкових відносин. Можливістю запобігти цьому вірогідно було встановлення авторитарної системи правління, яка мала б забезпечити функціональність економіки та здійснити необхідне реформування системи суспільства на зразок китайського досвіду. На заваді такої перспективи став передусім політико-культурний фактор.

Сучасне українське суспільство потребує комплексного, системного проекту соціальних перетворень, який би відбивав реалії сьогодення, зважаючи на внутрішні та зовнішні фактори, передбачаючи здійснення нової індустріалізації економіки на засадах новітніх інтелектуальних технологій і в цьому необхідно було б використати певний досвід реформ групи розвинених країн Східної Азії. Так, наприклад, в 70-ті роки ХХ століття Малайзія була бідною, аграрною та вкрай політично нестабільною країною з міжнародними та міжрелігійними протиріччями. Патріотична і професійна влада цієї країни розробила двадцятирічний план нової економічної політики, проект системної трансформації основних сфер суспільства, реалізація якого забезпечила вирішення проблем бідності і безробіття, культури і освіти, політичних, міжнародних конфліктів. Малайзія перетворилась на економічно високорозвинену та стабільну країну.

Досвід Малайзії в котрий раз показав, що міра успіху будь-якого соціуму чи нації є по суті відображенням системи цінностей, які складають основу культури, котра виступає визначальним фактором досягнень людської діяльності в усіх сферах суспільного життя. Малайзійський проект вдалось реалізувати завдяки культурному перевихованню малайців, які стосовно ділової культури стали зовсім іншою нацією. Зневіра у своїх можливостях і здібностях, яка сформувалась в умовах колоніальної залежності, переросла в період трансформації у впевненість в своїх силах і здібностях, віру в успіх в усіх сферах життя. І хоч нові соціальні зміни супроводжувались випадками злочинності, хабарами, жадібністю та іншими крайніми проявами матеріалізму, це не послабило малайзійську владу і суспільство в рішучості продовження курсу трансформаційних змін, які, в кінець кінцем, принесли надзвичайно позитивні результати. Підсумовуючи досягнення країн Східної Азії, перший прем'єр-міністр Республіки Сінгапур Лі Куан Ю сказав: «Ми — аграрні суспільства, що пройшли індустріалізацію за останні одне-два покоління. Те, що на Заході відбувалось 200 років і більше, тут продовжується близько 50 років і менше» [3, с. 153]. Досвід країн Східної Азії має бути застосований з врахуванням специфічних національно-культурних, релігійних і політичних умов українського суспільства та базуватись на відповідних теоретико-методологічних та прикладних дослідженнях соціальних наук.

Перехід до постіндустріальної стадії суспільства неможливий без якісних перетворень індустріального сектора економіки на основі новітніх досягнень фундаментальної і прикладної науки, інтелектуальних технологій, робототехніки, котрі, кількісно і якісно збільшуючи матеріальне виробництво, одночасно зменшують питому вагу зайнятого населення в цьому секторі, звільняючи робочу силу для потреб сфери послуг, яка має набути статусу провідної галузі економіки. Сьогодні в Україні зростає сфера послуг на основі використання імпоротної продукції, тоді як індустріальний сектор економіки не має суттєвих зрушень. Ключовою складовою українського проекту має бути нова індустріалізація країни, здійснена на основі новітніх наукових знань та інтелектуальних технологій, відповідній соціокультурній, політико-ідеологічній та правовій основі.

Український проект трансформаційних змін має адекватно визначати зміст і пріоритети реалізації його завдань як на інституціональному, так і на галузевому рівні, відповідно до особливостей потреб сучасної стадії розвитку, котра характеризується наявністю системної кризи, в основі якої лежить певний зв'язок економічної, політичної і культурної сфер суспільства. Стратегія пріоритетів має базуватись на знаннях соціальної природи і специфіки суспільних відносин різних сфер, особливостях їх взаємодій в конкретних історичних умовах, визначенні причинно-наслідкових зв'язків, системоутворюючих факторів, соціальних детермінант.

У соціальній філософії та соціології ці питання носять теоретичний і достатньо дискусійний характер. Вони лежать передусім на рівні загально-соціологічних теорій, які на них дають різні відповіді. В сучасній соціологічній науці питання про місце і роль економічних і неекономічних (соціальних, політичних, культурних) детермінант суспільного розвитку є одним з ключових. Це питання виступає теоретичною дилемою, яка була поставлена класиками соціології і залишається дискусійною до цього часу. Якщо К. Маркс і його послідовники вважали, що економічний фактор є визначальним в будові і розвитку суспільства, то М. Вебер таку роль відводив неекономічним факторам, а саме релігійним цінностям, протестантській етиці, що зумовили зростання науки і технологій, раціоналізацію соціального та економічного життя, становлення і розвиток капіталізму. По суті, протестантська релігійна етика як ідеологічний фактор за М. Вебером виступає головною причиною, що визначила перехід від традиційного до індустріального суспільства, капіталістичної ринкової економіки, політичної демократії, правової, а потім і соціальної держави. Релігія, цінності, ідеологія, раціональність, наука належать до сфери культури, суспільної свідомості, котра у М. Вебера на противагу матеріалісту К. Марксу, виступає детермінантою, визначальним чинником суспільного розвитку в процесі промислової і буржуазної революції, переходу до індустріального суспільства, становлення його як цілісної системи.

Ніклас Луман звертається до комунікації, в якій він вбачає детермінанту відтворення і розвитку суспільства. В роботі «Суспільство як соціальна система» він пише: «Суспільство — це комунікативно закрита система. Вона породжує комунікацію через комунікацію», в чому Н. Луман бачить

самодетермінацію суспільства [2, с. 101]. Прихильники теорії інформаційного суспільства компонентом самодетермінації суспільства вважають інформацію, а теоретики технологічного детермінізму — нові соціальні технології. Всі ці підходи так чи інакше концентрують свій пошук визначального соціального фактора в системі культури. Досвід сучасних постіндустріальних країн, на наш погляд, свідчить, що таким компонентом культури виступають новітні досягнення фундаментальної і прикладної науки, які реалізуються через систему комунікацій, інформаційні та соціальні технології, котрі і забезпечили транзит індустріального суспільства до постіндустріального. Сучасні комунікації, інформаційні, соціальні, інтелектуальні технології самі є продуктами наукового знання і виступають засобами, інструментами його реалізації та матеріалізації.

Розвиток постіндустріальних країн показує, що індустріальне суспільство було лише першою висхідною, перехідною стадією якісно нової історичної епохи, в якій відбувається переформатування системи суспільства, котре отримує надзвичайно високу соціальну динаміку і взаємозалежність суспільних відносин, інститутів, сфер суспільного життя, що породжує багатоманітні і якісно нові соціальні комунікації і проблеми, протиріччя і конфлікти, вирішення яких обумовлює посилення ролі та вимог до політико-правової сфери, влади і політики, здатних до адекватних відповідей багаточисельним соціальним викликам. Еволюція індустріального суспільства в постіндустріальну стадію функціонально залежить від їх спільних органічних економічних, політико-ідеологічних та культурних основ, які складаються на стадії індустріалізації.

Посилення ролі владно-політичного фактора в життєдіяльності індустріального суспільства знайшло своє відображення в соціальних дослідженнях. Американський соціолог Е. Шилз, на противагу теоріям економічного і культурного детермінізму, обстоює теорію політичного детермінізму. Е. Шилз в поясненні визначального, системоутворюючого чинника суспільного життя віддає пріоритет владі і політиці. В своїй праці «Суспільство і суспільства: макросоціологічний підхід» Е. Шилз, аналізуючи ознаки суспільства, пише: «Головними факторами, що створюють і зберігають суспільство, є центральна влада, згода і територіальна цілісність» [4, с. 344–345]. За Шилзом суспільство — це сукупність об'єднаних людей, колективів, які взаємодіють і обмінюються послугами один з одним «...в силу свого існування під спільною владою, котра здійснює свій контроль над територією, позначеною кордонами, підтримує і насаджує більш менш спільну культуру» [4, с. 344–345].

Існує точка зору, що недоцільно визначати певну сферу відносин в якості детермінуючого фактора суспільного життя, оскільки усі вони рівноцінні у своїй функціональності. Це досить слабка теоретична позиція, що веде до втрати орієнтирів у розумінні і визначенні причинно-наслідкових зв'язків в системі суспільства, його закономірностей та історичних перспектив.

Проект трансформації соціальної системи, на наш погляд, повинен враховувати складну динаміку взаємодії системи суспільних відносин у

якісно різних історичних умовах. «Явище соціальної детермінації має об'єктивний характер і конкретно-історичну форму прояву. Традиційному, аграрному, доіндустріальному суспільству, з відповідним йому рівнем виробничих сил та виробництва, притаманний економічний детермінізм, дія якого, в значній мірі, розповсюджується і на індустріальне суспільство» [1, с. 48]. Визначальним фактором соціальної поведінки індивідів в традиційному суспільстві виступають матеріальні потреби. Перехід до індустріального суспільства, промислова та буржуазно-демократичні революції руйнують старий соціальний порядок, систему їх соціальних норм, виникає явище соціальної аномії, що обумовлює суттєве посилення ролі влади і політики, формування розгалуженої системи політичних інститутів, від професіоналізму яких залежить новий соціальний порядок та доля країни. Саме дії владно-політичного фактора визначали форму і напрямок, зміст і характер становлення і розвитку системи індустріального суспільства, в якому формувались матеріальні, культурні та політико-правові передумови трансформації його в постіндустріальну стадію. Країни, що перебувають на індустріальній стадії, знаходяться у визначальній залежності від дії суб'єктивного фактора, влади і політики, їх соціокультурних цінностей та ідеологій, що відкриває соціальний простір їх багатоманітного і багатоваріантного вектора історичного вибору. Відображенням цього явища стали теорії нелінійного розвитку суспільства. Багатоваріантність вибору, нелінійність розвитку — це реальність індустріальної стадії історичного розвитку суспільства, епоха політичного детермінізму, яка існує в системі влади і політики, однак кожний із цього вибору має свою ціну. Досвід не тільки тоталітарних режимів епохи індустріального суспільства має застерігати сучасні нації щодо наслідків та відповідальності вибору свого майбутнього. Культура в цьому виборі має вирішальне значення.

Соціальна детермінація проявляється у субстанціональній і функціональній формі. Субстанціональною формою соціальної детермінанти протягом всієї історії людства була і залишається культура, яка виступає першоосновою усіх сфер суспільства, кожна з яких має своє функціональне призначення, специфіку і певну автономію. Соціальне виникає як культурне з моменту виділення з природно-біологічної форми існування індивідів. У процесі історичного розвитку з соціально-культурного виокремлюється соціально-економічне, пізніше політико-правове, які інституціоналізуються в окремі сфери суспільного життя, соціальні інститути, специфічні суспільні відносини та отримують певну форму і зміст, логіку функціонування і розвитку, однак базуються на спільній культурі. Культура — це субстанція, соціальний гумус суспільства, усіх сфер його життя [1, с. 49].

Якщо субстанціональна форма соціальної детермінанти є стабільною, консервативною, основою системи культури, то функціональна виступає змінною, котра визначається домінуючими життєвими потребами соціуму. Матеріальні потреби були домінуючими на абсолютній більшості історії людства. Економічний детермінізм функціонально обумовлював систему суспільних відносин в межах субстанціональної соціокультурної детермі-

нанти, вихід за яку вів до дестабілізації соціального порядку, часто мав наслідком руйнацію суспільства.

Функціонування і розвиток суспільства протягом його історичної еволюції здійснювались в рамках взаємодії трьох основних компонентів, що умовно складають парадигму: «економіка — політика — культура». Кожний із компонентів цієї парадигми в певних історичних умовах виступає функціональною соціальною детермінантою, в рамках якої потенційно знаходиться історична можливість, об'єктивна пріоритетна соціальна стратегія подальшого розвитку суспільства. Економічний детермінізм був притаманний традиційному суспільству, політичний — індустріальному, а культурний — постіндустріальному. Однак ці форми функціонального детермінізму виступають лише як домінуючі фактори суспільного розвитку. В реальній дійсності завжди існує їх певна взаємодія.

Функціональна форма соціальної детермінанти є змінною (економіка, політика, культура), має історичний характер, змістовно залежить від стану суспільної свідомості, основних цінностей і завдань історичної епохи, відбиває процес раціоналізації суспільного розвитку, вона чутлива до суттєвих впливів внутрішніх та зовнішніх соціальних умов і факторів.

Культура як субстанція суспільного життя є його невід'ємним атрибутом, змінюються лише міра і форма її розвитку та впливу на усі сфери людського буття. Культура традиційного суспільства стабілізувала його соціальний порядок, виконувала консервативну функцію. Якісні соціальні інновації в цьому суспільстві мали долати відповідні соціокультурні компоненти, які без влади чи потужного соціального руху не мали перспективи реалізації, а часто призводили до радикальних конфліктів. Раціоналізація історичного розвитку суспільства є проявом зростаючої ролі функціональної складової культури і лише у постіндустріальному суспільстві культура набуває статусу функціональної детермінанти. «В постіндустріальному суспільстві вперше в історії людства субстанціональна і функціональна складові соціальної детермінанти досягають єдності і саме тому це суспільство потенційно відповідає дійсній природі людини, забезпечує вищий рівень її самореалізації» [1, с. 49]. Функціональна роль культури як соціальної детермінанти залежить від суб'єктивного фактору, стану суспільної свідомості, міри усвідомлення суспільних потреб країни, а тому між субстанціональною і функціональною складовими культури як соціальної детермінанти завжди виникають і будуть виникати певні розбіжності. Гострота цієї проблеми генерується і з причин еволюційних змін в субстанціональній складовій культури.

У перехідних, транзитних суспільствах, в умовах якісних трансформаційних перетворень, на стадіях модернізації владно-політичний фактор отримує статус визначального в системі суспільних відносин, і це є проявом політичного детермінізму. Історична доля суспільства залежить від цього суб'єктивного фактору, відповідних соціальних проектів і дій влади, в яких має бути адекватно врахована культура як субстанціональна детермінанта, в котрій знаходяться компоненти, які легітимізують соціальні зміни, нові форми економічного і політичного життя, так і функціональна

складова культури, що виступає духовним, інтелектуальним джерелом цих змін, соціальних інновацій, соціокультурним фактором трансформаційних процесів, суспільних змін. Суб'єктивний фактор, влада і політика мають сприяти розвитку як субстанціональної, так і функціональної складової культури і, передусім прогресу освіти і науки, прикладному застосуванню новітніх наукових досягнень в інтелектуальних, інформаційних та соціальних технологіях, спрямованих на матеріальне і духовне виробництво.

В сфері культури важливо розрізнити компоненти і їх властивості, які виражають її субстанціональну основу, виконують консервативну функцію, забезпечують стабільність соціального порядку, легітимацію соціальних інновацій та тих компонентів, що презентують функціональну основу культури, продукують ці інновації, нові ідеї та форми суспільного життя. В перехідних суспільствах, на стадії їх трансформації, це питання має надзвичайно важливе значення і функціонально воно залежить від дії суб'єктивного фактора, влади і політики. Саме на цій стадії розвитку суспільства виникає простір біфуркації з альтернативними «аттракторами», шлях до одного із яких значною мірою залежить від владно-політичного фактора, взаємодії влади і політичної нації, громадянського суспільства, їх здатності обрати адекватні соціальні пріоритети і політичні стратегії в усіх сферах суспільного життя. Неадекватність влади субстанціональним і функціональним соціокультурним потребам і устремлінням суспільства породжує соціально-політичну дестабілізацію, революції, масові протести у тій чи іншій формі. Революційні події в Україні ХХІ ст. були викликані цими причинами, і саме вони відвели країну зі шляху до небезпечного «аттрактора», втрати незалежності. В цих подіях спрацювала консервативна політико-ідеологічна установка суспільства, однак вона не отримала належного змістовного продовження в ліберальній та соціал-демократичній складовій суспільного розвитку саме з суб'єктивних причин і, передусім, відсутності комплексного, системного проекту трансформаційних змін, спрямованих на активізацію діяльності суб'єктів ринкової економіки, створення сприятливого інвестиційного середовища, оновлення індустріального сектора економіки на основі новітніх досягнень науки та технологій, формування середнього класу, утвердження соціальної справедливості в усіх сферах суспільного життя. Привнесена в українську політичну практику модель розвинутих європейських країн, що базується на передвиборчих платформах, коаліційних угодах, для реалій перехідного постсоціалістичного суспільства не є достатньо продуктивною, вона орієнтована на вирішення поточних суспільних проблем сталої, нормально функціонуючої суспільної системи. Для перехідного суспільства важлива консолідація соціальних сил навколо довгострокового проекту трансформаційних змін з ефективною системою державного і громадського контролю. Такий проект мав би надати значну мотивацію суспільству, бути певним критерієм оцінки влади та політичних сил щодо його виконання.

Генезис сучасних проблем українських трансформаційних процесів знаходиться передусім в соціокультурній сфері, а їх вирішення лежить в пло-

щині влади і політики. Усвідомлення цього чинника відбивається певною мірою в сучасних реформах системи освіти. Саме через якісну освіту і розвиток науки необхідно осучаснити та консолідувати базові соціокультурні цінності, забезпечити органічну єдність, інтеграцію національної волі і науки, інтелектуальних технологій як визначального чинника трансформаційних процесів системи українського суспільства.

Єдність національної волі і наукових знань та технологій виступають необхідною соціокультурною умовою становлення якісно нової соціальної системи, формування якої залежить значною мірою від дії суб'єктивного фактора та інститутів громадянського суспільства. Адекватна влада і політика є тим функціональним чинником, котрий за своїм сутнісним призначенням має поєднати соціокультурну складову і політико-правову в досягненні мети трансформаційного проекту, потужного соціально-економічного розвитку, на основі якого мають бути закріплені, оптимізовані нові форми суспільного життя. Мова йде про певну узгодженість дії культури як субстанціональної і влади як функціональної соціальної детермінанти, невідповідності чи протиріччя між якими значно ускладнить трансформаційні процеси.

Соціокультурні трансформації є найбільш фундаментальними соціальними змінами, на основі і під впливом яких формуються, розвиваються та легітимізуються якісно нові форми суспільного життя, соціальні системи. Суспільства, які дали адекватні відповіді на виклики історії, нові потреби розвитку індустріального суспільства, досягли постіндустріальної стадії, і це стало можливим завдяки новій формі соціальної інтеграції, єдності національної волі та наукових знань, інтелектуальних технологій як ключових компонентів соціокультурної системи, котра в постіндустріальних країнах отримала статус визначального фактора суспільного розвитку.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Стратегія суспільних змін має базуватись на знаннях законів і форм функціонування і розвитку суспільних відносин, їх взаємодій і детермінацій в конкретних історичних умовах та взаємозв'язках минулого, сьогодення та майбутнього. Якщо традиційне суспільство характеризувалось економічним детермінізмом взаємодій суспільних відносин та сфер життя, то у постіндустріальній його стадії в якості домінуючого все більше утверджується соціокультурний фактор. Індустріальне суспільство по суті виступає як перехідна, транзитна фаза до постіндустріальної стадії. Перехід від традиційної до індустріальної стадії характеризувався руйнацією соціального порядку, виникненням стану соціальної аномії, революційними соціальними змінами та утвердженням політичного детермінізму в системі взаємодій суспільних відносин.

Сформульований підхід звертає увагу на потребу дослідження і переосмислення місця і ролі індустріального суспільства в історичному розвитку, а також конкретно-історичного підходу щодо розуміння явища соціальної детермінації в системі взаємодій сфер суспільного життя.

Українське суспільство характеризується наявністю системної кризи, що проявляється у низькій ефективності соціальних інститутів, незаверше-

ності і недосконалості їх формування та неадекватною взаємодією. Сучасні проблеми трансформаційних змін в Україні, значною мірою, є наслідком минулої сімдесятирічної соціалістичної системи, яка значно вплинула на культуру, котра виступає суттєвим фактором функціональності усєї системи соціальних інститутів та форм життєдіяльності суспільства. Такий висновок орієнтує подальші дослідження на пізнання генезису дисфункціональних соціокультурних чинників сучасних трансформаційних процесів та шляхів, методів, технологій трансформації соціокультурної сфери відповідно до суспільних потреб.

Український проект суспільної трансформації потребує довгострокової, цілеспрямованої і планової, комплексної і системної трансформації соціальних інститутів, сфер суспільного життя та їх компонентів з врахуванням специфіки їх взаємодії на стадії індустріального суспільства та місця і ролі субстанціональних і функціональних основ культури. Привнесена в українську політичну практику модель розвинутих європейських країн, що базується на передвибірчих платформах, коаліційних угодах, для реалій перехідного постсоціалістичного суспільства не є достатньо продуктивною, вона орієнтована на вирішення передусім поточних суспільних проблем сталої, нормально функціонуючої суспільної системи. Все це вимагає досліджень, щодо як форми і змісту трансформаційного проекту, так і політичної практики його реалізації.

Український проект соціальних змін має виходити з об'єктивної оцінки соціальних реалій, бути науково-прикладним і одночасно політико-ідеологічним, певним синтезом консервативної, ліберальної та соціал-демократичної ідеологій, на основі чого необхідно досягти соціальної єдності і мобілізації усіх ресурсів і сил як умови його здійснення та формування індустріального суспільства органічного його постіндустріальній стадії.

Це положення орієнтує дослідників на аналіз проблем формування індустріальної моделі, яка має бути органічною постіндустріальній стадії суспільства, забезпечення тісного зв'язку розвитку освіти, науки та науково-прикладних досліджень вимогам трансформації сучасного українського суспільства, історичним викликами ХХІ століття.

Ключовою проблемою української економіки є занепад її індустріального сектора, який не має належної науково-технічної, технологічної, інтелектуальної бази після розпаду адміністративно-командної системи управління. Без нової індустріалізації на основі новітніх наукових знань, інтелектуальних та інформаційних технологій економіка та суспільство не отримають системної завершеності, функціональності та історичної перспективи досягнення постіндустріальної стадії розвитку. Важливо сформулювати адекватні ринковим умовам форми інтеграції науки і виробництва.

Органічною частиною системної завершеності трансформаційного проекту має бути оптимізація взаємодії соціальних інститутів, сфер суспільного життя, яка забезпечується такими двома механізмами соціальної регуляції суспільних відносин, як право і культура, що пронизують усю сукупність цих відносин, надають їм цілісність та ефективну взаємодію. Здійснюваний український трансформаційний проект базується передусім

на позитивному праві без належного соціокультурного, ідеологічного супроводу. Право без адекватної соціокультурної підтримки втрачає свою ефективність. Нові економічні та політичні форми суспільного життя не набрали належної функціональності саме з причини невідповідної політичної і економічної культури. Корупція, чесноти, довіра, професіоналізм, відповідальність, патріотизм, соціальна справедливість — це передусім проблеми культури. Розробка і реалізація соціокультурного проекту має бути органічною складовою сучасної стадії трансформації українського суспільства. Проблема взаємозв'язку культури і права в умовах якісних соціальних змін є надзвичайно актуальною і потребує спеціальних досліджень.

Реалізація трансформаційного проекту передусім залежить від суб'єктивного фактора, влади і політики, котра покликана об'єднати країну та за широкої і дієвої підтримки громадськості втілити його в життя, відкрити нові перспективи історичного розвитку українського суспільства.

Список використаних джерел і літератури

1. Аблоу А. Ф. Освіта і наука в трансформаційних процесах сучасного українського суспільства // Роль вищої освіти в соціально-економічному розвитку країни: світовий та національний досвід: зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції 3–4 листопада 2017. — Одеса: ОНУ, 2017. — С. 48–51.
2. Луман Н. Общество как социальная система / Никлас Луман. — М.: Логос, 2004. — 232 с.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон. — М.: Издательство АСТ, 2016. — 640 с.
4. Шилз Е. Суспільство і суспільства: макросоціологічний підхід / Е. Шилз // Американська соціологія. Перспективи, проблеми, методи. — М.: Прогресс, 1972. — 392 с.

REFERENCES

1. Ablov A. F. (2017). Osvita i nauka v transformacijnyh procesah suchasnogo ukrajynskogo suspilstva [Osvita i science in the transformation of the processes of the Ukrainian Ukrainian community]. Odessa.: «ONU» [in Ukraine].
2. Luhmann Niklas. (2004). Obshchestvo kak socyalnaya sistema [Society as a social system]. Moscow.: «Logos» [in Russian].
3. Huntington Samuel. (2016). Stolknovenye cyvylyzacyj. [Clash of Civilizations]. Moscow.: «Publishing house AST» [in Russian].
4. Shils E. (1972). Obshchestvo i obshchestva: makrosociologichnyj podhod [Society and societies: Macro-sociological approach]. Moscow.: «Progress» [in Russian].

Аблов Анатолий Федорович

кандидат философских наук, доцент кафедры социальной работы
факультета психологии и социальной работы

ОНУ имени И. И. Мечникова

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ТРАНСФОРМАЦИИ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье рассматриваются проблемы трансформационных изменений в Украине. Стратегия этих изменений должна базироваться на знаниях особенностей функционирования, взаимодействия и детерминаций общественных отношений в конкретных исторических условиях и взаимосвязях прошлого, настоящего и будущего.

Современные проблемы трансформационных изменений в Украине в значительной степени является следствием прошлой семидесятилетней социалистической системы, которая значительно повлияла на культуру общества. Украинский проект общественной трансформации требует целенаправленной и плановой, комплексной и системной трансформации сфер общественной жизни и их компонентов. Реализация этого проекта зависит от субъективного фактора, власти и политики, институтов гражданского общества, способности их путем конструктивного взаимодействия консолидировать общество и имеющиеся ресурсы для решения, прежде всего, двух ключевых задач — осуществления новой индустриализации на основе новейших научных, интеллектуальных технологий и формирования культуры, соответствующей новым формам общественной жизни.

Ключевые слова: традиционное, индустриальное и постиндустриальное общество, социальная трансформация и детерминация, социальная структура общества, культура, власть и политика, социальный проект.

Ablov A. F.

Candidate of Philosophy, Associate Professor, Department of Social Work,
Faculty of Psychology and Social Work

ONU named after I. I. Mechnikov

SOME PROBLEMS OF THE THEORY AND PRACTICE OF TRANSFORMATION MODERN UKRAINIAN SOCIETY

Abstract

The article deals with modern problems of theory and practice of transformational changes in Ukraine. The strategy of these changes must be based on knowledge of the features of the functioning of social relations in specific historical conditions and the interrelations of the past, present and future. Ukrainian reality requires a long-term, comprehensive and systematic plan for the transformation of all spheres of social life, taking into account the specifics of their interaction in the conditions of an industrial society. The article formulates a point of view according to which the economy acts as a determining factor of the system of public relations of traditional society, politics — industrial, and culture — postindustrial, but all of them are in close interaction and subject to various influences.

The current problems of transformational changes in Ukraine, to a large extent, are a consequence of the last seven-decade socialist system, which has significantly influenced the culture of society. Culture is, in fact, the substance of all forms of social

life. Modern economic and political institutions of Ukraine have low efficiency in connection with the inadequate economic and political culture of society. It is advisable to supplement the project of transformational changes with the socio-cultural component aimed at forming the necessary knowledge, values, attitudes, patterns of individuals' behavior in the relevant spheres of public life.

The most important problem of the transformation of Ukrainian society is the implementation of a new industrialization of the economy based on the latest achievements of fundamental and applied science, the use of intellectual and information technologies in all spheres of public life. The industrial society should be organically to the values and principles of the functioning of its post-industrial stage, which creates appropriate prospects for its development.

The implementation of the transformation project depends on power and politics, civil society institutions, their ability to solve constructively their key problems, to open new opportunities for the development of Ukraine.

Key words: traditional, industrial and postindustrial society, social transformation and determination, social structure of society, culture, power and politics, social project.

Стаття надійшла до редакції 29.05.2018

УДК 159.923+177

Бедан Вікторія Борисівна

аспірант кафедри загальної та диференціальної психології
Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К. Д. Ушинського
beviko@gmail.com
ORCID 0000–0003–0497–5473
[https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1\(47\).145631](https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1(47).145631)

**ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ СХИЛЬНОСТІ
ОСОБИСТОСТІ ДО ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ**

Стаття присвячена вивченню особливостей переживання самотності особами з високим і низьким рівнем життєстійкості. Розглянуто погляди вчених на визначення понять «самотність» та «життєстійкість». Викладено результати емпіричного дослідження, спрямованого на вивчення особливостей схильності до переживання самотності осіб з різною життєстійкістю — високими значеннями загального показника життєстійкості та низьким. Встановлено, що групи осіб з різним типом життєстійкості різняться специфікою переживання самотності. Для представників з *високим рівнем життєстійкості* характерно переконання у необхідності власної активності й вибору, прагнення до пошуку шляхів і здійснення дій, спрямованих на подолання переживання самотності, відсутність будь-яких негативно забарвлених переживань, спрямованість думок на формулювання чітких цілей, здатність до аналізу власної поведінки, негараздів та помилок попередніх вчинків і подій, що передували переживанню самотності. Осіб з низькою життєстійкістю характеризують протилежні переживання та прояви самотності: пасивність, безпорадність, вагання при прийнятті рішень, невіра в можливість контролювати і впливати на події власного життя.

Ключові слова: особистість, самотність, схильність до переживання самотності, життєстійкість, рівні життєстійкості.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство переживає період різких політичних і економічних змін, природних та геополітичних катаклізмів, зростаючої міграції населення, у зв'язку з чим проблема самотності накладається на проблему розколотого суспільства і, як результат, порушуються соціальні зв'язки, втрачається довіра до людей, до держави, виникає почуття незахищеності. Наслідки вимушених змін способу життя відбиваються у зростанні негативних психологічних явищ, підвищенні рівня психоемоційної напруги, поширенні таких несприятливих для психологічного здоров'я психічних станів, як тривога, незадоволеність життям, невпевненість, страх перед майбутнім, агресивність, депресія, що провокують виникнення переживання самотності.

В історичній ретроспективі проблема переживання самотності розглядалася як *стан*, пов'язаний з втратою людських зв'язків з колективом, сім'єю, суспільством [2; 7, с. 552], що зазвичай супроводжується поганим настроєм і важкими емоційними переживаннями які можуть призвести до

розвитку психотичних станів [3, с. 4; 5, с. 8]; як *відчуття* печалі і туги, власної автономності, повної заглибленості в себе, відірваності, «порожнечі», що виникає в результаті неможливості побудови бажаних відносин з певними аспектами навколишнього світу [11, с. 10]; відчуття «що опановує особистістю в цілому — її почуттями, думками, вчинками» [7, с. 193]; як *переживання* втрати внутрішньої цілісності і зовнішньої гармонії зі світом, тотожності з іншими людьми, переживання стану відчуженості від суспільства [14, с. 16]; емоційне переживання, що пов'язане з руйнуванням глибинних очікувань особистості з приводу реалізації своїх можливостей, відсутності задовільного соціального оточення, що супроводжується проявами психологічного дистресу [12, с. 33].

І. М. Слободчиков [13, с. 22] зазначає, що до складу феномена самотності входить особливий онтологічний статус — реальний стан людини, і спосіб *про-живання* самотності, і форма *пере-живання* самотності та її наслідків. Ф. В. Бассін [4] наголошував на «значущих переживаннях», які відіграють провідну роль для інтеграції понять «сенс» і «переживання». Таким чином, самотність як «значуще» переживання пов'язане для людини тільки з тим, що наповнено для неї певним змістом.

В цьому дослідженні вивчається схильність до переживання самотності, котра розглядається як складна, цілісна багаторівнева риса особистості, що охоплює сукупність емоційних, когнітивних, поведінкових та вольових утворень, пов'язаних з усвідомленням відповідальності за власні вчинки і життя в цілому, що характеризується власним ставленням до самотності, суб'єктивним очікуванням «самотногенних» ситуацій, готовністю реагувати на будь-які емоціогенні ситуації перш за все переживанням самотності, що виявляється у власних емоційних, когнітивних та поведінкових репрезентаціях.

Аналіз літератури дозволив визначити, що представники різних наукових шкіл і напрямків указують на різні причини і особливості перебігу самотності. Проте можна виділити дві тенденції, що зумовлені її негативною і позитивною спрямованістю: з одного боку, самотність розуміється як деструктивний фактор для особистості, з іншого — вважається необхідним етапом самопізнання, самовизначення. Така думка висвітлена в наукових роботах сучасних дослідників Д. О. Леонтьєва, Є. М. Осіна [9], І. М. Слободчикова [13] та інших, в яких розглядається позитивний аспект феномену самотності, акцентується увага на необхідності зміни ставлення до самого феномену.

Сьогодні психологами приділяється більше уваги пошуку комплексу характерологічних рис або окремих властивостей особистості, яскрава виразність яких або спричиняє появу цього переживання, або створює умови опанування переживання самотності.

Однією з таких рис особистості є *життєстійкість*, яка трактується Д. О. Леонтьєвим як система переконань про себе, про світ, про відносини зі світом. Виразність життєстійкості та її компонентів перешкоджає виникненню внутрішньої напруги в емоціогенних ситуаціях за рахунок стійкого подолання стресів і сприйняття їх як менш значимих [8].

Згідно S. Maddi, життєстійкість — це патерн установок, навичок, що забезпечують хоробрість, сміливість, відвагу людини, і стратегій, які мають перетворити стресогенні обставини в можливості зростання. Життєстійкість особливо значима в ситуаціях і системах відносин, насичених труднощами, та надає інформацію для розуміння того, як індивід може долати пагубні впливи середовища і відновлюватися після травматичних подій життя, пов'язаних з переживанням самотності. Більше того, акцент на внутрішніх захисних факторах, переосмислення самого розуміння травматизації і вивчення стилів інтерпретації несприятливих ситуацій дозволяють розглядати життєстійкість як набір умінь, які можна набути [17].

Деякі автори розглядають життєстійкість як особистісну рису, що підкреслює аттїтуди й мотивує людину до змін, які відбуваються з нею, і дозволяє скористатися наявними внутрішніми ресурсами; як загальну інтегральну характеристику особистості, що допомагає активно і творчо проживати своє життя, ефективно долати стресогенні події.

Саме ця інтегральна характеристика, на думку Т. В. Наливайко, перетворює стресогенні події в можливості для особистісного розвитку завдяки патерну смисложиттєвих орієнтацій, самоствавлення, стильових характеристик поведінки, який спирається на природні властивості особистості [10, с. 6]. О. О. Климовим життєстійкість розглядається як риса особистості, що характеризує ступінь подолання особистістю себе, що визначає ефективність зусиль, докладених для опанування як себе, так і обставин свого життя [6, с. 607]. Т. М. Титоренко визначає життєстійкість як «вміння ефективно існувати всупереч життєвим перешкодам та труднощам», як «здатність людини зберігати баланс між пристосуванням до нових вимог та прагненням жити гармонійно, повноцінно» [15, с.4].

Отже, якщо життєстійкість — це риса особистості, котра виявляється у вмінні забезпечувати ефективність існування всупереч життєвим перешкодам, здатність долати труднощі, опанувувати себе та успішно долати стресогенні події, то можна припустити, що рівень життєстійкості може впливати і на переживання самотності, на її прояви та способи її подолання.

Метою статті є виклад результатів дослідження специфіки схильності до переживання самотності осіб з високим і низьким рівнем життєстійкості.

Результати дослідження. Емпіричне дослідження проводилося на базі Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Вибірку склали 328 осіб — студенти та слухачі денної та заочної форми навчання віком від 18 до 40 років. Діагностика показників схильності до переживання самотності здійснювалась за допомогою методики «Диференціальна діагностика схильності особистості до переживання самотності», що розроблена у співавторстві з науковим керівником О. П. Санніковою [1]. Для вивчення параметрів життєстійкості застосовувався «Тест життєстійкості» Д. О. Леонтьєва та О. І. Расказової [8]. Математико-статистична обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерної програми SPSS 21.0 for Windows (ко-

реляційний аналіз, параметричний критерій t Ст'юдента); якісний аналіз (метод «асів» і «профілів»).

У табл. 1 надані значимі коефіцієнти кореляцій між показниками схильності до переживання самотності та життєстійкості.

Кореляційний аналіз між показниками схильності до переживання самотності та життєстійкості виявив переважно від'ємні значимі зв'язки. Встановлено, що показники схильності до переживання самотності СМо, СЕ, СКг, ПрС та СЗП виявили від'ємні зв'язки на 1 % рівні з показниками життєстійкості: контролем (К), прийняттям ризику (ПрР) та загальним рівнем життєстійкості (ЗЖ). Показник схильності до переживання самотності СКР виявив додатні зв'язки на 1 % рівні з показниками життєстійкості контроль (К), загальною життєстійкістю (ЗЖ) та на 5 % рівні з показником прийняття ризику (ПрР). Від'ємний зв'язок виявлено між показником СРА та показником життєстійкості контроль (К) ($p \leq 0,05$).

Таблиця 1

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками схильності до переживання самотності та життєстійкості

Показники життєстійкості	Показники схильності до переживання самотності								
	СМо	СПф	СЕ	СКг	СКР	СРА	САЗ	СПр	СЗП
З				-195			195		-304*
К	-215*	-129	-269*		208*	-128	-218	-154	-226*
ПрР	-128	-168	-265*	-195	147			-241*	-255*
ЗЖ		-119	-246*	-274*	214*			-171	-294*

Примітка. 1) Коми та нулі опущено; 2) позначення «*» — кореляція на 1 % рівні, без позначення — кореляція на 5 % рівні; 3) Умовні скорочення показників схильності до переживання самотності: СМо — мотиваційний компонент, СПф — психофізіологічний компонент, СЕ — емоційний компонент, СКг — когнітивний компонент, СКР — констативно-регулятивний компонент, СРА — рефлексивно-аналітичний компонент, САЗ — адаптивно-захисний компонент, ПрС — прийняття самотності, СЗП — загальний показник. Показники життєстійкості: З — залученість, К — контроль, ПрР — прийняття ризику, ЗЖ — загальна життєстійкість.

Отже можна констатувати, що чим вище життєстійкість, тим імовірніше, що людина буде адекватно сприймати труднощі, що пов'язані з переживанням самотності, а не уникати їх та заперечувати.

За допомогою метода «асів», враховуючи результати процентильних оцінок, із загальної вибірки ($n=328$) виявлено 2 групи осіб: з високим значенням загального показника життєстійкості (ЖСmax, 18 осіб) та з низькими значеннями (ЖСmin, 22 особи). На рис. 1 зображені профілі схильності особистості до переживання самотності означених груп осіб з високим і низьким рівнем життєстійкості. На осі ОХ відмічені показники самотності як риси особистості, на осі ОУ — їх значення (у процентилях). Значення кожного показника є середнє арифметичне число конкретного показника усіх представників кожної групи окремо. Діапазон від 0 до 25 (перший кuartіль розподілу Q1) вважається простором низьких значень показника; від 25 до 50 — простором слабо виразних значень (другий кuartіль розподілу Q2); від 50 до 75 — діапазоном достатньо виразних значень

(третій квартиль розподілу Q3); від 75 до 100 — діапазоном яскраво виразних значень показника (четвертий квартиль розподілу Q4). Середня лінія ряду проходить через 50 процентиль.

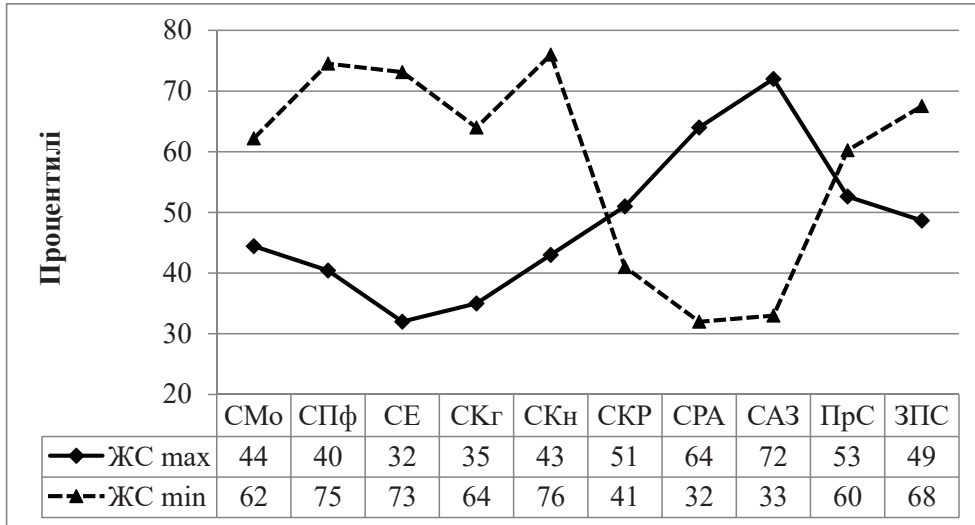

Рис. 1. Профілі схильності до переживання самотності осіб з різним рівнем життєстійкості

Спочатку проаналізуємо кожний профіль окремо задля пошуку специфіки схильності до переживання самотності, що властива представникам кожної групи окремо — з високим, або низьким рівнем життєстійкості, а потім порівняємо їх між собою. Для вивчення характеристик схильності до самотності представників груп обстежених здійснено ранжування *абсолютних значень* показників самотності за ступенем відхилення від середньої лінії ряду (від більшого значення до меншого). При цьому значення показника, що розташовані в просторі вище середньої лінії ряду, характеризують тенденцію до додатного полюса, значення показників переживання самотності, що знаходяться нижче середньої лінії ряду, свідчать про тенденцію до від'ємного полюса, до слабкої виразності параметра, що аналізується (див. табл. 2).

Отже, представників групи з високим рівнем життєстійкості (ЖСmax) характеризує залученість у вирішення конкретних життєвих завдань, що пов'язані із самотністю; активне управління ситуацією і діями при переживанні самотності, переконання в необхідності власної активності й вибору, прагнення до пошуку шляхів і здійснення дій, спрямованих на подолання переживання самотності (САЗ+). Відсутність будь-яких негативно забарвлених переживань (СЕ-) відбиває ставлення осіб до «самотногенної» ситуації, що не є загрозливою для їх психічного та фізичного стану, ці особи здатні керувати власними емоціями; їх думки більше спрямовані на формулювання чітких цілей, на перспективу розвитку ситуації, мірку-

вання щодо прийняття рішення стосовно вибору шляхів подолання самотності, переконання у позитивному результаті власних дій (СКг–). Для осіб цієї групи характерна здатність до аналізу власної поведінки, негараздів та помилок попередніх вчинків і подій, що передували переживанню самотності (СРА+). Їм властиві завзятість і наполегливість, впевненість в ефективності власної позиції.

Таблиця 2

Ранжування показників схильності до переживання самотності осіб з високим і низьким рівнем життєстійкості

Ранг показників	Групи (типи) життєстійкості	
	ЖСmax	ЖСmin
1	САЗ+	СКн+
2	СЕ–	СПф+
3	СКг–	СРА–
4	СРА+	САЗ–

Примітка. 1) Показники зі знаком «+» розташовані у просторі додатних значень (вище 50 перцентиля); зі знаком «–» у просторі від’ємних значень (нижче 50 перцентиля); 2) показники надані у порядку зменшення величини відхилення від середньої лінії ряду.

Для осіб групи з низьким рівнем життєстійкості (ЖСmin) характерні: бурхливість поведінкових реакцій, що виявляється як в експресивних (виразних рухах, в міміці, жестах тощо), так і в імпульсивних діях (метушливість, занепокоєність, загальмованість, неухважність, відстороненість тощо), які відбиваються на професійній діяльності та міжособистісних стосунках (СКн+). Існує можливість фізіологічних, організмичних порушень, які виявляються в фізичній слабкості, порушенні сну, апетиту, погіршенні загального фізичного стану тощо (СПф+). Представники цієї групи не здатні до аналізу причин і наслідків самотності, проявляють пасивність і байдужість до результатів власних дій, через що виникає відчуття власної безпорадності, вагання при прийнятті рішень щодо подолання переживання самотності (СРА–). Невіра в можливість управління ситуацією і діями при переживанні самотності призводить до збільшення травмуючого ефекту, внаслідок чого обирається пасивний спосіб подолання переживання самотності — втеча, ізоляція, уникнення або прийняття самотності (САЗ–).

Таким чином, результати, що отримані в ході емпіричного дослідження, показали наявність виразних відмінностей схильності до переживання самотності осіб з різним рівнем життєстійкості, що підтверджує тісний зв’язок цих властивостей і дозволяє вважати життєстійкість особистісним ресурсом, що сприяє подоланню переживання самотності.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. 1. У статті розглянуто результати теоретико-емпіричного дослідження, що спрямоване на вивчення особливостей схильності до переживання самотності осіб з різним рівнем життєстійкості. Виявлено значущі від’ємні та додатні зв’язки показників схильності до переживання самотності з показниками життєстійкості.

2. Емпірично встановлено, що представники груп осіб з високим або низьким рівнем життєстійкості мають специфічні особливості переживання самотності.

3. Доведено, що представників групи з високим рівнем життєстійкості (ЖСmax) характеризує залученість у вирішення конкретних життєвих завдань, що пов'язані із самотністю; переконання в необхідності власної активності й вибору, прагнення до пошуку шляхів і здійснення дій, спрямованих на подолання переживання самотності; відсутність будь-яких негативно забарвлених переживань; здатність до аналізу власної поведінки, негараздів та помилок попередніх вчинків і подій, що передували переживанню самотності.

Для осіб групи з низьким рівнем життєстійкості (ЖСmin) характерні пасивність, безпорадність, нездатність до аналізу причин і наслідків самотності, вагання при прийнятті рішень, невіра в можливість контролювати і впливати на події власного життя, внаслідок чого обирається пасивний спосіб подолання переживання самотності

Загалом можна стверджувати, що результати емпіричного дослідження переконують у детермінуючому впливі життєстійкості на структуру схильності особистості до переживання самотності. Отже, життєстійкість можна розглядати як один із чинників переживання самотності.

Результати проведеного дослідження не вичерпують всіх аспектів проблеми переживання самотності. Перспективами подальшого дослідження є удосконалення методів психодіагностики, пошук способів психокорекції самотньої особистості.

Список використаних джерел і літератури

1. А. с. Тест-опитувальник «Диференціальна діагностика схильності особистості до переживання самотності (ДИСПС)» / О. П. Саннікова, В. Б. Бедан. — № 76765; опубл. 09.02.2018.
2. Бабанова И. В. Стратегии самоутверждения и ценностные предпочтения одинокого человека // И. В. Бабанова, Н. Е. Харламенкова // Психологический журнал. — 1999. — Т. 20, № 2. — С. 21–28.
3. Бакалдин С. В. Одиночество и его связь с функциями «Я»: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Сергей Витальевич Бакалдин. — Краснодар, 2008. — 170 с.
4. Бассин Ф. В. «Значащие» переживания и проблема собственно психологической закономерности / Филипп Вениаминович Бассин // Вопросы психологии. — 1972. — № 3. — С. 105–124.
5. Долгинова О. Б. Одиночество и отчуждённость в подростковом и юношеском возрасте: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ольга Борисовна Долгинова. — СПб., 1996. — 156 с.
6. Климов А. А. Проблема ценностей в компетентностном подходе / А. А. Климов // Актуальные проблемы теоретической и прикладной психологии: традиции и перспективы: матер. Всерос. науч.-практ. конф., г. Ярославль, 19–21 мая 2011 г.: в 3 т. Т. 3. — Ярославль: ЯрГУим. П. Г. Демидова, 2011. — С. 606–608.
7. Лабиринты одиночества: [пер. с англ.; сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского]. — М.: Прогресс, 1989. — 698 с.
8. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. — М.: Смысл, 2006.
9. Леонтьев Д. А. Переживание одиночества: негативные и позитивные аспекты / Д. А. Леонтьев, Е. Н. Осин, А. Ж. Салихова // Психология общения: Тренинг человечности: тезисы международной научно-практической конференции, посвященной 70-летию со дня рождения Л. А. Петровской / под ред. О. В. Соловьевой. — М.: Смысл, 2007. — С. 320–322.

10. Наливайко Т. В. Исследование жизнестойкости и ее связь со свойствами личности: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Т. В. Наливайко. — Челябинск, 2006. — 175 с.
11. Покровский Н. Е. Универсум одиночества: социологические и психологические очерки / Никита Евгеньевич Покровский, Галина Владимировна Иванченко. — М.: Логос, 2008. — 408 с.
12. Сіляєва В. І. Жіноча самотність як психологічна проблема / Вікторія Іванівна Сіляєва // Практична психологія та соціальна робота. — 2000. — № 4. — С. 33–35.
13. Слободчиков И. М. Теоретико-экспериментальное исследование феномена одиночества личности (на материале подросткового возраста): дис. ... докт. психол. наук: 19.00.01 / Илья Михайлович Слободчиков. — М., 2006. — 330 с.
14. Старовойтова Л. И. Одиночество: социально-философский анализ / Л. И. Старовойтова; Моск. гос. социал. ун-т, Каф. философии. — М., 1995. — 396 с.
15. Титаренко Т. М. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека / Т. М. Титаренко, Т. О. Ларіна. — К.: Марич, 2009. — 76 с.
16. Яницкий М. С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / М. С. Яницкий. — Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. — 203 с.
17. Maddi S., Harvey R. Hardiness Considered Across Cultures // Handbook of Multicultural Perspectives on Stress and Coping / P. T. P. Wong, L. C. J. Wong (Eds.). — New York: Springer, 2005. — P. 403–420.

REFERENCES

1. A. s. Test-oprosnik «Diferentsial'na diagnostika skhil'nosti osobistosti do perezhivannya samotnosti (DISPS)» [The test-questionnaire «Differential diagnostics of the shilnost of individuality before the experience of self-discipline (DISPS)»] / O. P. Sannikova, V. B. Bedan. — № 76765; opubl. 09.02.2018. [in Ukraine].
2. Babanova, I. V., Kharlamenkova, N. Ye. (1999). Strategii samoutverzhdeniya i tsennostnyye predpochteniya odinokogo cheloveka [Self-affirmation strategies and value preferences of a lonely person]. *Psikhologicheskii zhurnal*. — Psychological journal. [in Russian].
3. Bakaldin, S. V. (2008). Odnochestvo i yego svyaz' s funktsiyami «YA» [Loneliness and its connection with the functions of «I»]: diss.... kand. psikhol. nauk: 19.00.01 / Krasnodar. [in Russian].
4. Bassin, F. V. (1972). «Znachashchiye» perezhivaniya i problema sobstvenno psikhologicheskoy zakonomernosti [«Significant» experiences and the problem of the proper psychological regularity]. *Voprosy psikhologii* — Questions of psychology. [in Russian].
5. Dolginova, O. B. (1996). Odnochestvo i otchuzhdonnost' v podrostkovom i yunosheskom vozraste [Loneliness and alienation in adolescence and adolescence]: dis. ... kand. psikhol. nauk: 19.00.07. — SPb [in Russian].
6. Klimov, A. A. (2011). Problema tsennostey v kompetentnostnom podkhode [The problem of values in the competence approach]. Yaroslavl': YarGUim. P. G. Demidova [in Russian].
7. Labirinty odinochestva (1989). [Labyrinths of loneliness]. M.: Progress [in Russian].
8. Leont'yev, D. A. & Rasskazova, Ye.I. (2006). Test zhiznестойкости [Test of resilience]. M.: Smysl [in Russian].
9. Leontev, D. A. & Osin, E. N. & Salihova, A. Zh (2007). Perezhivanie odinochestva: negativnyie i pozitivnyie aspekty // Psihologiya obscheniya: Trening chelovechnosti: Tezisy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyaschennoy 70-letiyu so dnya rozhdeniya L. A. Petrovskoy / Pod red. O. V. Solovevoy. M.: Smyisl. S. 320–322 [in Russian].
10. Nalivayko, T. V. (2006). Issledovaniye zhiznестойкости i yeye svyaz' so svoystvami lichnosti [Investigation of vitality and its relationship with the properties of personality]: Dis.... kand. psikhol. nauk: 19.00.05. Chelyabinsk, 2006 175 s. [in Russian].
11. Pokrovskiy N. Ye. & Ivanchenko G. V. (2008). Universum odinochestva: sotsiologicheskkiye i psikhologicheskkiye ocherki [Universum of loneliness: sociological and psychological essays]. M.: Logos [in Russian]
12. Silyaeva, V. H. (2000). Zhinocha samotnist' yak psikhologichna problema [Female loneliness as a psychological problem] *Praktichna psikhologiya ta sotsial'na robota* — [Practical psychology and social work]. [in Ukrainian]

13. Slobodchikov, I. M. (2006). Teoretiko-eksperimental'noye issledovaniye fenomena odinochestva lichnosti (na materi ale podrostkovogo vozrasta) [Theoretical and experimental study of the phenomenon of individual loneliness (on mothers of teenagers)]. Moskow [in Russian].
14. Starovoytova, L. I. (1995). Odinochestvo: sotsial'no-filosofskiy analiz [Loneliness: socio-philosophical analysis] Moskow [in Russian]
15. Titarenko, T. M. (2009). Zhittkstykykist' osobistosti: sotsial'na neobkhidnist' ta bezpeka [Resilience of the person: social necessity and safety.] K.: Marich [in Ukrainian]
16. Yanitskiy, M. S. (2000). Tsennostnyye oriyentatsii lichnosti kak dinamicheskaya sistema [Value orientations of the individual as a dynamic system]. Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, [in Russian]
17. Maddi, S. & Harvey, R. (2005). Hardiness Considered Across Cultures // Handbook of Multicultural Perspectives on Stress and Coping / P. T. P. Wong, L. C. J. Wong (Eds.). New York: Springer, P. 403–420

Бедан Виктория Борисовна

аспирант кафедры общей и дифференциальной психологии
Южноукраинского национального педагогического университета
имени К. Д. Ушинского (Украина, Одесса)

ЖИЗНЕСТОЙКОСТЬ КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ СКЛОННОСТИ ЛИЧНОСТИ К ПЕРЕЖИВАНИЮ ОДИНОЧЕСТВА

Резюме

Статья посвящена изучению особенностей переживания одиночества лицами с высоким и низким уровнем жизнестойкости. Рассмотрены взгляды ученых на определение понятий «одиночество» и «жизнестойкость». Изложены результаты эмпирического исследования, направленного на изучение особенностей склонности к переживанию одиночества лиц с разной жизнестойкостью — высоким и низким значениями общего показателя жизнестойкости. Установлено, что группы лиц с различным типом жизнестойкости отличаются спецификой переживания одиночества. Для представителей с высоким уровнем жизнестойкости характерно убеждение в необходимости собственной активности и выбора, стремление к поиску путей и осуществлению действий, направленных на преодоление переживания одиночества, отсутствие негативно окрашенных переживаний, направленность мыслей на формулирование четких целей, способность к анализу поведения, проблем и ошибок предыдущих поступков и событий, предшествовавших переживанию одиночества. Лиц с низкой жизнестойкостью характеризуют противоположные переживания и проявления одиночества: пассивность, беспомощность, колебания при принятии решений, неверие в возможность контролировать и влиять на события собственной жизни.

Ключевые слова: личность, одиночество, склонность к переживанию одиночества, жизнестойкость, уровень жизнестойкости.

Bedan Victoriya

graduate student of the Department of General and Differential Psychology,
«South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky»

**THE VIABILITY AS A FACTOR IN THE PROPENSITY
OF THE INDIVIDUAL TO EXPERIENCE OF LONELINESS**

Abstract

The article is devoted to the study of the peculiarities of experiencing the loneliness of persons with high and low level of vitality. The views of scientists on the definition of the concepts of «loneliness» and «vitality» are considered. The results of an empirical study aimed at studying the characteristics of the propensity to experience the loneliness of persons with different viability — high values of the general viability index and low. It is established that groups of persons with different types of viability are distinguished by the specificity of experiencing loneliness. For representatives with a high level of vitality is characterized by the belief in the need for their own activity and choice, the desire to find ways and actions to overcome the experience of loneliness, the absence of which negatively colored experiences, the focus of thoughts on the formulation of clear goals, the ability to analyze and behavior, problems and mistakes of previous actions and events that preceded the experience of loneliness. Persons with low viability characterize the opposite experiences and manifestations of loneliness: passivity, helplessness, fluctuations in decision-making, disbelief in the ability to control and influence the events of one's own life.

Key words: personality, loneliness, propensity to experience solitude, resilience, level of vitality.

Стаття надійшла до редакції 11.05.2018

УДК 159.922.8.019.4:[159.964.21:81]

Бігунов Дмитро Олександрович

пошукувач кафедри педагогічної та вікової психології

Рівненського державного гуманітарного університету

bihunov.d@gmail.com

ORCID 0000–0001–6100–7765

[https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1\(47\).145633](https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1(47).145633)

**ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ВИХОДУ ІЗ КОНФЛІКТНИХ
КОМУНІКАТИВНИХ СИТУАЦІЙ**

Стаття розглядає дослідження мовленнєвої поведінки в конфліктній комунікативній ситуації. Зроблена спроба виокремити та проаналізувати психологічні механізми виходу із конфліктної комунікативної взаємодії. Також описані рівні конфліктності, які свідчать про актуалізацію механізмів у випадку реагування під час конфліктної ситуації.

Ключові слова: конфліктна комунікативна ситуація, психологічні механізми, конфліктність, мовленнєва поведінка, конфлікт.

Постановка проблеми. Проблема міжособистісного конфлікту в останні роки активно обговорюється у вітчизняній науці. Це пояснюється зростанням числа конфліктних ситуацій в суспільному житті країни, з одного боку, і докорінною зміною ставлення до конфлікту як соціально-психологічного явища — з іншого. Не викликає сумнівів той факт, що переважна більшість конфліктів має одночасно і конструктивні, і деструктивні функції, причому співвідношення конструктивності і деструктивності може змінюватися на різних стадіях його розвитку. Крім того, для одних учасників конфлікту він може бути конструктивним, а для інших — деструктивним. Незалежно від ставлення до конфлікту, різноманітності його функцій конфлікт практично неминучий в міжособистісному спілкуванні, і тому повинен розглядатися як природна частина людського життя і бути предметом соціально-психологічного дослідження. Але при всьому розмаїтті досліджень дана проблема не отримала повного освітлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Конфлікт може виникнути лише на основі комунікативного контакту. Як зазначає В. С. Третякова, мовленнєвий конфлікт являє собою втілення протистояння комунікантів у комунікативній події, яка обумовлюється психічними, соціальними та етичними факторами, екстраполяція яких відбувається у мовленнєвій тканині діалогу [6].

В свою чергу О. В. Волкова пропонує наступне визначення комунікативного конфлікту. За її словами, комунікативний конфлікт — це різновид дисгармонійної поведінки, яка ініціюється суперечливістю цілей, відношень та дій людей, що детермінується об'єктивними та суб'єктивними причинами. Зіткнення інтересів проявляється в дисгармонійній комунікації, яка націлена на пригноблення партнера та на досягнення домінування [3].

Появу дисгармонії в стосунках між людьми О. В. Волкова пояснює особистісними мотивами вступу до спілкування, їх психоемоційним станом, впливом соціально-культурних умов на комунікативну ситуацію в цілому. У процесі реального спілкування люди вступають в систему соціальних взаємостосунків, які базуються на відмінностях в мотивах і цілях, на розбіжності очікувань і оцінок результату тощо [3].

Таким чином, дисгармонія спілкування, яка пов'язана з прагненням особистості до домінування, призводить до недотримання норм комунікативної поведінки, зіткнення інтересів, конфронтативності форм спілкування, відсутності ефективного результату комунікативного акту, агресивності вербальних і невербальних дій. І, в свою чергу, дисгармонійний розвиток комунікативної взаємодії може спровокувати комунікативний конфлікт.

Саме тому знання законів виникнення, розвитку та виходу з конфліктних ситуацій є надзвичайно потрібним і актуальним.

Отже, завданнями нашої статті є:

1. Виокремити психологічні механізми виходу із конфліктних комунікативних ситуацій;
2. Експлікувати виокремлені психологічні механізми виходу із конфліктної комунікативної взаємодії.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження.

Враховуючи психологічні теорії та концепції, виокремлені вченими динамічні характеристики конфліктної комунікативної ситуації, типи конфліктних ситуацій, структурні характеристики та складові конфліктної комунікативної ситуації, які були описані в наших попередніх публікаціях, зробимо спробу навести *психологічні механізми виходу із конфліктних комунікативних ситуацій*. На наш погляд, до них відносяться:

1. Мовний (вербальний) або паралінгвістичний (невербальний) рапорт — створення загального сприятливого контексту щодо вербального або невербального повідомлення, що характеризується високим ступенем спостережливості, готовністю продовжувати комунікативний контакт і приймати співрозмовника з його / її негативними рисами, характеристиками, а також дотримуватися цілей комунікації.

Рапорт як механізм виходу з конфліктної комунікативної ситуації передбачає, що людина буде використовувати різні модальності сприйняття: дискретну, візуальну, аудіальну і кінестетичну, уявляючи або моделюючи те, чого не існує в даний момент мовлення. Калібрування цих уявлень (репрезентацій) допомагає прогнозувати, що саме буде робити людина з метою виходу із конфліктної комунікативної ситуації.

2. Заряження — це спосіб впливу на інших людей, який ґрунтується на переживанні ними тотожних емоцій.

3. Перевтілення — актуалізація певного фізіологічного стану, завдяки якому людина буде впливати на стани співрозмовника (стан страху, гніву, радості) за допомогою досягнення іншого стану, перевтілення співрозмовника у цей стан (напр., стан компромісу у відповідь на стан образи).

4. Рефреймінг — механізм, що дозволяє змінити особливості сприйняття певної події або предмета шляхом виходу за межі їх сталого сприйняття.

Даний вид мовленнєвої поведінки також передбачає використання технології «тролінгу» як копірайт-технології створення і розповсюдження провокаційних матеріалів (текстів, відео, музики та ін.), коментарів у мережі Інтернет з метою емоційно образити, особистісно знецінити, применшити ставлення до даної людини партнерів по комунікації.

9. Мовленнєва поведінка у формі уникнення. Як правило, дану форму мовленнєвої поведінки людина приймає у тому випадку, коли гостро відчуває деструктивні функції конфліктності. Під деструктивними функціями конфліктності (конфлікту) ми розуміємо погіршення соціально-психологічного клімату, неадекватне сприйняття і / або нерозуміння конфліктуючими сторонами одне одного; небажання здійснювати співробітництво між партнерами по спілкуванню в ході конфлікту і після нього; виникнення духу конфронтації, який ніби «затягує» людей у боротьбу і змушує їх прагнути до досягнення перемоги будь-якою ціною, а не розв'язання реальних проблем та подолання неузгодження з партнерами по взаємодії; актуалізація неприйняття партнера по спілкуванню, його особистісних характеристик [1; 2; 4; 7].

За спрямованістю мовленнєва поведінка в конфліктних комунікативних ситуаціях може бути обернена на себе, на соціум (на інших осіб) чи на предмет конфліктної комунікативної ситуації.

Йдеться про рефреймінг змісту, контексту, смислу, тобто рефреймінг може стосуватись будь-якої інформації, в тому числі рефреймінг міфів, скриптів, архетипів та ін.

5. Візуально-кінестетична дисоціація — психологічний механізм позбавлення нав'язливого страху шляхом відсторонення від проблеми, усунення цієї проблеми за допомогою фантазійних та / або уявних образів.

6. Механізм «перевтілення» — сприйняття конфліктної ситуації з позиції іншої людини, так, як її можна зрозуміти з іншої точки зору.

7. Раціональний аналіз конфліктної ситуації. Такий механізм передбачає здатність співрозмовників раціонально осмислити конфліктну ситуацію, навести потрібні аргументи, пояснити цю ситуацію спокійно та розважливо.

8. Механізм дисоціації. Йдеться про примусове відсторонення учасників конфліктної ситуації від тривожних подій, навіть якщо вони беруть участь у цих подіях в даний момент часу. З метою актуалізації механізму дисоціації слід намагатися ніби «перевести» людину з домінування кінестетичного (внутрішнього) переживання до аспекту домінування візуальних (зовнішніх) образів. Бажано за допомогою відповідних субмодальностей зробити ці образи дещо відстороненими, «архівними» (було колись, вже не трапляється) тощо.

9. Механізм нагнітання (або «саспенс») — створення найбільш інтенсивного емоційного уявлення щодо певної конфліктної ситуації, створення напруженого очікування, заснованого на прямій або комплементарній

емоційній синергії з учасником конфлікту. Механізм нагнітання базується на можливостях фіксації як на негативних, так і на позитивних якостях учасників конфлікту.

10. Механізм прогнозування розвитку конфліктної ситуації — виявлення причин конфліктної ситуації, оцінка ймовірних наслідків і спрямування конфлікту.

11. Механізм упередження конфліктної ситуації завдяки аналізу конфліктної ситуації значно обмежує можливості учасників конфлікту, тим самим ніби упереджуючи розвиток конфлікту.

12. Механізм стимулювання конфліктної ситуації на відміну від упередження спрямований на провокативне розгортання конфліктної ситуації з метою її конструктивного розв'язання. Наприклад, з метою стимулювання розв'язання конфліктної ситуації можна винести проблему на широке громадське обговорення або розкритикувати конфліктну ситуацію в процесі обговорення членами великої соціальної групи.

13. Механізм регулювання конфліктної ситуації. Регулювання спрямоване на обмеження та послаблення конфлікту і спрямування його з метою швидкого його розв'язання. Регулювання конфліктів є доволі складним процесом, у якому виділяються такі етапи:

- визнання конфліктуючими сторонами факту існування конфлікту;
- встановлення та визнання норм здійснення конфліктної поведінки між конфліктуючими сторонами. Наприклад, можна досягти певної домовленості (навіть формалізованої, зокрема у вигляді угоди) щодо системи взаємостосунків між конфліктуючими сторонами і, таким чином, легітимізувати конфлікт (іноді саме усвідомлення сутності конфлікту та договірна система взаємостосунків суттєво сприяють розв'язанню конфліктних комунікативних ситуацій);
- здійснення контролю за розповсюдженням інформації з метою запобігання інформаційному дефіциту (моніторинг);
- вилучення з інформаційних потоків перекручувань і чуток, що сприяють ескалації конфлікту (конфліктологічна експертиза);
- організація ефективного конструктивного спілкування між суб'єктами конфлікту (арбітраж, посередництво, медіація);
- зниження соціально-психологічної напруженості в суспільстві та робота з неформальними лідерами конфліктуючих сторін (деескалація);
- зміни в умовах взаємодії сторін конфлікту, використання методів заохочення та покарання.

14. Механізм конфронтації передбачає намагання особистості задовольнити власні інтереси за рахунок інтересів іншої сторони.

15. Механізм пристосування — принесення в жертву власних інтересів з метою виходу із конфлікту (таким чином, маємо справу із внутрішнім конфліктом, спричиненим самоприниженням та пасивністю).

16. Механізм ухилення — відсутність як прагнення до корпоративної взаємодії, так і тенденції до досягнення власних цілей.

17. Механізм конкуренції — змагальна взаємодія, не зорієнтована на обов'язкові втрати особистісних інтересів для іншої сторони конфлікту.

18. Механізм знаходження компромісу — механізм взаємних поступок і прийняття точки зору партнера з конфліктної взаємодії.

19. Механізм співробітництва — ухвалення рішень, що цілком задовольняють інтереси обох сторін конфлікту.

20. Механізм форсайту — процес побудови бачення майбутнього, спрямований на підвищення якості рішень, які приймаються, та виконання доцільних, планомірних дій, які сприяють розв'язанню конфліктів.

21. Механізм переконання та міфологізації — використання узагальнюючих ідей-правил, які тенденційно розмежують цілісну об'єктивну реальність на ілюзорні штампи-кліше, в які вірить людина, та на істинні переконання, які включають соціальні стереотипи, авторитети, культурні традиції, елементи пропаганди тощо.

22. Механізм фреймінгу конфліктної ситуації. Мається на увазі аналіз компонентів конфліктної ситуації, рівнозначної інтерпретації реальних подій, що дозволяє конфліктуючим сторонам одночасно сприйняти ситуацію у двох (або більше) полярних фреймах.

23. Механізм наративу — викладення взаємопов'язаних подій у послідовності слів або образів, що стимулює осіб до знаходження виходу із конфліктної ситуації.

24. Механізм навіювання — механізм здійснення психологічного впливу на підсвідомість особистості, який ґрунтується на некритичному (часто — неусвідомлюваному) сприйнятті інформації.

Також вважаємо за потрібне зазначити, що сформованість у людини психологічних механізмів виходу із конфліктних ситуацій зумовлюється рівнями конфліктності, які свідчать про актуалізацію механізмів у випадку реагування у конфліктній ситуації. Це такі рівні: елементарний, формальний, низький, середній, достатній та оптимальний.

Елементарний рівень конфліктності характеризується відсутністю у суб'єкта конкретних, значущих знань про конфлікт та способи поведінки в ньому. Як правило, не аналізуються причини конфлікту та його наслідки. Відсутнє диференціювання сфер виникнення конфліктів, має місце перенесення протистояння, яке виникло в одній сфері стосунків, на інші сфери чи ситуації. Партнер психологічно пригнічується, нівелюється його соціальний статус. Поведінка конфліктера стає ригідною, самоконтроль і самокритичність, як правило, мають низький рівень.

Формальний рівень конфліктності вказує на наявність у суб'єкта деяких знань щодо природи конфлікту та способів поведінки в ньому, але вони переважно носять формальний характер. Стан психічного напруження та агресія відносно опонента неодмінно актуалізуються у конфліктній взаємодії. Здатність до рефлексування власних дій має низький рівень розвитку. Ініціатор конфлікту намагається залучити до нього інших учасників.

Низький рівень конфліктності передбачає наявність у суб'єкта системних знань щодо природи конфлікту та способів його розв'язання, але вони не застосовуються ним на практиці. Він усвідомлено надає перевагу конкретним вчинкам або компромісним діям, не намагаючись критично

переосмислити ситуацію. Невпевненість у собі викликає у суб'єкта почуття психологічного дискомфорту, конфліктер свідомо відмовляється від вибору вчинків за внутрішніми переконаннями.

Середній рівень конфліктності свідчить про те, що у суб'єкта є досить стійка, сформована система знань про конфлікт, його види та можливі способи врегулювання. Проте останні не фасилітують позитивне розв'язання суб'єктом конфліктних ситуацій. Суб'єкт досить пасивно сприймає існуючі норми поведінки, які нав'язуються іншими, прагне до досягнення особистісної автономії навіть за рахунок нівелювання власних інтересів.

Достатній рівень конфліктності є характерним для суб'єкта, який має цілісну систему знань щодо природи конфліктів, їхньої динаміки, видів, можливих причин та ефективних способів їх розв'язання. Характерним є високий рівень емпатії, здатності до орієнтації на встановлення позитивних емоційних зв'язків. Людина, яка характеризується достатнім рівнем конфліктності, використовує існуючі знання для прогнозування попередження та успішного розв'язання конфліктів, займає активну позицію під час пошуку конструктивних рішень.

Оптимальний рівень конфліктності є відмінною рисою суб'єкта зі сформованою системою знань щодо природи конфлікту, його динаміки, виду, можливих причин та ефективних способів розв'язання. Суб'єктом чітко усвідомлюється значущість уміння знаходити оптимальні способи розв'язання конфлікту. Має місце високий рівень сформованості почуття власної гідності та здатність поважати опонента, що забезпечує сприятливе емоційне самопочуття під час розв'язання конфліктної ситуації. У конфліктній взаємодії створюється та підтримується атмосфера партнерства. Характерним є свідоме уникнення постконфліктного протистояння [5].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Підсумовуючи все сказане вище, зазначимо, що було виокремлено та проаналізовано психологічні механізми виходу із конфліктних комунікативних ситуацій. Також були описані рівні конфліктності, які свідчать про актуалізацію механізмів у випадку реагування під час конфліктної ситуації.

В наступних публікаціях плануємо описати та проаналізувати психологічні особливості мовленнєвої поведінки старшокласників у конфліктних комунікативних ситуаціях.

Список використаних джерел і літератури

1. Агишева Н. К. Конфликт как предмет научного анализа / Н. К. Агишева // Медицинская психология. — 2007. — № 3. — С. 3–10.
2. Анцупов А. Я. Конфликтология / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. — СПб.: Питер, 2016. — 528 с.
3. Волкова О. С. Прагматингвистические особенности межличностного общения в коммуникативной ситуации «бытовой конфликт» (на материале английского языка) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Волкова О. С. — Волгоград, 2009. — 23 с.
4. Козер Л. Функции социального конфликта / Л. Козер; под общ. ред. Л. Г. Ионина. — М.: Идея-Пресс, Дом интеллект. кн., 2000. — 205 с.
5. Почакаева И. С. Культура поведения в конфликте — как ее формировать / И. С. Почакаева // Воспитание школьников. — 2009. — № 2. — С. 34–38.

6. Третьякова В. С. Речевой конфликт и гармонизация общения: автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / В. С. Третьякова. — М., 2003. — 36 с.
7. Deutsch M. Constructive Conflict Resolution: Principles, Training and Research / M. Deutsch // Journal of Social Issues. — 1994. — Vol. 50, No 1. — P. 89–94.

REFERENCES

1. Agisheva, N. K. (2007). Konflikt kak predmet nauchnogo analiza [Conflict as a subject of scientific analysis]. *Meditsinskaja psikhologija — Medical psychology*, 3, 3–10 [in Russian].
2. Antcupov, A. Ia. & Shipilov, A. I. (2016) *Konfliktologija [Conflictology]*. Saint Petersburg: Piter [in Russian].
3. Volkova, O. S. (2009) Pragmalingvističeskie osobennosti mezhlíčnostnogo obščhenia v kommunikativnoi situacii «bytovoi konflikt» (na materiale angliiskogo iazyka) [Pragmalinguistic peculiarities of interpersonal communication in the communicative situation «everyday conflict» (on the material of the English language)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Volgograd [in Russian].
4. Kozer, L. (2000) *Funktcii sotcialnogo konflikta [Functions of social conflict]*. L. G. Ionin (Ed.). Moscow: Ideia-Press, Dom intellekt. kn. [in Russian].
5. Pochekaeva, I. S. (2009) Kultura povedeniia v konflikte — kak ee formirovat [The culture of behaviour in conflict — how to shape it]. *Vospitanie shkolkov — Education of schoolchildren*, 2, 34–38 [in Russian].
6. Tretiaikova, V. S. (2003) Rechevoi konflikt i garmonizatciia obščhenia [Speech conflict and harmonization of communication]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
7. Deutsch, M. (1994) Constructive Conflict Resolution: Principles, Training and Research. *Journal of Social Issues*, Vol. 50, 1. 89–94.

Бегунов Дмитрий Александрович

соискатель кафедры возрастной и педагогической психологии
Ровенского государственного гуманитарного университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ВЫХОДА ИЗ КОНФЛИКТНЫХ КОММУНИКАТИВНЫХ СИТУАЦИЙ

Резюме

Статья рассматривает исследования речевого поведения в конфликтной коммуникативной ситуации. Предпринята попытка выделить и проанализировать психологические механизмы выхода из конфликтного коммуникативного взаимодействия. Также описаны уровни конфликтности, которые свидетельствуют об актуализации механизмов в случае реагирования при конфликтной ситуации.

Ключевые слова: конфликтная коммуникативная ситуация, психологические механизмы, конфликтность, речевое поведение, конфликт.

Dmytro Bihunov

Ph.D. student of the Department of Developmental and Pedagogical Psychology,
Rivne State University of the Humanities

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF EXIT FROM CONFLICT COMMUNICATIVE SITUATIONS

Abstract

The article examines the study of the speech behaviour in the conflict communicative interaction. Describing it, an attempt was made to identify and analyse psychological mechanisms of exit from conflict communicative situations. Among them there are: linguistic (verbal) and paralinguistic (non-verbal) report, infection, reincarnation, reframing, speech behaviour in the form of avoidance, visual-kinaesthetic dissociation, the mechanism of «reincarnation», rational analysis of the conflict situation, the mechanism of «dissociation», the mechanism of aggravation (or suspense), the mechanism of prediction of the conflict situation development, the mechanism of prevention of the conflict situation, the mechanism of stimulation of the conflict situation, the mechanism of regulation of the conflict situation, the mechanism of avoidance, the mechanism of rivalry, the mechanism of finding the compromise, the mechanism of cooperation, the mechanism of foresight, the mechanism of conviction and mythologization, the mechanism of conflict situation framing, the mechanism of the narrative, the mechanism of suggestion.

Besides, there were also described conflict levels which indicate the actualization of the mechanisms during the conflict situation.

Key words: conflict communicative situation, psychological mechanisms, proneness to conflict, speech behaviour, conflict.

Стаття надійшла до редакції 26.05.2018

УДК 364-7

Дубініна Яна Павлівна

старший викладач кафедри соціальної роботи
факультету психології та соціальної роботи
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
yaninak7@gmail.com
ORCID 0000–0001–8855–3248
[https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1\(47\).145635](https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1(47).145635)

**МАРКЕТИНГОВИЙ РЕСУРС ІННОВАЦІЙНИХ ЗМІН СУЧАСНОЇ
СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

У статті соціальна робота розглядається як система, яка зазнає впливу законів функціонування в умовах ринкової конкуренції. Висвітлено сутність, цілі та особливості використання технології соціального маркетингу у вирішенні завдань сучасної соціальної роботи. Значну увагу приділено практичному застосуванню концепції маркетингу в соціальній роботі як можливості зустрічного задоволення інтересів виробників соціальних послуг, посередників, держави та клієнтів, забезпечення керованості процесом взаємодії учасників ринку соціальних послуг. Доведено, що інноваційність маркетингового супроводу соціальної роботи визначається можливостями його інструментів у визначенні мінливих потреб населення в соціальних послугах, організації процесу розробки інноваційних соціальних програм і послуг, в управлінні конкурентоспроможністю новацій у сфері соціального забезпечення.

Ключові слова: інноваційна діяльність, соціальний маркетинг, маркетингове управління соціальною роботою, соціальний ефект, маркетингові дослідження, фандрайзинг, соціальна реклама, PR-технології.

Постановка проблеми. Соціально-економічні зміни в українському суспільстві, активізація переходу економіки України до ринку, затвердження ринкових відносин в соціальній сфері обумовлюють актуальність та необхідність застосування інноваційних підходів до функціонування та розвитку сучасної соціальної роботи.

Пріоритетне спрямування інноваційної діяльності в соціальній сфері — підвищити ефективність діяльності підприємств і організацій соціальної сфери та поліпшити якість соціальних послуг з урахуванням мінливих потреб населення [3]. Підвищити соціальну та економічну ефективність інноваційних технологій вкрай важливо в ситуації обмеженого фінансування сфери соціального забезпечення.

Сучасна соціальна робота — це система, яка зазнає впливу законів функціонування в умовах ринкової конкуренції. Необхідність використання інноваційних підходів до соціальної роботи зумовлена активізацією переходу економіки України до ринку та відмовою від державної монополії у системі надання соціальних послуг.

Мета статті — дослідження можливостей практичного застосування концепції маркетингу в сучасній соціальній роботі як технології супроводу

її інноваційного розвитку. Актуальність теми дослідження визначається доцільністю використання інструментів і методів маркетингового підходу до розвитку і вдосконалення сучасної соціальної роботи як системи, управління діяльністю її закладів.

Результати дослідження. У сучасному світі маркетингові технології набувають характеру і статусу універсальної технології освоєння соціального простору: вони орієнтовані на збалансований розподіл ресурсів соціальної значущості (матеріальних, фінансових, виробничих, інформаційних, культурних технологій та ідей) в суспільстві.

Забезпечити гідну якість життя населення через задоволення його соціальних потреб є пріоритетом державної соціальної політики. Посилення конкуренції з некомерційним сектором у сфері надання соціальної допомоги громадянам, скорочення обсягів державного фінансування сфери соціального обслуговування населення обґрунтовують доцільність застосування маркетингових технологій в соціальній роботі. Наприклад, маркетингові інструменти ефективно застосовуються для регулювання соціальної роботи в сфері зайнятості населення. За допомогою маркетингу як механізму взаємодії регіональних ринків праці та вищої освіти можна раціонально розв'язати проблеми кадрового забезпечення регіону [2].

Ринкові механізми проникають в процес розвитку і функціонування системи соціальної роботи. Необхідно розробляти інноваційні підходи до вдосконалення управління установами та підприємствами соціальної сфери, які забезпечують соціальну підтримку населення. Особливого значення маркетинг набуває в умовах реформування соціальної сфери, коли фінансування зосереджується на адресній допомозі — задоволенні соціальних потреб конкретних громадян, а не для утримання бюджетних закладів. Застосування маркетингового підходу в ситуації підвищення вимог до якості управління діяльністю організацій та закладів соціальної сфери дозволяє оптимізувати об'єми необхідних ресурсів щодо надання окремих видів соціальних послуг.

В межах соціологічного підходу маркетинг соціальної роботи — це система управління ринковою діяльністю закладів соціальної сфери, спрямована на визначення умов, що задовольняють споживачів соціальних послуг, реалізацію маркетингових заходів з урахуванням визначених умов, формування конкурентної стратегії закладів системи соціальної роботи, забезпечення реальних та потенційних клієнтів інформацією щодо якості та асортименту соціальних послуг. Маркетинговий потенціал використовується як ресурс безперервного розвитку сучасного соціального управління.

Технологія маркетингу є однією з інноваційних технологій сучасної соціальної роботи. Маркетингова діяльність в соціальній роботі спрямована на дослідження потреб населення в соціальних послугах та виявлення можливостей виробників послуг щодо їх задоволення, формування та стимулювання попиту на соціальні послуги, створення сприятливих умов для розвитку соціального закладу виходячи з інтересів суспільства в цілому [1]. Застосування маркетингової діяльності в соціальній роботі створює умови для більш якісного задоволення диференційованих потреб громадян у соціальній підтримці та соціальному забезпеченні, для раціонального

розпорядження обмеженими державними ресурсами у системі соціального забезпечення та соціального захисту населення.

Предметом маркетингової діяльності в соціальній роботі є стратегія і тактика відносин і взаємодій споживачів, посередників і виробників соціальних послуг, що ведуть до найбільш ефективного задоволення потреб споживачів — у соціальних послугах; соціальної установи — у власному розвитку і підвищенні добробуту своїх працівників; суспільства — у розширеному відтворенні соціальних послуг. Цільовим орієнтиром маркетингу в соціальній роботі є ефективне задоволення цих потреб. Маркетингове управління соціальною роботою включатиме дослідницький блок, пов'язаний з вивченням соціальної установи, ринків соціальних послуг та потенційних споживачів, маркетинговим аналізом основних соціальних програм установи та моніторингом їх якості; суто організаційний блок, пов'язаний з діяльністю установи з надання асортименту соціальних послуг в межах активних соціальних програм; та інформаційний блок, який представлений системою маркетингової інформації установи, розробкою методів просування соціальних послуг та формування попиту на них.

Маркетинговий підхід до соціальної роботи як професійної діяльності дозволяє, з одного боку, найбільш раціонально витратити обмежені ресурси держави, що виділяються на систему соціального захисту населення, а з іншого, на новому якісному рівні надавати послуги клієнтам, які знаходяться у важкій ситуації життєдіяльності.

У межах соціальної роботи за допомогою маркетингу можливо розробляти стратегії вирішення конкретної соціальної проблеми через забезпечення комплексної інформаційної підтримки та розробку ефективних каналів комунікації із цільовими групами клієнтів. Маркетингове вивчення та аналіз громадської думки щодо конкретної соціальної проблеми, взаємодія з активістами громадської думки дозволяють привернути увагу суспільства, комерційних структур, громадськості до «гострих» соціальних проблем.

Умовно соціальний маркетинг щодо соціальної роботи займається вирішенням трьох питань: переконанням (наприклад, що «вживання алкоголю, взагалі залежна поведінка — це соціально небезпечно»), соціальною практикою (спонукати відмовитися від асоціального образу життя, лікуватися від залежної поведінки) і соціальним продуктом (соціальна робота в сфері зайнятості населення, підвищення рівня та якості життя всіх верств населення місцевої громади, особливо уразливих). Його застосовують з метою організованого впливу на певні категорії населення (молодь, клієнтів з девіантною поведінкою, безробітних...), посилення діяльності некомерційних організацій у підвищенні ефективності соціальних програм.

В межах економічної концепції маркетингу мережа установ сфери соціальної роботи повинна пропонувати соціальні послуги, які будуть затребувані попитом. Таким чином, суб'єкти соціальної роботи виконують соціально-економічне замовлення з боку держави, приватного сектору, громадських установ, громадян — конкретних цільових груп споживачів у визначених сегментах ринку соціальних послуг, що дозволяє оптимізувати управління якістю соціальних послуг. Прагнучи ефективності, система со-

ціальної роботи має орієнтуватися на потреби регіональних та локальних ринків соціальних послуг, на потреби споживачів.

Впровадження маркетингу у практику діяльності соціальних установ надає перспективу їх подальшій модернізації та збільшує їх конкурентоспроможність — здатність пристосовуватись до потреб споживачів соціальних послуг, постійно розвиватись у розробленій стратегії та місії, спираючись на ефективне використання наявних ресурсів та довгострокову співпрацю з партнерами.

Застосування технології маркетингу у соціальній роботі передбачає зовнішній та внутрішній маркетинговий супровід. Зовнішня маркетингова діяльність забезпечує інформацією систему управління органами соціального захисту населення про взаємодію територіальних державних і недержавних соціальних служб, їх партнерські відносини, про основні напрямки їх діяльності, асортимент послуг. Такі дані можуть використовуватись у процесі проектування системи соціальних служб, складання програм перспективного розвитку. Внутрішня маркетингова діяльність соціальної установи інтегрована у реалізацію соціальних програм надання послуг та дозволяє оптимізувати співпрацю соціальних організацій та їх клієнтів, узгодити потреби та ресурси обох сторін.

Найголовнішим показником результативного застосування технології маркетингу в соціальній роботі є соціальний ефект. Під соціальним ефектом розуміється результат діяльності організацій, який не пов'язаний з отриманням прибутку, а націлений на якісне надання послуг окремим групам населення, що в підсумку призводить до максимізації гуманітарної користі для всього суспільства в цілому. У залежності від запланованого ступеня значущості соціального ефекту при вирішенні тих чи інших соціальних проблем маркетинг у своїй технологічній складовій використовується у професійній соціальній роботі досить широко.

Ефективне застосування маркетингової діяльності в системі соціальної роботи має здійснюватися за кількома напрямками. В першу чергу, треба зміцнювати *соціальне партнерство*, тобто взаємодію між установами та організаціями соціального забезпечення і державою. Соціальне партнерство через планування і проектування забезпечує оптимальне вирішення соціальних проблем, а також складних ситуацій життєдіяльності певних категорій громадян. *На наш погляд, маркетинг є найбільш ефективним інструментом узгодження інтересів, продуктивної взаємодії та координації всіх суб'єктів соціального партнерства* [2]. Інтегральною *метою* маркетингу соціальної роботи є оптимізація взаємовідносин усіх суб'єктів системи соціальної роботи з метою найбільш ефективного використання її ресурсного потенціалу для забезпечення максимального соціального ефекту її діяльності з погляду загальносоціальних інтересів [1].

Наступним напрямком використання маркетингу в соціальній роботі є проведення *маркетингових соціологічних досліджень*. Результати маркетингових досліджень дозволяють визначати потреби тих громадян, які потребують соціальної допомоги, здійснювати соціальну діагностику та прогнозування, регулювати процес взаємодії між виробниками соціальних

послуг (соціальними службами, фахівцями з соціальної роботи) та споживачами (клієнтами служб). З урахуванням отриманої маркетингової інформації пропонуються певні соціальні послуги, розробляються заходи адресної соціальної підтримки населення.

Соціальні організації, які використовують маркетингові інструменти, мають можливість формувати та регулювати попит на вироблені ними соціальні послуги. Використання маркетингових інструментів в соціальній роботі дозволяє керівникам установ системи соціального захисту населення реалізовувати державні та регіональні програми з більшою ефективністю через адресність соціальної допомоги. Практика довела, що маркетинг як технологія соціального управління [2] допомагає сконцентрувати зусилля управлінських структур на вирішенні актуальних проблем соціальної сфери. Маркетингові дослідження ринку соціальних послуг складають інформаційно-соціологічну базу для підготовки стратегічних управлінських рішень та цільового програмування. Раціональне використання соціального маркетингу стимулює зростання ступеня задоволеності громадян діяльністю державних структур та органів місцевого самоврядування, а це стабілізує соціальний розвиток місцевої громади.

Види маркетингових технологій в соціальній роботі. Особливе місце в маркетинговій діяльності в соціальній роботі належить спонсорству та благодійності. Для повноцінного розвитку соціальної служби та поліпшення якості її послуг необхідні грошові кошти, отримані від благодійних організацій, спонсорів, держави та інших джерел. Завдяки використанню маркетингу вдається встановити тісні контакти між усіма некомерційними суб'єктами (державними/недержавними організаціями, фізичними особами, які займаються некомерційною діяльністю), які реалізують соціальні програми (наприклад, програму боротьби зі СНІДом).

В Україні, в умовах дефіциту бюджетного фінансування, залучення грошових коштів населення стає значним джерелом ресурсів для системи соціального захисту. Спеціальні технології залучення спонсорських коштів (*фандрайзинг*) відносяться до маркетингових технологій. Постійне поновлення ресурсів через використання фандрайзингу допомагає оптимізувати роботу соціальної служби, якісно надавати соціальні послуги, впроваджувати нові послуги, необхідні для потенційних отримувачів [4].

Досвід закордонних та вітчизняних соціальних служб доводить доцільність та ефективність використання ресурсу спонсорських коштів у процесі впровадження соціальних проектів. Для цього важливо грамотно інформувати потенційних партнерів про характер та обсяги потрібної допомоги, підкреслюючи значущість їх діяльності для суспільства, мотивувати спонсорів до активних дій та вкладень. На останньому етапі взаємодії необхідно обов'язково визначати позитивність змін, які відбулися завдяки спонсорським коштам, формувати позитивне ставлення громади до діяльності людей, які фінансово підтримують розвиток соціальної сфери.

Кінцева мета ефективного фандрайзингу — встановлення з приватними особами та організаціями, які надають допомогу, довгострокових партнерських відносин.

Інструментом маркетингу, що використовують для пропаганди соціальних норм, цінностей, моделей поведінки, знань є *маркетингові комунікації*, а саме, *соціальна реклама*. Мета застосування соціальної реклами — залучення уваги громадськості до суспільних проблем та явищ — реалізується через телевізійні ролики, друковану, вуличну, транспортну рекламу та ін. Її потенціал спрямований на боротьбу з такими соціальними явищами як наркоманія, негативне ставлення до інвалідів, людей похилого віку та ін.

Для ефективного виконання своїх функцій окремим закладам і спеціалістам, які надають соціальні послуги, необхідний відповідний статус у суспільстві, що визначається ставленням держави та громадськості, вплив на який надають *PR-технології* роботи з громадською думкою. Мета застосування *PR-технологій* — ознайомити громадськість з діяльністю організацій і фахівців, що здійснюють соціальну роботу, сформуванню адекватне уявлення про її завдання та ефективність, створити та підтримати позитивний імідж соціальної організації або проекту, встановити зв'язки зі ЗМІ та знайти спонсорські кошти для реалізації проектів.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, маркетинг соціальної роботи — це новий напрямок її діяльності, який необхідно освоювати, розвивати та використовувати в практиці соціального обслуговування в Україні.

Потенціал використання соціального маркетингу у вирішенні завдань сучасної соціальної роботи величезний, зокрема привернення уваги суспільства до вирішення соціальних проблем, нові види діяльності та послуг у соціальній сфері, інформування про соціальні програми та проекти, вплив на громадську думку.

Інноваційність маркетингового супроводу соціальної роботи визначається можливостями його інструментів у визначенні мінливих потреб населення в соціальних послугах, організації процесу розробки інноваційних соціальних програм і послуг, в управлінні конкурентоспроможністю новацій у сфері соціального забезпечення.

Використання маркетингової діяльності в соціальній роботі допомагає найбільш якісно задовольнити потребу клієнтів в соціальній підтримці та соціальному забезпеченні, а також раціонально розпоряджатися виділеними державою ресурсами (поки вельми обмеженими), призначеними для соціального забезпечення і системи соціального захисту населення. Рівномірний, відповідний до потреб громадян розподіл ресурсів є умовою реалізації гуманітарних пріоритетів розвитку суспільства.

Максимальний соціальний ефект при вирішенні проблем клієнтів соціальної роботи є сенсом застосування в ній маркетингу на сучасному етапі. Використання маркетингових технологій стає необхідною умовою підвищення якості соціальної допомоги громадянам і переводить всю систему соціальної роботи на новий щабель розвитку.

На думку автора, подальше осмислення окресленої проблематики обов'язково передбачає соціологічне дослідження можливостей застосування соціальної технології маркетингу у розробці нових видів діяльності та

соціальних послуг у соціальній сфері, в інформуванні громадськості про інноваційні соціальні програми та проекти.

Список використаних джерел і літератури

1. Дубініна Я. П. Використання маркетингових технологій в сучасній соціальній роботі / Я. П. Дубініна, Ян Голонич // *Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety v Bratislave, Inštitút ďalšieho vzdelávania : Zborník z prvej medzinárodnej vedeckej konferencie «Supervízne dni 2015»* м. Ужгород, 16 вер. 2015 р. — Ужгород, 2015. — С. 92–96.
2. Дубініна Я. П. Проблеми ефективності соціальної взаємодії регіональних ринків праці та вищої освіти: соціологічний аспект / Я. П. Дубініна // *Актуальні проблеми філософії та соціології*. — 2015. — № 8. — С. 48–51.
3. Платонова Н. М. Инновации в социальной работе / Платонова Н. М., Платонов М. Ю. — М.: Академия, 2012. — 250 с.
4. Управління діяльністю соціальних служб: метод. посібник / [Н. Гусак, Н. Кабаченко, В. Назарук та ін.]; упорядн.-заг. ред. О. Іванова, Н. Гусак ; ПРООН в Україні, Проект «Підтримка реформи соціального сектору в Україні». — К. : К. І. С., 2013. — 178 с.

REFERENCES

1. Dubinina, Ya. P., & Golonich, Ya. (2015). Vykorystannya marketynhovykh tekhnolohiy v suchasniy sotsial'niy roboti [The use of marketing technologies in modern social work]: *I Mezhdunarodnaia konferentsiia «Dni supervizii 2015» (16 veresnya 2015 roku) — first International Conference «Supervision days 2015»*. (pp. 92–96). Uzhhorod [in Ukrainian].
2. Dubinina, YA. P. (2015). *Problemy efektyvnosti sotsial'noyi vzayemodiyi rehional'nykh rynkiv pratsi ta vyshchoyi osvity: sotsiolohichnyy aspekt [Problems of the Efficiency of Social Interaction of Regional Markets of Labor and Higher Education: Sociological Aspect]*. Odesa: OYUA [in Ukrainian].
3. Platonova, N. M., & Platonov, M. Yu. (2012). *Innovatsii v sotsial'noy rabote [Innovations in Social Work]*. M: Akademiya [in Russian].
4. Upravlinnya diyal'nistyuu sotsial'nykh sluzhzb: metod. posibnyk [N. Husak, N. Kabachenko, V. Nazaruk, K. Savchuk, O. Savchuk, L. Skoropada et al. (2013) *[Management of the activities of social services: method. manual]*. K. : K. I. S. [in Ukrainian].

Дубинина Яна Павловна

старший преподаватель кафедры социальной работы
факультета психологии и социальной работы
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

МАРКЕТИНГОВЫЙ РЕСУРС ИННОВАЦИОННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ СОВРЕМЕННОЙ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ

Резюме

В статье социальная работа рассматривается как система, которая подвергается воздействию законов функционирования в условиях рыночной конкуренции. Освещены сущность, цели и особенности использования технологии социального маркетинга в решении задач современной социальной работы. Значительное внимание уделено практическому использованию концепции маркетинга в социальной работе как возможности встречного удовлетворения интересов производителей социальных услуг, посредников, государства и клиентов, обеспечения управляемости процессом взаимодействия участников рынка социальных услуг. Доказано, что инновационность маркетингового сопровождения социальной работы определяется

возможностями его инструментов в определении меняющихся потребностей населения в социальных услугах, организации процесса разработки инновационных социальных программ и услуг, в управлении конкурентоспособностью новаций в сфере социального обеспечения.

Ключевые слова: инновационная деятельность, социальный маркетинг, маркетинговое управление социальной работой, социальный эффект, маркетинговые исследования, фандрайзинг, социальная реклама, PR-технологии.

Dubinina Yana

senior lecturer, Department of social work of the faculty of psychology and social work, Odessa National University named after I. I. Mechnikov

MARKETING RESOURCE OF INNOVATIONAL CHANGES TO MODERN SOCIAL WORK

Abstract

The system of modern social work is influenced by the laws of functioning in conditions of market competition. Actual is the search for innovative approaches to the functioning and development of modern social work.

Marketing of social work is a system for managing the market activity of social institutions. Of particular importance is marketing in the context of reforming the social sphere, when funding focuses on targeted assistance — meeting the social needs of specific citizens, and not for the maintenance of budget institutions.

The application of marketing activities in social work creates conditions for more satisfactory satisfaction of differentiated needs of clients in social support and social security, for rational allocation of limited resources of the state in the system of social security and social protection of the population.

Application of marketing technology in social work involves external and internal marketing support, the main indicator of which is the social effect, aimed at providing quality services to individual groups of the population. Marketing of social work deals with solving three issues: belief, social practice and social product.

A special place in marketing activities in social work belongs to sponsorship and charity. The final goal of effective fundraising as a marketing technology is to establish long-term partnerships with individuals and organizations that provide assistance.

The marketing tool used to promote social norms, values, behavior patterns, knowledge is marketing communications, namely, social advertising.

The strategic goal of the efforts of PP technologies is to raise awareness among the public of the activities of organizations and professionals involved in social work, establishing media relations and raising funds for project implementation.

The introduction of marketing in the practice of social institutions provides a perspective for their further modernization. The system of marketing information allows to plan and implement state policy in the field of social work in market conditions; to explore and develop methods for promoting social services to consumers and ensuring a high status of the institution of social work in society.

Key words: innovative activity, social marketing, marketing management of social work, social effect, marketing research, fundraising, social advertising, PR-technologies.

Стаття надійшла до редакції 24.04 2018

УДК 159.942:159.925

Кас'янова Світлана Борисівна

аспірант кафедри психології та соціальної роботи Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України (Київ), майстер виробничого навчання Харківського центру професійно-технічної освіти державної служби зайнятості України

e-mail: Cvitl2015@gmail.com

ORCID 0000–0003–2972–9084

[https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1\(47\).145636](https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1(47).145636)

**ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ
НА ОСОБИСТІСНІ РЕСУРСИ ПОДОЛАННЯ СКЛАДНИХ
ЖИТТЄВИХ СИТУАЦІЙ**

В статті представлено результати емпіричного дослідження емоційного інтелекту та особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій слухачів (безробітних, які проходять професійну перепідготовку). Виявлено, що більшість респондентів емоційно обізнані, розуміють настрої, спонукання та бажання інших людей, схильні надавати їм підтримку. Проте вони мають невисокий рівень самоконтролю та їм складно управляти своїми емоціями. Особливості впливу емоційного інтелекту на особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій встановлені на основі кореляційного аналізу результатів. Перспектива подальших досліджень полягає в розробці та впровадженні соціально-психологічних тренінгів щодо розвитку емоційного інтелекту та особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій, які б сприяли більш успішному працевлаштуванню безробітних.

Ключові слова: безробітні, слухачі, емоційний інтелект, особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій.

Постановка проблеми. Економічні зміни в Україні супроводжуються загостренням проблеми безробіття та зайнятості населення. Зростає тривалість періоду безробіття, збільшується кількість громадян, які шукають роботу. Багато з них змушені змінювати свою професію на іншу, більш відповідну вимогам сучасного ринку праці. Стійкість перед труднощами, готовність до професійного навчання (перенавчання), прагнення підвищити свою конкурентоздатність на ринку праці, бажання чим швидше подолати ситуацію безробіття, успішне працевлаштування залежать в значній мірі від емоційного інтелекту безробітного (здатності усвідомлювати почуття, керувати ними, мотивувати себе, розпізнавати почуття інших людей і будувати взаємини) та його особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій, актуальність дослідження яких набуває все більшого значення.

Аналіз літературних джерел свідчить, що увага багатьох вчених (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова, О. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, С. Кобаза, С. Мадді, О. В. Махнач, С. Л. Рубінштейн, А. О. Деркач, В. О. Бодров, В. Н. Марков) привернута до проблеми вивчення внутрішніх потенціалів людини, її особистісних ресурсів, які допо-

магають протистояти важким умовам, зберігати свою особистісну сутність, цілісність та ідентичність.

В. Н. Марков [10] визначає поняття особистісні ресурси як риси характеру, здібності, цінності та інші властивості, які є цілісною системою, що постійно оновлюється і розвивається. А. О. Деркач [5] до внутрішніх ресурсів особистості відносить психічні стани, здібності, особистісні якості, що можуть забезпечувати оптимізацію діяльності, підвищувати її ефективність. На думку В. О. Бодрова [3], внутрішні ресурси людини — це «функціональний потенціал, що забезпечує високий рівень реалізації її активності, виконання трудових завдань, досягнення заданих показників протягом певного часу», «особистісні якості та установки, які впливають на регуляцію поведінки». Отже, особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій, як і особистісні ресурси взагалі, можна вважати багатомірним феноменом, який визначається певними особистісними якостями людини, що сприяють досягненню значущих життєвих цілей у важких, психотравмуючих, кризових, непередбачуваних та неконтрольованих життєвих обставинах, актуалізуючись за необхідності задля вирішення тих чи інших завдань [9]. Аналіз результатів психологічних досліджень дозволив виділити такі особистісні ресурси: психічний стан, життєстійкість, копінг-поведінку.

Суттєвим в контексті окресленої проблеми є питання впливу емоційного інтелекту на розвиток особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій. Аналіз теоретичних джерел свідчить, що емоційний інтелект — це складне структурне утворення [6; 7]. Існує декілька його моделей. В моделі здібностей емоційний інтелект розглядається як сукупність когнітивних здібностей для ідентифікації, розуміння та управління емоціями [12]. В змішаних моделях це — сукупність когнітивних та особистісних характеристик, навичок, які сприяють досягненню успіху в професійній діяльності, адаптації до реального життя, подоланню стресу [2; 4; 8]. Спільною рисою існуючих підходів до визначення емоційного інтелекту є розуміння даного конструкту як здатності до ідентифікації, розуміння емоцій і управління ними [1; 11].

Проблема емоційного інтелекту знайшла певне відображення в працях зарубіжних та вітчизняних вчених: сучасні теоретичні та емпіричні дослідження емоційного інтелекту (П. Саловей, Дж. Майер, Р. Бар-Он, Д. Гоулмен, Г. Гарднер, Д. В. Люсін, Е. Л. Носенко), вивчення емоційного інтелекту як інтегративної здібності людини до розуміння різноманітних емоційних впливів та управління ними (І. Н. Андрєєва, С. П. Деревянко, Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига), дослідження адаптивних та стрессозахисних функцій емоційного інтелекту (В. В. Овсянникова, І. Ф. Аршава, О. І. Власова, Е. Л. Носенко), розвитку емоційного інтелекту та його складових (М. О. Манойлова, О. М. Приймаченко). Незважаючи на значну кількість робіт, присвячених різноплановим дослідженням феномену емоційного інтелекту, недостатньо вивченими залишаються його функції в ситуаціях, що висувають людині підвищені вимоги щодо рівня розвитку певних особистісних рис, внутрішніх ресурсів та поведінки, спрямованої на подолан-

ня складної життєвої ситуації. Таким чином, більш детального розгляду потребує вивчення впливу емоційного інтелекту на особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій.

Мета статті: теоретично та емпірично дослідити особливості впливу емоційного інтелекту на особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій слухачів соціономічних професій (безробітних).

Результати дослідження. Емпіричне дослідження проводилося на базі Харківського центру професійно-технічної освіти державної служби зайнятості України. До вибірки ввійшли слухачі соціономічних професій (безробітні) віком від 20 до 35 років в кількості 80 осіб, більшість яких (85 %) мала вищу освіту.

Для досягнення поставленої мети було використано методики: опитувальник емоційного інтелекту Н. Холла, тест самооцінки психічних станів Г. Айзенка, тест життєстійкості С. Мадді (в адаптації Д. О. Леонтьєва та О. І. Рассказової), опитувальник «Способи долаючої поведінки» Р. Лазаруса, С. Фолкман (в адаптації Т. Л. Крюкової, Є. В. Куфтяк, М. С. Замишляєвої) та метод рангової кореляції (коефіцієнт кореляції Спірмена ($r_{Сп}$)).

В результаті емпіричного дослідження встановлено, що слухачі мають високий (25,0 %), середній (52,5 %) або низький (22,5 %) рівень «інтегративного емоційного інтелекту» (таблиця 1).

Таблиця 1

Аналіз дослідження емоційного інтелекту

Складові емоційного інтелекту	Кількість слухачів (%) в залежності від показника складової емоційного інтелекту		
	високий	середній	низький
Емоційна поінформованість	30 (37,5 %)	38 (47,5 %)	12 (15,0 %)
Управління своїми емоціями	4 (5,0 %)	32 (40,0 %)	44 (55,0 %)
Самотивація	30 (37,5 %)	36 (45,0 %)	14 (17,5 %)
Емпатія	28 (35,0 %)	48 (60,0 %)	4 (5,0 %)
Розпізнавання емоцій інших людей	36 (45,0 %)	36 (45,0 %)	8 (10,0 %)
Інтегративний емоційний інтелект	20 (25,0 %)	42 (52,5 %)	18 (22,5 %)

Інтегративний емоційний інтелект складається із суми показників п'яти складових. Розглянемо більш детально результати дослідження:

– більшість респондентів мають високі (37,5 %) або (47,5 %) середні показники за шкалою «Емоційній поінформованості», які свідчать про розвинуті здібності розуміння, оцінювання власних почуттів і емоційних станів;

– значна кількість респондентів (55,0 %) мають низькі показники за шкалою «Управління своїми емоціями». Для них властиве пригнічення своїх емоцій, невміння контролювати власні імпульси та пориви. Досліджувані з середніми показниками (40,0 %) характеризуються недостатнім рівнем самоконтролю та наявністю труднощів в керуванні своїми емоціями та почуттями. Лише 5 % респондентів мають високі показники за шкалою «Управління своїми емоціями». Вони емоційно компетентні, добре усві-

домлюють і розуміють свої емоції, тому успішно контактують з оточуючими, долають бар'єри в спілкуванні, використовують емоції як ресурс в управлінській взаємодії;

– більшість досліджуваних мають високі (37,5 %) або середні (45,0 %) показники «Самомотивації», які вказують на наявність хорошої внутрішньої мотивації, самодисципліни, наполегливості в досягненні поставлених цілей. Для слухачів (17,5 %) з низькими показниками важливу роль відіграють зовнішні стимули та контроль, в тому числі в складних та відповідальних ситуаціях;

– більшість слухачів мають високі (35,0 %) або середні (60,0 %) показники «Емпатії». Виражена здатність до емпатії викликає бажання знаходити в особі цієї людини емоційну підтримку та заспокійливий вплив. Слухачі (5 %) з низькими показниками сліпі до почуттів і думок інших, їх більше цікавлять їх власні переживання. Вони погано сприймають внутрішній світ іншої людини, її приховані емоції і смислові відтінки, не співзвучні з їхніми переживаннями;

– більшість слухачів мають високі (45,0 %) або середні (45,0 %) показники «Розпізнавання емоцій інших людей». Вони впливають на емоційний стан оточуючих, розпізнають їх почуття та емоції і лише невелика частина слухачів (10 %) нездатна точно та своєчасно визначити емоційний стан іншої людини.

При дослідженні впливу складових емоційного інтелекту на показники психічного стану (на основі кореляційного аналізу результатів) встановлено:

– від'ємні тісні зв'язки «Тривожності» з «Емоційною поінформованістю» ($r_{\text{Сп}} = -0,315$, $p < 0,01$), «Управлінням своїми емоціями» ($r_{\text{Сп}} = -0,666$, $p < 0,01$), «Самомотивацією» ($r_{\text{Сп}} = -0,318$, $p < 0,01$), «Емпатією» ($r_{\text{Сп}} = -0,314$, $p < 0,01$), «Розпізнаванням емоцій інших людей» ($r_{\text{Сп}} = -0,373$, $p < 0,01$), «Інтегративним емоційним інтелектом» ($r_{\text{Сп}} = -0,510$, $p < 0,01$). Чим нижчі показники складових емоційного інтелекту, тим більше переживання емоційного неблагополуччя та будь-яка нестабільність може привести до подальшого розвитку тривожності;

– від'ємні тісні зв'язки «Фрустрації» з «Емоційною поінформованістю» ($r_{\text{Сп}} = -0,444$, $p < 0,01$), «Управлінням своїми емоціями» ($r_{\text{Сп}} = -0,685$, $p < 0,01$), «Самомотивацією» ($r_{\text{Сп}} = -0,536$, $p < 0,01$), «Емпатією» ($r_{\text{Сп}} = -0,536$, $p < 0,01$), «Розпізнаванням емоцій інших людей» ($r_{\text{Сп}} = -0,373$, $p < 0,01$), «Інтегративним емоційним інтелектом» ($r_{\text{Сп}} = -0,493$, $p < 0,01$). Чим нижчі показники складових емоційного інтелекту, тим частіше проявляється у людини незадоволення собою в ситуації розчарування, нездійснення будь-якої значущої мети, потреби;

– від'ємні тісні зв'язки «Агресивності» з «Управлінням своїми емоціями» ($r_{\text{Сп}} = -0,334$, $p < 0,01$), «Самомотивацією» ($r_{\text{Сп}} = -0,286$, $p < 0,01$), від'ємний достатній зв'язок з «Інтегративним емоційним інтелектом» ($r_{\text{Сп}} = -0,224$, $p < 0,01$). Чим нижчі показники складових емоційного інтелекту, тим більш вірогідна агресивна поведінка, метою якої є спричинення шкоди оточуючим або перебування в афективному стані (гнів, злість);

– від’ємні тісні зв’язки «Ригідності» з «Управлінням своїми емоціями» ($r_{\text{Сп}} = -0,629, p < 0,01$), «Самотивацією» ($r_{\text{Сп}} = -0,420, p < 0,01$), «Емпатією» ($r_{\text{Сп}} = -0,419, p < 0,01$), «Розпізнаванням емоцій інших людей» ($r_{\text{Сп}} = -0,460, p < 0,01$), «Інтегративним емоційним інтелектом» ($r_{\text{Сп}} = -0,521, p < 0,01$). Низькі показники складових емоційного інтелекту призводять до повної нездатності в зміні наміченої програми діяльності в умовах перебудови.

При дослідженні впливу складових емоційного інтелекту на показники життестійкості (на основі кореляційного аналізу результатів) встановлено:

– позитивні тісні зв’язки «Життестійкості» з «Емоційною поінформованістю» ($r_{\text{Сп}} = 0,336, p < 0,01$), «Управлінням своїми емоціями» ($r_{\text{Сп}} = 0,592, p < 0,01$), «Самотивацією» ($r_{\text{Сп}} = 0,590, p < 0,01$), «Розпізнаванням емоцій інших людей» ($r_{\text{Сп}} = 0,299, p < 0,01$), «Інтегративним емоційним інтелектом» ($r_{\text{Сп}} = 0,555, p < 0,01$). Чим вищі показники емоційного інтелекту, тим більше людина задоволена власною діяльністю; вірить в реалізацію планів; розглядає життя як спосіб набуття досвіду; тим стійкішою буде вона перед труднощами і швидше пристосується до будь-яких життєвих змін.

При дослідженні впливу складових емоційного інтелекту на стратегії копінг-поведінки (на основі кореляційного аналізу результатів) встановлено:

– від’ємний тісний зв’язок «Дистанціювання» з «Самотивацією» ($r_{\text{Сп}} = -0,401, p < 0,01$), від’ємні достатні зв’язки з «Управлінням своїми емоціями» ($r_{\text{Сп}} = -0,223, p < 0,05$), «Розпізнаванням емоцій інших людей» ($r_{\text{Сп}} = -0,240, p < 0,05$), «Інтегративним емоційним інтелектом» ($r_{\text{Сп}} = -0,254, p < 0,05$). Чим краще людина управляє своїми емоціями, розпізнає емоції інших людей та має високий рівень самотивації, тим менше вона буде дистанціюватись від проблеми, а навпаки, намагатиметься знайти спільну мову з оточуючими для її вирішення;

– позитивні тісні зв’язки «Самоконтролю» з «Управлінням своїми емоціями» ($r_{\text{Сп}} = 0,333, p < 0,01$), «Самотивацією» ($r_{\text{Сп}} = 0,296, p < 0,01$), «Інтегративним емоційним інтелектом» ($r_{\text{Сп}} = 0,325, p < 0,01$), позитивні достатні зв’язки з «Емпатією» ($r_{\text{Сп}} = 0,247, p < 0,05$), «Розпізнаванням емоцій інших людей» ($r_{\text{Сп}} = 0,241, p < 0,05$). Самоконтроль передбачає подолання негативних переживань за рахунок стримування емоцій, високого контролю поведінки, прагнення до самовладання, самотивації;

– від’ємні тісні зв’язки «Втечі — уникнення» з «Управлінням своїми емоціями» ($r_{\text{Сп}} = -0,283, p < 0,01$), «Самотивацією» ($r_{\text{Сп}} = -0,334, p < 0,01$), від’ємні достатні зв’язки з «Розпізнаванням емоцій інших людей» ($r_{\text{Сп}} = -0,264, p < 0,05$), «Інтегративним емоційним інтелектом» ($r_{\text{Сп}} = -0,244, p < 0,05$). Чим вищі показники емоційного інтелекту, тим менше людина буде реагувати на труднощі за типом ухилення (заперечення проблеми, фантазування, невиправдане очікування) та зможе вибрати більш конструктивні стратегії копінг-поведінки;

– позитивні тісні зв’язки «Планування рішення проблеми» з «Управлінням своїми емоціями» ($r_{\text{Сп}} = 0,401, p < 0,01$), «Самотивацією» ($r_{\text{Сп}} = 0,410, p < 0,01$), «Емпатією» ($r_{\text{Сп}} = 0,296, p < 0,01$), «Розпізнаванням

емоцій інших людей» ($r_{\text{Сп}} = 0,292$, $p < 0,01$), «Інтегративним емоційним інтелектом» ($r_{\text{Сп}} = 0,401$, $p < 0,01$). Високий розвиток складових емоційного інтелекту сприяє подоланню проблеми за рахунок цілеспрямованого аналізу ситуації, планування власних дій з урахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду та наявних ресурсів;

– позитивні тісні зв'язки «Позитивної переоцінки» з «Емоційною поінформованістю» ($r_{\text{Сп}} = 0,372$, $p < 0,01$), «Управлінням своїми емоціями» ($r_{\text{Сп}} = 0,353$, $p < 0,01$), «Самомотивацією» ($r_{\text{Сп}} = 0,312$, $p < 0,01$), «Емпатією» ($r_{\text{Сп}} = 0,367$, $p < 0,01$), «Інтегративним емоційним інтелектом» ($r_{\text{Сп}} = 0,409$, $p < 0,01$), позитивний достатній зв'язок з «Розпізнаванням емоцій інших людей» ($r_{\text{Сп}} = 0,255$, $p < 0,01$). Чим вищий рівень емоційного інтелекту, тим легше людина долає негативні переживання в зв'язку з проблемою за рахунок позитивного її переосмислення та розгляду її як стимулу для особистісного зростання.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. В процесі емпіричного дослідження виявлено, що значна кількість слухачів мають високий або середній рівень розвитку емоційного інтелекту. Вони в основному володіють інформацією про природу емоцій та емоційних станів, можуть ставити себе на місце іншого, враховувати в процесі прийняття рішень почуття та емоції інших людей. Проте за шкалою «Управління своїми емоціями» слухачі мають середні (40 %) та низькі (55 %) показники, що свідчить про невисокий рівень розвитку самоконтролю, наявність труднощів в керуванні своїми емоціями та почуттями.

При дослідженні впливу складових емоційного інтелекту на особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій (за даними кореляційного аналізу) встановлено: від'ємні тісні та достатні зв'язки з «Тривожністю», «Фрустрацією», «Агресивністю», «Ригідністю»; позитивні тісні та достатні зв'язки з «Життєстійкістю»; позитивні тісні та достатні зв'язки з конструктивними стратегіями копінг-поведінки: «Самоконтролем», «Плануванням рішення проблеми», «Позитивною переоцінкою»; від'ємні тісні та достатні зв'язки з неконструктивними стратегіями копінг-поведінки: «Дистанціюванням», «Втечею — уникненням». Чим вищі показники емоційного інтелекту, тим краще особистість може знайти рівновагу між емоціями та розумом, відчути внутрішню свободу та відповідальність за себе, усвідомити потреби та мотиви поведінки, скорегувати стратегію життя, виявити свої потенційні можливості, здібності та таланти, обрати професійну діяльність. Розвинений емоційний інтелект дає можливість сформуванню такої системи переконань про себе, про світ, про відносини зі світом, яка допомагає впоратися зі стресами та сприймати їх як менш значущі.

Перспектива подальших досліджень полягає в розробці та впровадженні соціально-психологічних тренінгів щодо розвитку емоційного інтелекту та особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій, які б сприяли більш успішному працевлаштуванню безробітних.

Список використаних джерел і літератури

1. Андреева И. Н. Об истории развития понятия «эмоциональный интеллект» / И. Н. Андреева // Вопросы психологии. — 2008. — № 5. — С. 83–95.
2. Бар-Он Р. Эмоциональный интеллект: Описание / Р. Бар-Он // Журнал практического психолога. — 2009. — № 3. — С. 37–45.
3. Бодров В. А. Проблема преодоления стресса. Часть 2: Процессы и ресурсы преодоления стресса / В. А. Бодров // Психологический журнал. — 2006. — Т. 27, № 2. — С. 113–123.
4. Гоулмен Д. Эмоциональный интеллект / Д. Гоулмен; пер. с англ. — М.: Астрель, 2009. — 478 с.
5. Деркач А. А. Акмеология: личностное и профессиональное развитие человека / А. А. Деркач. — М.: РАГС, 2000. — 536 с.
6. Кас'янова С. Б. Вплив емоційного інтелекту на життєстійкість безробітних / С. Б. Кас'янова // Організаційно-управлінські та психологічні аспекти сучасного ринку праці України: збірник наукових праць за результатами VI Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та аспірантів (27 листопада 2017 р., м. Київ). — Київ: Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України, 2017. — № 1. — С. 54–61.
7. Кас'янова С. Б. Розвиток емоційного інтелекту — шлях до ефективного лідерства / С. Б. Кас'янова // Організаційно-управлінські та психологічні аспекти сучасного ринку праці України: збірник наукових праць за результатами V Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та аспірантів (24 листопада 2016 р., м. Київ). — Київ: Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України, 2016. — № 2. — С. 35–41.
8. Льюсин Д. В. Новая методика для измерения эмоционального интеллекта: опросник ЭМИн / Д. В. Льюсин // Психологическая диагностика. — 2006. — Т. 4. — С. 3–22.
9. Мадди С. Смыслообразование в процессе принятия решений / С. Мадди // Психологический журнал. — 2005. — № 6. — С. 87–101.
10. Марков В. Н. Личностно-профессиональный потенциал управленца и его оценка / В. Н. Марков. — М.: РАГС, 2001. — 60 с.
11. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості / Е. Л. Носенко // Психологія і суспільство. — 2004. — № 4 (18). — С. 95–109.
12. Mayer J. Emotional intelligence as a standard intelligence / J. Mayer, P. Salovey, D. Caruso, G. Sitarenios // Emotion (Washington, DC). — 2001. — Vol. 1, № 3. — P. 232.

REFERENCES

1. Andreeva, I. N. (2008). Ob istorii razvitiya ponyatiya «Emotsional'nyi intellekt» [On the history of the development of the concept of «Emotional Intelligence»], *Voprosy psikhologii — Questions of Psychology*, 5 [in Russian].
2. Bar-On, R. (2009). Emotsional'nyi intellekt: Opisanie [Emotional Intelligence: Description], *Zhurnal prakticheskogo psikhologa — Journal of Practical Psychology*, 3 [in Russian].
3. Bodrov, V. A. (2006). Problema preodoleniya stressa. Chast' 2. Processy i resursy preodoleniya stressa [The problem of overcoming stress. Part 2. Processes and resources to overcome stress]. *Psikhologicheskii zhurnal — Psychological Journal*, 27 (2) [in Russian].
4. Goleman, D. (2009). Emotsional'nyy intellekt [Emotional intelligence]. (Trans). Moscow: Astrel [in Russian].
5. Derkach, A. A. (2000). Akmeologiya: lichnostnoe i professional'noe razvitie cheloveka [Acmeology: personal and professional development of a person], Moscow: RAGS [in Russian].
6. Kasianova, S. B. (2017). Vplyv emotsiinoho intelektu na zhyttiistiikistbezrobitnykh [Effect of emotional intelligence on the hardiness of the unemployed]. *Zbirnyk naukovykh prats: za rezultaty VI vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv ta aspirantiv «Orhanizatsiino-upravlinski ta psykholohichni aspekty suchasnoho rynku pratsi Ukrainy» (27 lystopada 2017 r., m. Kyiv) — Collection of scientific works: on results VI Allukrainian research and practice conference of students and graduate students «Organizationally-administrative and psychological aspects of modern labour-market of Ukraine», 1*, Kyiv: Ukrainian State Employment Service Training Institute [in Ukrainian].

7. Kasianova, S. B. (2016). Rozvytok emotsiinoho intelektu — shliakh do efektyvnoho liderstva [*Development of emotional intellect is a way to effective leadership*]. Zbirnyk naukovykh prats: za rezultatamy V Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv ta aspirantiv «Orhanizatsiino-upravliniski ta psykholohichni aspekty suchasnoho rynku pratsi Ukrainy» (24 lystopada 2016 r., m. Kyiv) — Collection of scientific works: on results V Allukrainian research and practice conference of students and graduate students «Organizationally-administrative and psychological aspects of modern labour-market of Ukraine», 2, Kyiv: Ukrainian State Employment Service Training Institute [in Ukrainian].
8. Lyusin, D. V. (2006). Novaya metodika dlya izmereniya emotsional'nogo intelektu: oprosnik EmIn [*A new technique for measuring emotional intelligence: the questionnaire Emin*]. Psikhologicheskaya diagnostika — Psychological diagnostics, Vol. 4 [in Russian].
9. Maddi, S (2005). Smysloobrazovanie v protsesse prinyatiya reshenii [*Sense formation in the process of making decisions process*], Psikhologicheskii zhurnal — Psychological Journal, 6 [in Russian].
10. Markov, V. N. (2001). Lichnostno-professional'nyi potentsial upravlentisa i ego otsenka [*Personnel and professional potential of the manager and his evaluation*], Moscow: RAGS [in Russian].
11. Nosenko, E. L. (2004). Emocinyyny intelekt yak socialno znachushcha integralna vlastyvyist osobystosti [*Emotional intelligence as socially significant integrated feature of personality*]. Psykholohiya i suspilstvo — Psychology and society, 4 (18) [in Ukrainian].
12. Mayer, J. D., Salovey, P., Caruso, D. R., & Sitarenios, G. (2001). Emotional intelligence as a standard intelligence. *Emotion* (Washington, DC), Vol. 1, 3 [in English].

Касьянова Светлана Борисовна

аспирант кафедры психологии и социальной работы Института подготовки кадров государственной службы занятости Украины (Киев), мастер производственного обучения Харьковского центра профессионально-технического образования государственной службы занятости Украины

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ЛИЧНОСТНЫЕ РЕСУРСЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ СЛОЖНЫХ ЖИЗНЕННЫХ СИТУАЦИЙ

Резюме

В статье представлены результаты эмпирического исследования эмоционального интеллекта и личностных ресурсов преодоления сложных жизненных ситуаций слушателей (безработных, которые проходят профессиональную переподготовку). Выявлено, что большинство респондентов эмоционально осведомлены, понимают настроения, побуждения и желания других людей, склонны оказывать им поддержку. Однако они имеют невысокий уровень самоконтроля и им сложно управлять своими эмоциями. Особенности влияния эмоционального интеллекта на личностные ресурсы преодоления сложных жизненных ситуаций установлены на основе корреляционного анализа результатов. Перспектива дальнейших исследований заключается в разработке и внедрении социально-психологических тренингов по развитию эмоционального интеллекта и личностных ресурсов преодоления сложных жизненных ситуаций, способствующих более успешному трудоустройству безработных.

Ключевые слова: безработные, слушатели, эмоциональный интеллект, личностные ресурсы преодоления сложных жизненных ситуаций.

Kasianova Svitlana Borisovna

Ph.D. student at the Department of Psychology and Social Work, Ukrainian State Employment Service Training Institute, Kyiv, Ukraine; master of job training at the Kharkiv Craft Training Centre, State Employment Service, Ukraine

**INFLUENCE OF FEATURES OF EMOTIONAL INTELLIGENCE
ON THE PERSONAL RESOURCES IN OVERCOMING DIFFICULT LIFE
SITUATIONS**

Abstract

The article presents the results of an empirical study about the emotional intelligence and personal resources in overcoming students' difficult life situations (unemployed who undergo professional retraining). It is revealed that the majority of respondents are emotionally aware, understand the mood, motivation and desire of other people, tend to support them. However, they have a low level of self-control and it is difficult for them to manage their emotions. According to the correlation analysis studying the influence of the emotional intelligence components on personal resources it was established: reverse tight and sufficient connections with «Anxiety», «Frustration», «Aggressiveness», «Rigor»; positive tight and sufficient connections with «Resilience»; positive tight and sufficient connections with constructive strategies of coping behavior — «Self-control», «Planning a solution to a problem», and «Positive reevaluation»; negative tight and sufficient connections with non-constructive coping-behavior strategies — «Distancing», «Escape-Avoidance».

The higher the level of emotional intelligence, the better the person can find the balance between emotions and intelligence, feel the inner freedom and responsibility for themselves, understand the needs and motives of behavior, adjust the strategy of life, identify own potential, abilities and talents and choose professional activities. The developed emotional intelligence makes it possible to form such a system of beliefs about themselves, about the world, about relationships with the world, which helps to cope with stress and perceive them as less significant.

The prospect of further research is to develop and implement of socio-psychological trainings elaborating emotional intelligence and personal resources that would contribute employment that is more successful.

Key words: unemployed, students, emotional intelligence, personal resources in overcoming of difficult life situations.

Стаття надійшла до редакції 11.06.2018

УДК 159.9:61

Коброслі Алісар Халєдівна

аспірантка кафедри соціальної допомоги та практичної психології

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

e-mail: alicea384@gmail.com

ORCID 0000–0001–9996–0674

[https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1\(47\).145643](https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1(47).145643)

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ
З ПСИХОЛОГІЧНИМ БЛАГОПОЛУЧЧЯМ ПІДЛІТКІВ**

Стаття присвячена методологічним та концептуальним засадам майбутнього дослідження ступеня впливу соціальних мереж на психологічне здоров'я сучасних підлітків у зв'язку з їх особистісними властивостями віртуальної комунікації. Актуальність дослідження обумовлена розвитком сучасних технологій, зокрема гаджетів, завдяки яким людина постійно знаходиться онлайн, внаслідок чого зростає доля віртуальної комунікації в загальному обсязі соціальних взаємодій індивіда. Збільшення часу спілкування в соціальних мережах призводить до зниження відчуття самотності у підлітків, але водночас віддаляє їх від реального кола спілкування. Взаємозв'язок комунікації підлітків у віртуальному просторі та психологічного благополуччя обумовлений тим, що останнє є інтегральним особистісним конструктом, що проявляється у відчутті щастя, задоволеності життям та собою.

Ключові слова: психологічне благополуччя, соціальні мережі, патологічна залученість, підлітковий період, віртуальна комунікація.

Постановка проблеми. Проблема психологічного благополуччя, що зародилася у рамках психології здоров'я, має античне походження (гедоністичний та евдемоністичний напрями). Психологічне благополуччя нерозривно пов'язане з позитивним розвитком в підлітковому періоді та є сукупністю особистісних ресурсів, які забезпечують суб'єктивну та об'єктивну успішність людини в системі «суб'єкт — середовище».

Експерти ВОЗ використовують термін благополуччя як основний критерій для визначення здоров'я [1]. Фахівці організації відзначили, що благополуччя більшою мірою обумовлене самооцінкою і почуттям соціальної приналежності, ніж біологічними функціями організму і пов'язане з реалізацією фізичних, духовних і соціальних можливостей людини [4].

У наш час підлітки проводять у соціальних мережах більшість часу в порівнянні з реальним спілкуванням, що має неоднозначний вплив на психологічне здоров'я. Використання соціальних мереж має як негативні, так і позитивні сторони. Основною перевагою спілкування в соціальних мережах є збереження зв'язку з друзями, рідними на відстані. Віддання підлітками переваги комунікації через мережу полягає в анонімності. Часто, щоб відчувати себе більш впевнено, розкуто та безпосередньо, ніж у реальності, підлітки обирають собі образ, яким оперують у своїх блогах.

Негативна сторона соцмереж полягає в тому, що вони стають масштабною платформою для погроз, харасменту та кібербулінгу, зокрема для так званих «груп смерті». Оскільки феномен спілкування в соціальних мережах є відносно новим явищем, точний ефект на психічне здоров'я та емоційний добробут молоді в даний час незрозумілий і більшість даних сучасних досліджень досить суперечливі. Проте останні дослідження викликали серйозну стурбованість щодо можливих шкідливих наслідків на психологічне благополуччя молоді [10]. Подібний вид комунікації не об'єднує людей, а лише віддаляє один від одного, нерідко надаючи несприятливий вплив на психічне здоров'я, особистісний розвиток та самооцінку підлітків. Ці окремі характеристики є маркерами психологічного неблагополуччя, що, в свою чергу, визначають рівень психічного здоров'я.

Мета статті — теоретично виявити взаємозв'язок порушення психологічного стану підлітків з перебуванням в соціальних мережах, зокрема з патологічною залученістю.

Аналіз стану проблеми за літературними джерелами. Питанням специфіки психологічного благополуччя та особливостей підліткового періоду займалися багато вітчизняних і зарубіжних вчених. Значний внесок зробили: М. Аргайл, Н. Бредберн, Е. Дінер, К. Ріфф, М. Селігман, Р. Еммонс, Н. К. Бахарева, М. В. Бучацька, А. В. Вороніна, А. Е. Созонтов, П. П. Фесенко, Т. Д. Шевеленкова; Л. І. Божович, І. С. Кон, Е. Еріксон, Д. Б. Ельконін, Д. І. Фельдштейн та ін.

Об'єктом наукового дослідження психологічне благополуччя стало у 60-х роках ХХ століття.

У вивченні цього питання в зарубіжній та вітчизняній психологічній науці поширені підходи — гедоністичний (від грецької *hedone* — «насолода») та евдемоністичний (від грецької *eudaimonia* — «щастя»).

В рамках гедоністичного підходу психологічне благополуччя представляє собою досягнення задоволення та уникнення незадоволення. Такий підхід знайшов свій розвиток у когнітивній теорії психіки.

Евдемоністичний підхід поширений в рамках гуманістичної психології (Дж. Бюдженталь, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм, Г. Олпорт). З точки зору цього підходу, психологічне благополуччя — «повнота самореалізації людини в конкретних життєвих умовах і обставинах, знаходження «творчого синтезу» між відповідністю, запитам соціального оточення і розвитком власної індивідуальності» [5].

Благополуччя являє собою багатофакторний конструкт, що включає культурний, соціальний, психологічний, фізичний, економічний та духовний чинники. Психологічне благополуччя є результатом впливу генетичної схильності, середовища та особливостей індивідуального розвитку. Таке формулювання найбільше відповідає визначенню здоров'я, зафіксованому в преамбулі Статуту Всесвітньої організації охорони здоров'я (1948): «Здоров'я — це не тільки відсутність будь-яких хвороб і дефектів, а й стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя» [3].

Теоретичну базу для розуміння психологічного благополуччя заклали дослідження Н. Бредберна, на думку якого, для опису цього феномена

необхідно оперувати ознаками, що відображають стан щастя або нещастя, суб'єктивного відчуття загальної задоволеності або незадоволеності життям.

М. Ягода створила одну з перших моделей психологічного благополуччя. В результаті аналізу було виділено такі основні виміри: самоприйняття; особистісний ріст; інтегрованість; автономність; компетентність щодо навколишнього соціального середовища.

На основі праці М. Ягоди та інтеграції концепцій вчених (Ш. Бюлер, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, Е. Еріксон, К. Г. Юнг) К. Ріфф створила багатомірну модель психологічного благополуччя. Складові структури моделі: позитивне ставлення до себе і свого минулого життя; наявність цілей і занять, які надають життю сенс; здатність виконувати вимоги в повсякденному житті; почуття безперервного розвитку і самореалізації; відносини з іншими, пронизані турботою і довірою; здатність слідувати власним переконанням [8].

П. П. Фесенко і Т. Д. Шевеленкова виділяють два види психологічного благополуччя: актуальне й ідеальне, а також вводять поняття рівня психологічного благополуччя. Психологічне благополуччя за своїм змістом співвідноситься з екзистенційним переживанням ставлення людини до власного життя.

Згідно з концепцією рівневої моделі, розробленою А. В. Ворониною, поняття «психічне здоров'я» та «психологічне здоров'я» є рівнями психологічного благополуччя. Останнє відображає внутрішню цілісність людини, її згоду з собою і є системною якістю людини, отриманою в процесі життєдіяльності.

Таким чином, зміст поняття «психологічне благополуччя» можна порівняти з гармонійністю особистості, її цілісністю, що неможливо при відсутності ясних цілей, ресурсів для їх досягнення, успішності в реалізації, а також без задоволеності відносинами в мікро- та макросоціумі.

Психологічні особливості підліткового віку, на думку представників різних шкіл, розглядаються як кризові та пов'язані з перебудовою в трьох основних сферах: тілесній, психологічній та соціальній [2, с. 84]. Найважливішим новоутворенням даного етапу є становлення нового рівня самосвідомості, зміна Я-концепції, що визначається прагненням зрозуміти себе, свої можливості і особливості.

З розвитком самосвідомості пов'язані схильність до усамітнення, відчуття самотності і туги. Винятково важливою інстанцією самосвідомості є самоповага. Це поняття багатозначне, воно має на увазі і задоволеність собою, і прийняття себе, і почуття власної гідності, і позитивне ставлення до себе, і узгодженість свого реального та ідеального «Я».

Для виявлення найбільш об'єктивної картини психологічного благополуччя підлітків необхідно зрозуміти умови, в яких опиняється дитина, ставши підлітком. Фізіологічні і психологічні зміни поєднуються з підвищенням інформаційного навантаження в школі або коледжі, ускладненням міжособистісних відносин. Перераховані фактори призводять до тривалого стану емоційної напруги, виникнення почуття тривоги, відчуття психологічного неблагополуччя. Психологічний дискомфорт виникає в результаті фрустрації потреб підлітка, що в свою чергу серйозно позначається на пси-

хічному та фізичному здоров'ї. У підлітків виникає внутрішній конфлікт, труднощі оволодіння оптимальними життєвими стратегіями і рішенням задач, внаслідок чого виникає відсутність відчуття благополуччя і розвиток психосоматичних захворювань.

У зв'язку з нескінченністю руху від однієї потреби до задоволення наступної можна припустити принципову неможливість психологічного благополуччя. На думку Р. М. Шаміонова: «благополуччя більшою мірою відноситься не до окремого поведінкового акту, але до узагальненої оцінки «життя взагалі», до задоволення тих потреб, яким надається особливий сенс у зв'язку з власними цінностями і установками, то досягнення психологічного благополуччя можливо. Якщо розуміти психологічне благополуччя в вузькому сенсі як задоволеність суб'єктивно важливими сферами діяльності, то мабуть, потрібно розуміти, що вищою її формою є самоактуалізація. Рефлексія ситуації і власних можливостей (і домагань), а також задіяння механізмів самоставлення, самосвідомості призводять до зміни індексу психологічного благополуччя» [6].

Отже, адаптація до виникаючих умов, до конкретного освітнього та соціального середовища дозволить зняти напруженість і неврози, що руйнують психологічне здоров'я підлітка.

Соціальні мережі є невід'ємною частиною життя кожної людини, але найбільшою популярністю вони користуються серед молодого покоління. Отже, через залученість підлітків у різних соціальних мережах нагальним стає питання взаємозв'язку між їх використанням та психологічним здоров'ям, зокрема благополуччям. Найбільш активними користувачами є молоді люди у віці від 15 до 28 років. Цей віковий період є найбільш важливим в плані психологічного та емоційного розвитку, тому вивчення впливу соціальних мереж є необхідним.

У сучасному ритмі суспільства соціальні мережі є платформою для побудови відносин, формування власної ідентичності, самовираження та вивчення культури і специфіки життя інших користувачів.

Ряд авторів (А. Є. Войскунський, О. К. Тихомиров, О. Б. Скородумова, Дж. Салер, В. Фріндте) виділяє наступні ознаки міжособистісного спілкування у соціальних мережах: анонімність, використання масок та різних ролей, нетілесна емоційна насиченість, доступність, а також специфічність перетворення координат.

Ведення особистих блогів, оформлення профілів допомагає підліткам стати частиною певних віртуальних товариств, самореалізуватися та утвердитися в очах однолітків за умови популярності власного акаунту. Соціальні мережі можуть сприяти спілкуванню та емоційній підтримці між користувачами. Завдяки своїй можливості об'єднувати людей по всьому світу соціальні мережі потенційно можуть мати позитивний вплив на психічне здоров'я. Однак існують певні ризики, які можуть призвести до серйозних проблем в сфері психічного, психологічного здоров'я та благополуччя підлітків.

Дослідження показують, що підлітки, які є активними користувачами, що проводять більше двох годин на добу у соцмережах, частіше скаржаться

ся на психічне здоров'я, включаючи психологічні розлади (прояви тривоги та депресії) [9]. Відомо, що деякі підлітки з проблемами самооцінки та відсутністю стійких контактів у житті створюють акаунти вигаданих осіб, приховують власний вік, стать та будь-який інший аспект ідентичності. Таким чином вони отримують можливість втечі від «реального» суспільства та проявляють себе в віртуальному просторі, де можуть заручитися підтримкою однодумців. Така поведінка допомагає позбавитися відчуття самотності, але по суті не вирішує актуальної проблеми.

У світі сьогодні існує лише один масштабний науковий проект, в якому об'єднані спеціалісти в сфері психології, лінгвістики, програмування, які використовують можливості збору інформації в соціальних мережах для оцінки психологічного благополуччя та фізичного здоров'я. Цей проект стартував у 2011 р. у Центрі позитивної психології Університету Пенсильванії та має назву «World Well-Being Project» [7]. Основні результати досліджень пов'язані з мовними проявами, які залежать від психологічних рис або демографічних характеристик користувачів. Дослідники створюють прогностичні моделі на основі кореляцій між психологічними, демографічними, мовними даними та особливостями поведінки в соціальній мережі.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. В результаті проведеного методологічного аналізу та фрагментарності досліджень у вибраній області була розроблена програма дослідження.

Соціальні мережі для молоді є зручною інформаційною платформою, де можна про щось дізнатися або організувати суспільні заходи, сімейні свята чи призначити зустріч з друзями у декілька кліків. Метою віртуального спілкування було посилення взаємодії в реальному світі, але так і не реалізувалося. Більшість підлітків віддає перевагу віртуальному спілкуванню, часто уникаючи зустрічей чи телефонних розмов.

Соціальні мережі є джерелом нереалістичних очікувань від спілкування та популярності серед підлітків, що може призвести до порушення самосвідомості, зниження самооцінки та прагнення до перфекціонізму. Перелічені чинники призводять до розвитку тривожного розладу. Багато підлітків у соціальних мережах через викладені фото чи інші способи самовираження нерідко стають жертвами кібербулінгу. Це призводить до депресії, занепокоєння, аутодеструкції, загострення відчуття самотності та зміни в моделях сну та харчування.

Ми припускаємо, що рівень патологічної залученості у соціальні мережі підлітків може бути асоційований з субклінічною депресією, тривогою, почуттям самотності, відчуттям постійної напруги та суб'єктивного переживання стресу. Причинно-наслідкові зв'язки цієї залежності складні та неоднозначні, внаслідок чого зростає роль лонгітюдних спостережень за підлітками. Особистісні характеристики яких у даному контексті можуть відігравати важливу роль як в плані захисту, так і в плані факторів ризику.

Список використаних джерел і літератури

1. Экзистенциальная психология / пер. с англ. М. Занадворов, Ю. Овчинникова. — М.: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2005. — 624 с.
2. Жуков Ю. М. Диагностика и развитие компетентности в общении / Ю. М. Жуков. — М., 2003. — 367 с.
3. Комплексная диагностика психологического благополучия участников образовательного процесса: методическое пособие / И. Л. Матасова, Б. Настази, И. Н. Чаус, М. А. Шаталина. — Самара: СФ МГПУ, 2009. — 48 с.
4. Куликов Л. В. Характеристики гармонии личности / Л. В. Куликов // Ежегодник российского психологического сообщества. — СПб., 2002 — С. 646–676.
5. Созонтов А. Е. Гедонистический и евдемонистический подходы к проблеме психологического благополучия // Вопросы психологии. — 2005. — № 6. — С. 105–114.
6. Шамионов Р. М. Психология субъективного благополучия // Вопросы социальной психологии личности. — 2003. — №4. — С. 27–41.
7. Penn Positive Psychology Center. World well-being project. URL: <http://wwbp.org/about.html>
8. Ryff C. D., Keyes C. L. M. The structure of psychological well-being revisited //Journal of Personality and Social Psychology — 2005. Vol. 69 — P. 719–727.
9. Sampasa-Kanyinga H., Lewis R. F. // Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking. July 2015, 18(7).
10. Status of Mind: Social media and young people’s mental health // Royal Society for Public Health, 2017. — 31 p.

REFERENCES

1. Ekzistentsial'naya psikhologiya (2005). / Per. s angl. M. Zanadvorov, Yu. Ovchinnikova.. [Existential psychology]. M.: April' Press, Izd-vo. EKSMO-Press — Moscow: April Press, Vision. EKSMO-Press [in Russian].
2. Zhukov, Yu. M. (2003). Diagnostika i razvitie kompetentnosti v obshchenii [Diagnosis and development of competence in communication]. Moscow [in Russian].
3. Kompleksnaya diagnostika psikhologicheskogo blagopoluchiya uchastnikov obrazovatel'nogo protsesssa: metodicheskoe posobie (2009). / I. L. Matasova, B. Nastazi, I. N. Chaus, M. A. Shatalina. [Complex diagnostics of psychological well-being of participants in the educational process: a methodical manual]. Samara: SF MGPU [in Russian].
4. Kulikov, L. V. (2002). Harakterystyky garmonii lichnosti [Characteristics of personality harmony], 646–676 [in Russian].
5. Sozontov, A. E. (2005). Gedonisticheskii i evdemonisticheskii podkhody k probleme psikhologicheskogo blagopoluchiya [Hedonistic and eudemontistic approaches to the problem of psychological well-being]. Vol.6, 105–114 [in Russian].
6. Shamionov, R. M. (2003). Psikhologiya sub"ektivnogo blagopoluchiya [Psychology of subjective well-being]. Vol.4, 27–41 [in Russian].
7. Penn Positive Psychology Center. World well-being project. URL: <http://wwbp.org/about.html>
8. Ryff, C. D., Keyes, C. L.M. The structure of psychological well-being revisited //Journal of Personality and Social Psychology — 2005. Vol. 69 — P. 719– 727.
9. Sampasa-Kanyinga Hugues and Lewis Rosamund F.. Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking. July 2015, 18(7).
10. Status of Mind: Social media and young people’s mental health. Royal Society for Public Health, 2017. — 31 p.

Кобросли Алисар Халедовна

аспирантка кафедры социальной помощи и практической психологии
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

**ВЗАИМОСВЯЗЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ
С ПСИХОЛОГИЧЕСКИМ БЛАГОПОЛУЧИЕМ ПОДРОСТКОВ**

Резюме

Статья посвящена методологическим и концептуальным основам будущего исследования степени влияния социальных сетей на психологическое здоровье современных подростков в связи с их личностными свойствами виртуальной коммуникации. Актуальность исследования обусловлена развитием современных технологий, в частности гаджетов, благодаря которым человек постоянно находится онлайн, в результате чего растет доля виртуальной коммуникации в общем объеме социальных взаимодействий индивида. Увеличение времени общения в социальных сетях приводит к снижению чувства одиночества у подростков, но одновременно отдаляет их от реального круга общения. Взаимосвязь коммуникации подростков в виртуальном пространстве и психологическим благополучием обусловлена тем, что последнее является интегральным личностным конструктом и проявляется в ощущении счастья, удовлетворенности жизнью и собой.

Ключевые слова: психологическое благополучие, социальные сети, патологическая вовлеченность, подростковый период, виртуальная коммуникация.

Kobrosli A. H.

postgraduate student of department of social care and practical psychology
of Odessa I. I. Mechnicov national university

**THE INTERDEPENDENCE OF THE USE OF SOCIAL NETWORKS
WITH THE PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF ADOLESCENTS**

Abstract

The article is devoted to the methodological and conceptual foundations of the future study of the degree of influence of social networks on the psychological health of modern adolescents in connection with their personal characteristics of virtual communication. The relevance of the study is due to the development of modern technologies, in particular gadgets, through which the person is constantly online, resulting in a growing share of virtual communication in the total amount of social interactions of the individual. The use of social networks has both negative and positive sides. The main advantage of communication in social networks is to keep in touch with friends, relatives at a distance. The negative side of social networks is that they are becoming a large-scale platform for threats, harassment and cyberbullying. Communication in social networks is a relatively new phenomenon, so the exact effect on mental health and emotional well-being of young people is currently unclear. However, recent studies have raised serious concerns about the possible harmful effects on the psychological well-being of young people. This kind of communication does not unite people, often having an adverse effect on mental health, personal development and self-esteem of adolescents. These individual characteristics are markers of psychological distress, which, in turn, determine the level of mental health.

We assume that the level of pathological involvement in social networks by adolescents may be associated with subclinical depression, anxiety, feeling of loneliness, a feeling of constant tension and a subjective experience of stress.

Key words: psychological well-being, social networks, pathological involvement, adolescence, virtual communication

Стаття надійшла до редакції 02.05.2018

УДК 316:929:[2-384+616-089]-057Войно-Ясенецький

Попов Олександр Георгійович

кандидат медичних наук, професор,
завідувач кафедри симулятивної медицини
ОНМУ
popov22@ukr.net

ORCID 0000–0002–1765–1892

Коваленко Олександр Павлович

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної роботи ФПСР
ОНУ імені І. І. Мечникова
alpalshur@ukr.net

ORCID 0000–0002–4731–3421

Дунаєва Лариса Миколаївна

доктор політичних наук, професор,
декан факультету психології та соціальної роботи
ОНУ імені І. І. Мечникова
larisa-dunayeva@rambler.ru

ORCID 0000–0002–3437–2051

Гладченко Світлана Володимирівна

кандидат історичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри соціальної роботи
ОНУ імені І. І. Мечникова
vessta_odessa@ukr.net

ORCID 0000–0001–8802–5111

[https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1\(47\).145644](https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1(47).145644)

**СОЦІАЛЬНЕ ТА ДУХОВНЕ СЛУЖІННЯ В. Ф. В. ВОЙНО-ЯСЕНЕЦЬКОГО
(СВТ. ЛУКИ)**

Ф. В. Войно-Ясенецький (святитель і сповідник Лука) — видатний лікар різноманітного плану: хірург широкого профілю, офтальмолог, унікальний медичний теоретик; феноменальний богослов, цікавий і оригінальний філософ, лектор-оратор, від якого були в захваті студенти-медики і всі, хто його чув. Політв'язень, що став лауреатом Сталінської (Державної) премії 1-го ступеня. Людина, яка врятувала життя тисячам солдатів під час Великої Вітчизняної війни і мирним людям. Православний християнин величезної волі і безстрашності. Хороший сім'янин, батько чотирьох дітей, що стали чудовими медиками. Він був одним з кращих проповідників ХХ століття.

Ключові слова: В. Ф. Войно-Ясенецький, архієпископ, хірург, філософ.

Надзвичайно яскравою, унікальною особистістю у ХХ ст. був святитель Лука, архієпископ Сімферопольський і Кримський, а у миру — видатний хірург, доктор медицини Валентин Феліксович Войно-Ясенецький. Ця людина пройшла шлях від звичайного лікаря до лауреата Державної премії, професора, який розробляв актуальні питання гнійної хірургії, анестезії топографічної анатомії. Деякі з них і нині використовуються у діагностиці та лікуванні багатьох захворювань.

Його життя, присвячене релігійному служінню і в той же час не відсторонене від суцього наукового світовідчуття, містично одержимого, проте такого, що продовжує жити суспільними інтересами, повертає до себе увагу, подив; і виникає непереможне бажання дізнатися більше про життя та творчість цієї людини. Тим паче, що у наші часи, незважаючи на те, що багато в чому життя змінилося на краще, не перевелися спокуса, брехня, насильство. Ось чому життєвий шлях святителя допомагає зрозуміти, що зі злом можна боротися, пізнаючи таємниці та глибини причин, що його породжують. У віті йде непримиренна й запекла боротьба за людські душі, тому яскравий приклад життя архієпископа, його наукових, богословських і філософських роздумів є своєрідним дороговказом. Життя та діяльність святителя Луки хоча й описані в низці книг і статей, але й сьогодні дають підстави для суперечливих оцінок. З одного боку, він доктор медичних наук, професор, з другого — архієпископ православної церкви. Радянський уряд присуджує йому звання лауреата Сталінської премії, він є автором всесвітньо відомого посібника з гнійної хірургії, а пізніше Синод української православної церкви зараховує його до лику святих.

В. Ф. Войно-Ясенецький народився 27 квітня 1877 р. у Керчі. У 1896 році юнак їде до Петербурга для вступу до Академії мистецтв, але народницькі настрої, що панували тоді в середовищі інтелігенції, підказали, що реальну допомогу народу він може надати як медичний працівник. Тож відмовившись від іспитів до Академії мистецтв і «спізнившись» зі вступом на медичний факультет, їде вчитися на юридичний факультет Петербурзького університету. Через рік В. Ф. Войно-Ясенецький виїжджає до Мюнхена в художню школу, але й там не затримується в основному богомольців у Києво-Печерській лаврі, збирається стати сільським фельдшером або вчителем, але поступово утверджується в рішенні, що зможе більше допомогти знедоленому і безправному народу як лікар. Вступив у 1898 р. на медичний факультет Київського університету і на відмінно закінчив його в 1903 р., виявивши неабиякі здібності з анатомії, хірургії й офтальмології. Коли Валентин Феліксівич був ще студентом, однокурсники пророкували йому майбутнє професора.

З початком російсько-японської війни В. Ф. Войно-Ясенецький у 1904 р. добровільно, в складі Київського лазарету Червоного Хреста, виїжджає до діючої армії. У Читі він завідував хірургічним відділенням військового шпиталю і працював під керівництвом професора О. А. Юсевича, досвідченого хірурга. Вже в перший рік роботи у Валентина Феліксівича, що оперував на кінцівках, суглобах, черепі, виявився неабиякий талант лікаря. У 1908–1909 рр. з'являються його перші праці, підказані самим життям: «О способах анестезии, наиболее удобных в земской практике», «Регионарная анестезия».

Працюючи в Курській губернії, В. Ф. Войно-Ясенецький у повній мірі пізнає важке життя земського лікаря. Відсутність спеціальної літератури, брак часу не лякають його — він і тут займається питаннями знеболювання, лікуванням остеомієліту хребта (пропонує радикальне хірургічне втручання), розробляє свою методику операції при защемлених грижах,

виконує великі операції на шлунково-кишковому тракті, жовчних шляхах, нирках, серці, головному мозку, суглобах, органах зору. Авторитет В. Ф. Войно-Ясенецького як хірурга зростає, його успішна практика стає широко відомою.

Багато оперуючи, Валентин Феліксович спостерігає тяжкі ускладнення від застосування наркозу. Думки його спрямовані на досягнення мети: знайти безпечніші методи знеболювання. Після знайомства з роботою Брауна про регіонарну анестезію інтерес до цього виду знеболювання не залишає його до кінця життя. Валентин Феліксович їде до Москви і влаштовується в клініку професора П. І. Дьяконова — «найяскравішого представника земської хірургії епохи її розквіту». Повний енергії, перспективних задумів, він із захопленням починає працювати над новими темами. В. Ф. Войно-Ясенецький, цілеспрямований дослідник, розробляє нові методи блокади нервових стовбурів, знаходить спосіб анестезії другої гілки трійчастого нерва.

У 1915 р. В. Ф. Войно-Ясенецький їде до Києва і складає докторські іспити в Київському університеті. У тому ж році у Петербурзі виходить його книжка «Регіонарна анестезія», чудово ілюстрована самим автором, у якій він узагальнив результати своїх досліджень і багатий хірургічний досвід. Через рік він захищає докторську дисертацію. Книга та дисертація удостоюються премії ім. Хайнацького, присудженої Варшавським університетом як автору кращих творів, що прокладають нові шляхи в медицині.

В 1917 р. В. Ф. Войно-Ясенецького за конкурсом обирають головним лікарем і хірургом міської лікарні Ташкента. У березні цього ж року разом із дружиною та дітьми він виїжджає на нове місце роботи — до Ташкента — у зв'язку з хворобою дружини, там він працює до 1920 р.

У дружини Валентина Феліксовича завжди було прекрасне здоров'я. Проте Ганна Василівна захворіла на швидкоплинні сухоти і 27 листопада 1919 р. померла. Валентин Феліксович залишається один із чотирма дітьми — старшому з яких дванадцять, а молодшому шість років.

Куди звернутися? Куди піти? І він звертається до православної віри. Куди ж ще можна було б звернутися за утіхою? В. Ф. Войно-Ясенецький став частіше відвідувати приходську церкву. Поступово він зацікавився духовними справами, зблизився з Ташкентським архієпископом Інокентієм. Зрідка Валентин Феліксович почав виступати на духовних зборах.

Одного разу, коли він виголосив схвильовану промову на єпархіальному з'їзді, архієпископ Інокентій сказав йому: «Ви призначені до духовного служіння. Ви повинні бути не тільки лікарем для тіла, але і лікарем для душі...» Без жодних вагань Валентин Феліксович дав згоду і в день Зішестя Господня в 1921 р., був висвячений у диякони, а через тиждень — у пресвітери і призначений молодшим священником кафедрального собору м. Ташкента.

31 травня 1923 р. В. Ф. Войно-Ясенецького висвятили в сан єпископа Ташкентського і Туркестанського.

Тодішній глава православної церкви патріарх Тихон, а потім патріарх Сергій, що змінив його, зобов'язали В. Ф. Войно-Ясенецького, що прийняв

у чернецтві ім'я Луки, не припиняти практичну лікарську діяльність, а також хірургічну і наукову роботу. Чому єпископ Лука? Це ім'я взято не випадково: святий апостол-євангеліст Лука, за Священним Писанням, був не тільки лікарем, але і християнським художником. Його вважають автором перших зображень Богоматері.

Правдолюбивий, непохитний, зневажаючий небезпеку, єпископ відкрито кинув виклик сучасному страху і вибрав шлях мучеництва. Вже через місяць його заарештували. У 1923, 1930, 1937 рр. В. Ф. Войно-Ясенецького переслідують арешти, заслання. Одинадцять років життя засланий тільки укріпив віру цієї людини — вона давала йому відчуття свободи в будь-якій в'язниці, а лікарем він був завжди. Наука і релігія... Вони не суперечать одна одній», — говорив о. Лука на одному з допитів. Відійшовши від сильного захоплення живописом, він не залишив свого іншого захоплення і духовного покликання лікаря й ученого. В «Автобіографії» В. Ф. Войно-Ясенецький пише: «У травні 1923 р. я був висвячений в єпископи і через десять днів заарештований. Протягом 2 років відбував важке заслання в Туруханському краї, за 230 верст на північ від полярного кола. Менше року працював у Туруханській лікарні, широко оперуючи. У лютому 1926 р. повернувся до Ташкента.

На початку 1930 р. був повторно заарештований і засланий спочатку в м. Котлас, а потім до Архангельська. Після повернення з другого заслання близько року працював консультантом-хірургом у м. Андижані Ферганської області. У середині 1937 р. був заарештований утретє. Третє заслання я відбував у селі Велика Мурта Красноярського краю, де брав участь у роботі районної лікарні як хірург».

Знаходячись на засланні, видатний лікар продовжував активно займатися — разом із релігійними справами — науковою діяльністю, особливо його цікавили питання гнійної хірургії.

І ось у 1934 р. книга В. Ф. Войно-Ясенецького «Нариси гнійної хірургії» виходить із друку тиражем 10200 примірників. Ця робота В. Ф. Войно-Ясенецького є окрасою не тільки хірургічної, але й усієї медичної літератури. Мабуть, немає в світі іншої такої книги, яка була б написана з такою майстерністю, прекрасною літературною мовою, з бездоганним знанням хірургічної справи, з нескінченною любов'ю до страждаючої людини.

В кінці 30-х років В. Ф. Войно-Ясенецький повертається до Ташкента. 1941 р. застав його в Красноярську, де він був призначений головним консультантом кількох шпиталів. Авторитет лікаря-хірурга був настільки великим, що хворих із тяжкими пораненнями з фронту направляли так: «Красноярськ. Войно-Ясенецькому».

У 1944 р. була опублікована нова книга В. Ф. Войно-Ясенецького — «Пізні резекції при інфікованих вогнепальних пораненнях суглобів». Вона ґрунтувалася на вивченні особливостей перебігу складних ран, одержаних на цій війні, й рекомендувала їх радикальне лікування, яке б запобігало або зменшувало небезпеку тяжких ускладнень. За цю книгу і за «Нариси гнійної хірургії» В. Ф. Войно-Ясенецький був нагороджений у 1946 р. Державною премією I ступеня. Дізнавшись про це, Валентин Феліксович від-

правив уряду СРСР телеграму, в якій просив із 200 тис. рублів своєї премії 130 тис. надіслати дітям-сиротам, жертвам війни. Після війни В. Ф. Войно-Ясенецький одержав державну нагороду — медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», а в лютому 1945 р. новий патріарх Алексій I нагородив владика Луку правом носіння діамантового хреста на клобучі.

В. Ф. Войно-Ясенецький не тільки автор видатних праць із гнійної хірургії та регіонарної анестезії, але має й інші заслуги перед медициною.

Підкреслимо, що він уперше в світі розробив метод блокади трійчастого нерва. Ним також описані оригінальний метод блокади сідничного нерва й оригінальна методика операції при защемлених грижах. Знаменитий хірург розробив методику операції при міхурово-вагінальних свищах, зашиваючи їх з боку сечового міхура. При проведенні операції з видалення селезінки він запропонував перев'язку селезінкової артерії на рівні верхнього краю підшлункової залози, а також видалення слізного мішка при серпігіозних виразках рогівки. Всього цього було достатньо, щоб увійти до історії хірургії, проте Валентин Феліксівич залишив незгладимий слід у науці, зайнявшись розробкою двох проблем — вивченням регіонарної анестезії та патології гнійного процесу.

Будучи архієпископом Сімферопольським і Кримським, В. Ф. Войно-Ясенецький не залишає своєї лікарської діяльності. Він консультує хворих, виступає з доповідями в Кримському хірургічному товаристві й на з'їзді кримських лікарів. Для лікарів Сімферополя Валентин Феліксівич читає курс лекцій з гнійної хірургії.

Заслання, в'язниці суттєво вплинули на здоров'я В. Ф. Войно-Ясенецького, яке з кожним роком ставало все гіршим і гіршим. Діабет і нелегке життя мало-помалу підточують життєві сили. Його ліве око вже давно не розрізняло світла, а згодом і на зрячому оці стала поволі дозрівати катаракта. Потім до неї приєдналася і хронічна глаукома.

Восени 1952 р. академік Філатов пропонує зробити попередню операцію — іридектомію (видалення райдужної оболонки), але владика не погоджується й у 1954 р. Валентин Феліксівич повністю осліп. Три роки, повністю сліпий він, управляв Сімферопольською єпархією, ходив без сторонньої допомоги в храм, прикладався до ікон, читаючи напам'ять молитви і Євангеліє, проголошував проповіді, і якщо до нього приводили хворих, то вражав лікарів найточнішими діагнозами.

27 квітня 1957 р. професору В. Ф. Войно-Ясенецькому виповнилося 80 років, до сліпоти приєдналося погіршення слуху. Тепер він зовсім перестав бачити і чути. Але при цьому його душа була сповнена любов'ю до страждених, до безпорадних дітей і людей похилого віку, знедолених. Тільки прощенням і милосердям була сповнена його душа, ними тільки і живилася його праця лікаря-зцілителя й духовного пастиря-наставника.

Владика Лука знаходився у дружніх стосунках і регулярному листуванні з такими маститими академіками, як філологи І. П. Павлов, Л. А. Орбеті, офтальмолог В. П. Філатов. Твердість і непохитність архієпископа їм дуже імпонувала. 11 червня 1961 р., в день усіх святих, він помер.

Єпархією Сімферопольський і Кримський архієпископ Лука керував до останнього дня свого життя. Його блискучі проповіді, а їх тексти складали 10 томів машинопису, були визнані винятковою подією в сучасному богослов'ї.

Рішенням Синоду української православної церкви від 22 листопада 1995 р. архієпископ Сімферопольський і Кримський Лука залічений до лику святих. Правлячого архієрея, архієпископа Сімферопольського і Кримського Лазаря Священний синод благословив на обретіння останків святителя Луки. У серпні 2000 р. на ювілейному Архієпископському соборі православної церкви архієпископ Сімферопольський Лука зарахований до лику святих новомучеників і сповідників для загальноцерковного вшанування. В цьому ж році здійснилася історична справедливість — відомий хірург, видатний учений, святий ієрарх Російської православної церкви був офіційно реабілітований.

20 березня 1996 р. нетлінні мощі святителя Луки були перенесені в Свято-Троїцький кафедральний собор Сімферополя. Раку для мощей святителя Луки, художньо виконану зі срібла, масою близько 160 кг, виготовили в Греції. Автором раки є відомий грецький художник Ніколас Влахо. Частина мощей святого Луки була перенесена до Греції, де вони знаходяться в двох монастирях на горі Афон і горі Іпат. У Греції знято документальний фільм про життя святого Луки (професора В. Ф. Войно-Ясенецького), а грецький архімандрит Нектарій написав низку книг про святителя Луку.

Життєвий шлях батька, його духовний і громадянський подвиг, наполегливість і цілеспрямованість у досягненні мети стали прикладом для його дітей. Михайло Валентинович Войно-Ясенецький (1907–1994), старший син — видатний патологоанатом-інфекціоніст, доктор медичних наук, професор. Олена Валентинівна Войно-Ясенецька (1909–1984) — кандидат медичних наук, лікар-епідеміолог.

Олексій Валентинович Войно-Ясенецький (1909–1984) — доктор медичних наук, професор.

З Одесою В. Ф. Войно-Ясенецького пов'язували родинні зв'язки — тут мешкав і працював його молодший син — видатний вітчизняний патологоанатом, доктор медичних наук, професор Валентин Валентинович Войно-Ясенецький (1913–1992), керівник лабораторії офтальмології НДІ ім. В. П. Філатова. Він автор 8 монографій, зокрема: «Тканинна несумісність», «Атлас очних хвороб», «Пухлини ока» тощо. Володіючи великим художнім даром, упадкованим від батька, Валентин Валентинович багато малював, у тому числі ілюстрував деякі монографії акад. І. А. Кассирського з патології крові. В Одесі проживала його внучка Ольга Валентинівна Войно-Ясенецька (1942–2001), кандидат медичних наук.

В. Ф. Войно-Ясенецький створив два визнані філософсько-теологічні твори «Дух, душа і тіло» — книга про апологетику (захист віри від безбожника) і «Наука і релігія». Формально вони не належать до медицини, проте дуже важливі для людства.

Ці апологічні праці В. Ф. Войно-Ясенецького можна зарахувати до тих творів, які ніколи не можна викреслити з пам'яті, які продовжують зі-

грівати душу та серце людини протягом усього життя. Митрополит Сімферопольський і Кримський Лазар вважає, що фундаментальна праця «Дух, душа і тіло», без сумніву, є одним із найбільш значущих богословських досліджень ХХ ст., актуальність якого неможливо вмістити у будь-які часові рамки.

Святитель Лука служив Богу, служив людині. Найяскравішим прикладом єдності «слів» і «діл» є книга «Дух, душа і тіло». У цьому творі гармонійно поєднуються віра християнина і знання вченого, богослав'я та наука, етика й медицина. Святитель Лука вирізнявся багатогранністю здібностей і різносторонньою діяльністю.

На думку святителя Луки, кожен наш крок у цьому світі має наслідки вселенського масштабу, які впливають на основи буття і стають усе більш значущими для долі людства. Потрібно, щоб усі сфери людського життя та діяльності визначала духовність, тоді будуть і наукові відкриття, виникне технічна й економічна потужність і безпека нашої країни.

Великий лікар, віруючий у Бога, зрозуміло, не може не роздумувати про безперечну близькість науки і релігії. Знаменний у цьому відношенні трактат В. Ф. Войно-Ясенецького «Наука і релігія» вперше надрукували у 2000 р. Тут можна навести лише деякі цитати. «Звичайно, молитва як містичне управління, як політ духу як духовний екстаз, — пише В. Ф. Войно-Ясенецький, — не може ставати поряд із наукою для якого б то не було порівняння. Між релігією в цьому значенні й наукою може бути стільки ж суперечностей, скільки між математикою і музикою... І тепер скажіть, де в нашій науці — математиці, фізиці, біології, історії — є твердження об'єктивні, доведені, тобто наукові, що суперечать догмату християнства, що Бог існує... Наука без релігії — небо без сонця».

На це звертає увагу святитель Лука в своїх працях, які не мають аналогів ні в вітчизняній, ні в іноземній літературі. Ці праці не є аналізом релігії за допомогою науки, вони являють собою спробу усвідомлення віруючою людиною останніх наукових досягнень.

Видання апологічних творів «Дух, душа і тіло», «Наука і релігія» на початку ХХІ в. є видатною подією для нас, тому що в них на високому науково-філософському рівні демонструються істинність православної віри і відносність наукових знань.

Для кращого розуміння глибинної суті невеликих за обсягом, але фундаментальних за змістом цих його праць, необхідно знати хоча б основні факти його чудового життя, повного страждань і тягарів, напруженої боротьби та служіння людям.

Старанно вивчаючи основні віхи життєвого шляху та творчості святителя, можна зрозуміти, що їх багатогранність і різносторонність базуються на одній принциповій якості — цільності особи В. Ф. Войно-Ясенецького.

До такого висновку кожному можна дійти дуже коротким шляхом — поєднавши життя і творчість святої людини з життям буденним.

Його релігійно-філософські, богословські праці «Дух, душа і тіло», «Наука і релігія» сьогодні дуже важливі для багатьох бентежних душ наших

сучасників, це може допомогти знайти віру, з'ясувати, що релігія і наука не протистоять одна одній.

Ці твори дають змогу зрозуміти, що не всупереч своєму релігійному світогляду, духовному досвіду, а завдяки їм святителю Луці пощастило стати великим ученим і богословом, написати «Нариси гнійної хірургії», «Регіонарну анестезію» — талановиті дослідження вченого-хірурга.

Академік І. А. Кассирський писав: «Як можна, щоб одна й та ж рука водила пером при написанні глибоко наукових «Нарисів гнійної хірургії» та релігійної книги про дух, душу і тіло?»

Сучасні наукові відкриття та розробки давно перейшли в галузь, що межує зі світом духовним, де діють закони та норми як наукового пізнання, так і світу трансцендентного.

До видатних поборників віри можна, поза сумнівом, зарахувати і В. Ф. Войно-Ясенецького. Душа Валентина Феліксівича була здатна любити, жертвувати, співчувати, терпіти, він заслужив вічну пам'ять і вічне духовне життя. І сьогодні праці В. Ф. Войно-Ясенецького, видатного хірурга і вченого, допомагають урятувати життя і зберегти здоров'я тисячам людей, а його особистість, його слова, сказані в минулому столітті, допомагають порятувати душі людські.

Можна пишається тим, що наша країна і наша земля мали такого сина — велику людину і великого гуманіста. Одним словом, святого у всіх значеннях — церковному і світському.

На згадку про великого духовного наставника, видатного хірурга в Одесі вже шість разів проводилися республіканські наукові читання, присвячені життю, діяльності й творчості В. Ф. Войно-Ясенецького (архієпископа Луки).

До вічних духовно-етичних цінностей людського існування — життя в ім'я добра, високої духовної та святої віри — спрямовує свідомість і душу людей святитель Лука, у сонмі святих перебуваючий.

Список використаних джерел та літератури

1. Витенский Ю. По окончании войны готов вернуться в ссылку. Профессор В. Войно-Ясенецкий на фоне двадцатого века // Doctor. — 2002. — № 1. — С. 88–90.
2. Попов А., Коваленко А. Святой нашей земли (о Войно-Ясенецком — хирурге и архиепископе) // Южный город. — Одесса: Полис, 2004. — Вып. 5. — С. 190–197.
3. Поповский М. Жизнь и житие Войно-Ясенецкого — архиепископа и хирурга. — СПб., 2002. — 478 с.
4. Святитель Лука (Войно-Ясенецкий) // Дух, душа, тело: материалы Междунар. духовно-мед. конф. 14 сентября 2004. — Симферополь, 2005. — 483 с.
5. Жизнь, духовность, вера // Единение науки и религии: материалы Республиканской науч.-практ. конф. Юбилейные чтения имени В. Ф. Фойно-Ясенецкого. — Одесса: Печатный дом, 2005. — 148 с.

REFERENCES

1. Vitenskiy YU. (2002). Po okonchaniy voyny gotov vernut'sya v ssylku. Professor V. Voyno-Yasenetskiy na fone dvadtsatogo veka [At the end of the war is ready to return to the link. Professor V. Voyno-Yasenetsky on the background of the twentieth century]. M.: «Doctor» [in Russian].

2. Popov A., Kovalenko A. (2004). Svyatoy nashey zemli (v Voyno-Yasenetskogo — khirurgu i arkhiyepiskop) [Our Holy Land (about the Wojno-Yasenets — surgeon and archbishop)]. Odessa: «Polis» [in Ukraine].
3. Popovskiy M. (Eds) (2002) Zhizn' i zhitiye Voyno-Yasenetskogo — arkhiyepiskopa i khirurga. [Life and the life of War-Yasenets-Archbishop and surgeon]. Moscow: SPb [in Russian].
4. Svyatitel' Luka (Voyno-Yasenetskiy) (2005). Dukh, dusha, telo. [Spirit, soul, body]. Simferopol'. [in Ukraine].
5. Zhizn', dukhovnost', vera (2005). [Recovery from codependence]. (n.d.). Odessa: Printed House [in Ukraine].

Попов Александр Георгиевич

кандидат медицинских наук, профессор,
заведующий кафедрой симулятивной медицины
ОНМУ

Коваленко Александр Павлович

кандидат философских наук, доцент
кафедры социальной работы ФПСР
ОНУ имени И. И. Мечникова

Дунаева Лариса Николаевна

доктор политических наук, профессор, декан факультета психологии
и социальной работы
ОНУ имени И. И. Мечникова

Гладченко Светлана Владимировна

кандидат исторических наук, доцент, и. о. зав. кафедрой социальной работы
ОНУ имени И. И. Мечникова

СОЦИАЛЬНОЕ И ДУХОВНОЕ СЛУЖЕНИЕ Ф. В. ВОЙНО-ЯСЕНЕЦКОГО (СВТ. ЛУКИ)

Резюме

В. Ф. Войно-Ясенецкий (святитель и исповедник Лука) — выдающийся врач разнообразного плана: хирург самого широкого профиля, офтальмолог, уникальный медицинский теоретик; феноменальный богослов, интересный и оригинальный философ, лектор-оратор, от которого были в восторге студенты-медики и все, кто его слышал. Политзаключенный, ставший лауреатом Сталинской (Государственной) премии 1-й степени. Человек, спасший жизни тысячам солдатам в период Отечественной войны и мирным людям. Православный христианин огромной воли и бесстрашия. Хороший семьянин, отец четырех детей, ставших замечательными медиками. Он был одним из лучших проповедников XX века.

Ключевые слова: В. Ф. Войно-Ясенецкий, архиепископ, хирург, философ.

Popov Oleksander

Candidate of Medical Sciences, Professor
Head of the Department of Simulative Medicine of the ONMU

Kovalenko Oleksander

Candidate of Philosophy, Associate Professor
Department of Social Work of the FPSR ONU I. I. Mechnikov

Dunaeva Larisa

Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Faculty of Psychology and
Social Work Odessa National I. I. Mechnikov University

Gladchenko Svitlana

Ph.d. in History, Associate Professor of Social Work
Odessa National I. I. Mechnikov University

**SOCIAL AND SPIRITUAL SERVICE OF VF VOINO-YASENETSKY
(SUNT LUKI)**

Abstract

V. F. Voyno-Yasenetsky (St. Luke) (1877–1961) was the Confessor, Prelate, the outstanding physician of diverse specification: a surgeon of the widest range — an ophthalmologist, a unique medical theorist; a phenomenal theologian, an interesting and original philosopher, lecturer-orator, etc. The medical students and other people, who heard his speeches, were amazed and delighted. He was the political prisoner who eventually became the laureate of the Stalin (State) Prize of the 1st degree. He was the man who saved lives of the thousands of soldiers during the Patriotic War, and after that he gave medical treatment to people in peaceful time. He was the Orthodox Christian of great will and fearlessness. He was a good family man, the father of four children, who have become remarkable physicians. He was one of the best preachers of the 20th century.

Key words: V. F. Voyno-Yasenetsky, archbishop, surgeon, philosopher.

Стаття надійшла до редакції 04.06.2018

УДК 364.6

Кравець Ганна Васи́лівна

доцент кафедри соціальної роботи

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

anna14k83@gmail.com

ORCID 0000–0002–0211–5966

[https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1\(47\).145646](https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1(47).145646)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ АДРЕСНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ

За період становлення незалежності в Україні не досягнутий гідний рівень життя громадян. серед різних соціально-економічних та політичних питань дедалі більше загострюються проблеми соціальної захищеності найбільш вразливих верств населення. Першорядною проблемою є перманентно низький рівень фінансового забезпечення, що супроводжується неефективним розподілом та відсутністю раціонального використання цільових фінансових засобів реалізації соціальної політики. Тому в реаліях сьогодення стає особливо актуальним визначення дієвості програм соціального захисту частини населення, що знаходиться за межею бідності, зокрема соціальної допомоги, а саме її адресності.

Ключові слова: соціальна політика, соціальний захист, соціальна допомога, адресна допомога, соціальний ризик, соціальне забезпечення.

Вступ. Перманентність непередбачуваних процесів, що супроводжують здійснення реформ в Україні, характеризує відсутність сталого фінансового розвитку. Наслідком цих процесів є поглиблення соціальної та майнової диференціації населення. Для вирівнювання зазначених розбіжностей державою застосовуються економічні важелі вирівнювання доходів, що є складовою соціальної політики держави. Механізм її реалізації залежить від економічних детермінант, таких як прожитковий мінімум. Він є основою при встановленні рівня мінімальної заробітної плати, призначенні соціальних допомог, та визначним критерієм порога бідності, що встановлюється законодавчим шляхом [6].

Слід зазначити, що в Україні стає традицією на політичному рівні використовувати соціальні виплати та допомоги як елемент спекуляцій, маніпулюючи у період виборів найбільш вразливими верствами населення, враховуючи залежність останніх від соціальних допомог. Отже системне дослідження соціальної допомоги, а саме її адресності як складової соціальної політики є особливо актуальним для України.

Постановка проблеми. Актуальність статті обумовлена сучасним станом соціальної сфери, недосконалістю її нормативно-правової бази, а саме механізмів визначення адресної соціальної допомоги нужденним. Необхідність підвищення ефективності витрачання коштів на реалізацію програм соціального захисту населення обумовлює формування відповідних до сучасних вимог систем розрахунку та надання соціальних допомог.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З посиленням нових викликів економічному та політичному розвитку українського суспільства виникає потреба у динамічному науковому пошуку теоретико-методологічних аспектів удосконалення надання соціальних допомог в Україні, а саме підвищення її адресності. Зокрема проблеми надання соціальної допомоги, що стають на сьогодні особливо актуальними, висвітили в своїх наукових працях зарубіжні та вітчизняні вчені: А. Маршал, А. Пігу, Дж. Бьюкенен, У. Беверідж, Е. Лібанова, М. Панченко, В. Андреев, А. Дудкін, О. Данилюк, Н. Болотіна, А. Єпіфанов, І. Сало, В. Новиков, К. Піскун, І. Хомич, В. Мандибура, О. Грішнова, О. Гупало, О. Жук та інші.

Метою статті є теоретичне визначення перспектив актуалізації адресного спрямування соціальної допомоги в контексті боротьби з бідністю як в політичному аспекті, так і в інтересах збереження людського капіталу.

Результати дослідження. Дослідження соціальної допомоги обумовлено необхідністю визначення її наукової дефініції та її класифікації. Перш за все слід зазначити, що термін «допомога» втілює у собі декілька значень. Загальна характеристика терміна, визначає матеріальну підтримку громадян, які перебувають у важких життєвих обставинах і не мають змоги без підтримки з боку держави забезпечити рівень життя не нижчий за установлений законом мінімум [7]. В. С. Андреев, який першим дослідив дефініції допомоги, характеризував їх як грошові виплати, за виключенням пенсійних, для людей, що не здатні самостійно забезпечити собі мінімально необхідний рівень життя, що встановлений законом.

За припущенням А. С. Дудкіна, базові потреби людей, що формують суспільні відносини у процесі історичного розвитку суспільства, з виникненням важких ситуацій у житті унеможливають самостійне забезпечення громадянами мінімально необхідного рівня задоволення основних життєвих потреб, що зумовлює необхідність надання соціальних допомог з боку держави.

За визначенням, що надає В. Ю. Панченко, соціальна допомога є діяльністю адресного спрямування. Ознака адресності, на думку автора, детермінована тими обставинами, що допомога є професійною цілеспрямованою діяльністю, що призначається для конкретного суб'єкта (суб'єктів) отримання, певну проблемну життєву ситуацію, реалізацію визначених інтересів суб'єкта отримання в проблемній життєвій ситуації [7].

В історичній ретроспективі розглядає категорію адресної соціальної допомоги О. І. Данилюк. Авторка аналізує діалектику розвитку дефініції «соціальне» та окреслює об'єктивно назріле питання стосовно раціоналізації фінансових аспектів соціального забезпечення, а саме удосконалення механізму адресності, тобто направлення її найбільш нужденним громадянам.

Досліджуючи фінансове забезпечення реалізації соціальної політики, О. Жук виокремлює принципи адресності надання соціальної допомоги як найбільш ефективні та актуальні для нашої країни на сучасному етапі. Автором зазначено нагальну потребу заміни патерналістської моделі соціального захисту на адресну, основна перевага якої полягає у більш ефективному використанні наявних обмежених бюджетних засобів фінан-

сування, у забезпеченні найбільш незахищених соціальних категорій. Серед зазначених напрямів такі як вдосконалення методологічних аспектів визначення критеріїв бідності, удосконалення нормативно-правової бази, а саме приведення її положень у відповідність конституційних норм і відповідальності, що має Україна у рамках міжнародних вимог щодо забезпечення соціальних прав людини, а також затвердження нової методики розрахунку сукупного доходу родини для всіх рівнів соціальної допомоги, зокрема необхідності врахування отриманої, а не нарахованої заробітної плати [1].

Отже однозначності у розумінні даного поняття у вітчизняних наукових колах наразі не існує, що обумовлює подальше вивчення зазначеного питання.

Країна, де забезпечення громадянам і особам, що знаходяться на її території на законних підставах, гідного рівня життя і вільного розвитку, є соціальною державою [3]. Українське законодавство гарантує основи благополуччя людини — рівень особистих і громадянських свобод, рівень охорони здоров'я, забезпечення прав і можливостей людини приймати рішення, доступ до базових знань, інформації та засобів комунікації, екологічну стійкість та інші. Здатність економіки до відтворення людських ресурсів, підвищення та удосконалення їх якості детермінує сталий розвиток нації, її добробут [2]. Проте система вітчизняного соціального захисту перебуває у процесі постійного реформування. Боротьба з бідністю є однією з умов успішної розбудови соціальної держави в Україні та досягнення гідного рівня життя усіх її громадян. Особливо соціально вразливі верстви населення потребують захисту з боку держави.

Надання соціальної допомоги є практикою в усіх розвинених країнах з метою вирівнювання соціальних розривів, що виникають в інших системах соціального забезпечення і тим самим має сприяти боротьбі з бідністю.

У різних європейських країнах критерії адресної соціальної допомоги мають свої відмінності. Відома у всьому світі скандинавська модель соціального захисту, що практично діє у Швеції, декларує права отримання соціальної допомоги незалежно від зайнятості та сплати страхових внесків. Механізм визначення допомог враховує численні соціальні ризики, а також життєві ситуації, які вимагають підтримки суспільства. Ключовий аспект забезпечення високого рівня соціальної захищеності в цій системі являє собою перерозподільна політика, що спрямована на вирівнювання прибутків. Високий рівень податків є джерелом надходження коштів до соціальних фондів. Слід зазначити, що ще на початку минулого століття Швеція була однією з найбідніших країн Європи. Нині це країна з високим індексом розвитку людського потенціалу, стабільною економікою та гідним рівнем життя населення. В частині соціального захисту особливо шанобливим є ставлення з боку держави до інвалідів і пенсіонерів [4].

В таких країнах як Люксембург, Німеччина, Бельгія і Франція в основі системи соціального захисту покладені договірно-страхові принципи. Ключова роль держави це зобов'язання перед громадянами у забезпеченні рівня доходів будь-якого громадянина не нижче певного гарантованого

мінімуму. Попередні доходи і розмір страхових внесків при цьому не відіграють вирішальної ролі. Цей вид виплат здійснюється з загальнонаціонального бюджету.

У таких країнах як Великобританія, Данія, Ірландія визначальними є страхові принципи, а розміри виплат та допомоги зумовлені індивідуальними страховими внесками. Вирішальна роль у фінансуванні соціальної сфери пов'язана з державним бюджетом та характеризується принципом рівності всіх людей у потребах, незважаючи на їх колишні доходи.

Змішана система соціального забезпечення діє у Нідерландах та Італії. Лише деякі місцеві влади в окремих областях Італії надають громадянам соціальні гарантії, а держава не бере на себе зобов'язання з виплати гарантованого соціального мінімуму доходів. У Нідерландах кожен житель країни є учасником соціального забезпечення. На етапі формування перебуває система соціального захисту Іспанії, Греції і Португалії, оскільки в цих країнах відсутній гарантований мінімальний дохід, соціальне обслуговування надається вибірковою категоріям громадян.

Аналіз досвіду всіх вищезазначених європейських країн в частині соціального захисту виявляє спільні риси, а саме багатофункціональність системи та відповідність її основним соціальним ризикам, в які може потрапити будь-який громадянин.

Діюча система соціального забезпечення в Україні складається з багатьох функціональних елементів, одним з яких є державна соціальна допомога нужденним.

Головною формою встановлення соціальних гарантій служать державні мінімальні соціальні стандарти, під якими розуміються розроблені і затверджені державою соціальні норми, що визначають мінімальний рівень гарантованого задоволення соціально значимих потреб членів суспільства в матеріальних благах та соціальних послугах.

На законодавчому рівні в Україні визначено правові засади формування та застосування державних соціальних стандартів і нормативів, що є фундаментом затверджених Конституцією України базових соціальних гарантій. Це зазначено у наступних законах: «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам», а також у Постанові Кабінету Міністрів України (КМУ) «Про надання щомісячної адресної допомоги особам, які переміщуються з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції, для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг». Їх поєднує те, що базовим державним соціальним стандартом є прожитковий мінімум, встановлений законом, на основі якого визначаються державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти.

Конституція України проголошує соціальну спрямованість економіки нашої держави та стверджує, що головним її обов'язком є забезпечення

та утвердження прав і свобод людини як найвищої соціальної цінності [2]. Проте дані офіційної статистики щодо бюджетного фінансування видатків соціального спрямування не підтверджують зазначених в основному законі гарантій. Згідно з ними в останнє десятиріччя існує яскраво виражена тенденція до щорічного зниження його частки як у ВВП, так і в структурі зведеного Державного бюджету України. Функціонування соціальної сфери відіграє не останню роль у зростанні обсягу ВВП, стимулюючи прискорення науково-технічного прогресу та таких соціально-економічних показників як кваліфікація робочої сили, підвищення ефективності праці якої веде до нарощування ефективності виробництва. Але із впровадженням нової моделі, механізмів та напрямків розвитку з урахуванням передового зарубіжного досвіду можливим стане обґрунтування доцільності збільшення видатків соціального спрямування, що надасть змогу краще реалізовувати пріоритети соціальної політики.

Соціально-політичні фактори суттєво впливають на реалізацію соціальної політики держави та визначають її нові спрямування. Прикладом тому є анексія Криму та перманентні воєнні дії на сході країни. У 2014 р. з цього приводу державною владою було ініційовано запровадження спеціальної адресної допомоги для внутрішньо переміщених осіб.

В стадії реформування перебуває програма надання житлових субсидій. На початку 2018 року урядом було запроваджено реформу в частині монетизації субсидій, маючи в своєму підґрунті надання прозорості процесу соціальної допомоги та підвищення її адресності.

Висновки. Отже, підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновки, що поширений характер соціальної підтримки за видами допомоги та категоріями одержувачів визначається високим рівнем соціальних видатків, що створює надмірне фінансове навантаження для роботодавців та посилює тінізацію економіки. У підсумку розмір видатків, спрямованих на допомогу нужденним, є недостатнім для повного охоплення тих, хто справді її потребує.

Виходячи з цього, ключовим фактором, що потребує уваги, є не тільки реформування існуючої системи надання соціальної допомоги нужденним, а і створення умов для розвитку фізичного та інтелектуального потенціалу особистості. Удосконалення соціально-економічного підґрунтя з метою особистісної реалізації громадян у суспільстві та розширення їх можливостей щодо вибору свого майбутнього, сприяння розвитку у людей відповідальності як за свій вибір, так і за його реалізацію.

Тільки із впровадженням якісних змін у реалізацію соціальної політики та вдосконаленням її фінансового забезпечення стане можливим наблизити до світових стандартів рівень та якість життя незахищеної частини населення України. Побудова розвиненої системи соціального захисту населення, переорієнтація соціальної політики на підвищення соціальних стандартів, забезпечення захисту прав працівників та створення умов для всебічного розвитку особистості зможуть наблизити нашу країну до досягнення її євроінтеграційних прагнень.

Для адресування системи соціального захисту незахищених верств населення є наступні причини:

- суттєве збільшення здатності системи забезпечувати соціальною допомогою і послугами саме тих, хто її дійсно потребує;
- унеможливлення доступу до бюджетних коштів, що передбачені для виплати державної соціальної допомоги і надання соціальних послуг, тим, кому вона не призначена.

Це дозволить зменшити вартість програм соціальної допомоги на всіх рівнях, що є важливим чинником в умовах обмеженості фінансових ресурсів.

Список використаних джерел і літератури

1. Гупало О. Г. Аналіз динаміки та структури державних соціальних видатків в Україні [Електронний ресурс] / О. Г. Гупало, О. Б. Жук // Глобальні та національні проблеми економіки: наук. фахове вид. — Миколаїв, 2016. — Вип. 13. — С. 424–429. — Режим доступу: <http://global-national.in.ua/archive/13-2016/89.pdf>
2. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — 141 с.
3. Лисенко Ю. Принципи соціальної держави: традиції і сучасність / Ю. Лисенко // Політичний менеджмент. — 2009. — № 2 (35). — С. 112–118.
4. Мандибура В. О. Соціальна політика держави та її структурні складові / В. О. Мандибура // Україна: аспекти праці. — 2000. — № 7. — С. 21–23.
5. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 14.01.1998 р. № 16/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 23. — 121 с.
6. Про прожитковий мінімум: Закон України від 15.07.1999 р. № 966-ХІV // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 38. — 348 с.
7. Панченко В. Ю. О понятии социальной помощи в современном обществе / В. Ю. Панченко // СОЦИС. — 2012. — № 5. — С. 13–18.
8. Панченко М. М. Соціальна сфера і соціальна політика та їх співвідношення в аспекті державного управління соціальною сферою / М. М. Панченко // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2009. — Вип. 1 (37). — С. 180–183.

REFERENCES

1. Hupalo, O. H. (2016). Analiz dynamiky ta struktury derzhavnykh sotsialnykh vydatkiv v Ukraini [Analysis of the dynamics and structure of public social expenditures in Ukraine] [Global and national economic problems]. Issue. 13, 424–429. Retrived from: <http://global-national.in.ua/archive/13-2016/89.pdf> [in Ukrainian].
2. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR. [The Constitution of Ukraine of June 28, 1996 № 254k/96-VR] (1996, 26 June). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy — News of the supreme council of Ukraine, 30 [in Ukrainian].
3. Lysenko, Yu. (2009). Pryntsyпы sotsialnoi derzhavy: tradytsii i suchasnist. [Principles of social state: traditions and modernity] Politychnyi menedzhment — Political Management. Issue 2 (35), 112–118 [in Ukrainian].
4. Mandybura, V. O. (2000). Sotsialna polityka derzhavy ta yii strukturni skladovi. [Social policy of the state and its structural components] Ukraina: aspekty pratsi — Ukraine: work aspects. Issue 7, 21–23 [in Ukrainian].
5. Zakon Ukrainy vid 14.01.1998 r. № 16/98-VR «Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro zahalnooboviazkove derzhavne sotsialne strakhuvannia» [The law of Ukraine of January 14, 1998 N 16/98-VR «Fundamentals of Ukrainian legislation on mandatory state social

- insurance»]. (1998, 14 January). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy — News of the supreme council of Ukraine, 23 (p. 121)[in Ukrainian].
6. Zakon Ukrainy vid 15.07.1999 r. № 966-XIV «Pro prozhitkoviy minimum» [The law of Ukraine of July 15, 1999 N 966-XIV «About living wage»]. (1999, 15 July). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy — News of the supreme council of Ukraine, 38 (p. 348)[in Ukrainian].
7. Panchenko, V. Yu. (2012). O ponyatii sotsialnoy pomoschi v sovremennom obschestve [On the concept of social assistance in modern society]. SOTSIS — SocRes, Issue 5, 13–18 [in Russian].
8. Panchenko, M. M. (2009). Sotsialna sfera i sotsialna polityka ta yikh spivvidnoshennia v aspekti derzhavnoho upravlinnia sotsialnoiu sferoiu [Social sphere and social policy and their relation in the aspect of public administration in the social sphere]. Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia — Actual problems of public administration, Issue 1 (37), 180–183 [in Ukrainian].

Кравец Анна Васильевна

доцент кафедры социальной работы

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ АДРЕСНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ПОМОЩИ В УКРАИНЕ

Резюме

За период становления независимости в Украине не достигнут достойный уровень жизни граждан. По разным социально-экономическим и политическим причинам все больше обостряются проблемы социальной защищенности наиболее уязвимых слоев населения. Первостепенной проблемой является перманентно низкий уровень финансового обеспечения, который сопровождается неэффективным распределением и отсутствием рационального использования целевых финансовых средств реализации социальной политики. Поэтому в реалиях настоящего периода становится особенно актуальным определение действенности программ социальной защиты части населения, находящегося за чертой бедности, в том числе социальной помощи, а именно ее адресного назначения.

Ключевые слова: социальная политика, социальная защита, социальная помощь, адресная помощь, социальный риск, социальное обеспечение.

Kravets Hanna Vasylivna

lecturer at the Department of Social Work

at Odessa I. I. Mechnicov National University

SOCIOECONOMIC SIGNIFICANCE OF TARGETED WELFARE BENEFITS IN UKRAINE

Abstract

In the period of the independence of Ukraine, a decent standard of living for the citizens has not been achieved. Because of various socioeconomic and political issues, the social protection problems of the most vulnerable population strata are becoming more and more acute. The primary problem is permanently low financial security level, accompanied by inefficient distribution and lack of rational use of targeted financial means in social policy implementation. Therefore under current circumstances it is especially important to determine effectiveness of social protec-

tion of the population that is below the poverty line, including welfare benefits, namely their targeting.

The official statistical data on social expenditures budget financing shows that in the last decade there is a pronounced tendency towards annual decrease of its share both in gross national product and in the consolidated Ukrainian state budget structure. Sociopolitical factors have a significant impact on the implementation of the state social policy and determining of its new directions. An example of this is the annexation of the Crimea and the permanent military events in the eastern part of the country. Because of that in 2014 special targeted assistance for internally displaced people was initiated by the state authorities.

Housing subsidies program is in the process of reforming. At the beginning of 2018, the government introduced a subsidy monetization reform, which was based on the provision of transparency and targeting of welfare benefits distribution process.

There are following reasons for addressing the social protection system for vulnerable groups of population:

- a significant increase in the ability of the system to provide welfare benefits and services to those who really needs it;
- making it impossible to access budget funds provided for the payment of state welfare benefits and provision of social services for those who are not supposed to receive them.

This will reduce the cost of social assistance programs at all levels, which is an important factor under limited financial resources circumstances.

Key words: social policy, social protection, welfare benefits, targeted assistance, social risk, social security.

Стаття надійшла до редакції 06.06.2018

УДК 159.9

Лантух Ігор Валерійович

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри клінічної неврології, психіатрії та наркології
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
e-mail: lantuh.igor@gmail.com
ORCID 0000–0002–0891–2704
[https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1\(47\).145648](https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1(47).145648)

**ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ПОВЕДІНКОВИХ
МОДЕЛЕЙ ПОДОЛАННЯ СТРЕСОВИХ СИТУАЦІЙ СУБ'ЄКТІВ
ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З РІЗНИМ РІВНЕМ
ОСОБИСТІСНОЇ НАДІЙНОСТІ**

Стаття присвячена розгляду проблеми розвитку особистісної надійності підприємців. Застосовувалися методики: «Особистісний опитувальник морально-правової надійності особистості» (Є. Ю. Стріжов); «Експертна оцінка особистості співробітника» (Б. Г. Бовін); «Копінг-тест» (Р. Лазарус, С. Фолкман, адаптовано Т. Л. Крюковою, О. В. Куфтяк, М. С. Замишляєвою); «Стратегії подолання стресових ситуацій» (С. Хобфолл, адаптовано Н. Є. Водоп'яною, О. С. Старченковою). Вони дозволили дослідити структурно-динамічні та ціннісно-сміслові характеристики особистості підприємців. Також дозволили визначити домінуючі копінг-стратегії, які використовуються підприємцями з метою подолання негативного впливу стрес-факторів, та індивідуальні поведінкові моделі вирішення ситуацій. Ці ситуації можуть призвести до розвитку стресу в професійній діяльності. **Ключові слова:** особистість підприємця, особистісна надійність, підприємницька активність, копінг-стратегія, стрес, суб'єкти підприємницької діяльності, критичні ситуації, адаптація підприємців.

Постановка проблеми. Нестабільне політичне і соціально-економічне становище в країні, реформування усіх сфер життя призводить до зростання психоемоційного навантаження на сучасну людину. Складні життєві ситуації, з якими вона стикається, дедалі частіше не вдається вирішити за короткий час і у звичний спосіб [9]. Закономірність така, що чим вище відповідальність і інтенсивність праці, тим вище психічне напруження і фізіологічне виснаження особистості. Саме тому дослідження стресових ситуацій і способів їх подолання у підприємців особливо значуще у науковому та соціальному контексті [6]. Однією з можливостей збереження продуктивної життєздатності людини є навички подолання критичних ситуацій. В цьому плані підприємництво можна розглядати як одну з форм активного пристосування суспільства до змін в соціальній та економічній сферах. Одними з перших включаються в активне пристосування до вимог мінливої ринкової ситуації, долають ситуації, пов'язані з невизначеністю і необхідністю вибору, прийняття рішень, найбільш підприємливі, ті, хто знаходить можливості змінити себе, своє ставлення до подій, долати критичні ситуації,

які виникають протягом життя [1]. Тобто підприємницька активність може розглядатися як поведінковий компонент розвитку особистісної надійності, який характеризується наявністю в поведінкових моделях просоціальних, конструктивних копінг-стратегій, здійснює регуляцію фахівця своєї поведінки і діяльності відповідно до етичних, моральних, правових норм, нормативно-правових актів відповідно до професійної ролі та соціального статусу. Якісне вирішення професійних завдань можливе за рахунок цілеспрямованого аналізу ситуації і можливих варіантів поведінки, вироблення стратегії вирішення проблеми, планування власних дій з урахуванням об'єктивних умов, попереднього досвіду й наявних ресурсів, а також подолання негативних переживань у зв'язку з проблемою за рахунок мінімізації впливу емоційного стану на сприйняття ситуації та вибір стратегії поведінки, високий контроль поведінки, прагнення до самовладання [12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Критичні ситуації, що виникають в ході підприємницької діяльності, мають величезний вплив на її ефективність та надійність. Інтерес до даної проблеми викликаний великою кількістю стрес-чинників, що виникають в різних аспектах підприємництва. Тому так важливе вивчення у підприємців механізмів подолання стресів та проблемних, кризових ситуацій як чинника, що впливає на надійність всієї їхньої діяльності [5].

Тому сучасний фахівець повинен бути психологічно готовим до активізації власного резерву з метою адаптації до нестабільного ділового середовища: цейтноту, інформаційної війни, невизначеності, в умовах дій на свій страх і ризик, перебуваючи у не ресурсних станах (перевтома, погане самопочуття, професійне вигорання, дискомфорт, емоційне збудження, фрустрація, апатія). До того ж, постійно зростає й ціна фахової помилки суб'єкта, що іноді невіpravно відображається на його здоров'ї, ділових інтересах та кар'єрі [4].

Подолання критичних ситуацій забезпечується мобілізацією особистісних ресурсів, які проявляються в певних формах (стратегіях) поведінки. Характер обраних стратегій подолання критичних життєвих ситуацій значною мірою залежить від соціально-психологічних чинників (особливості життєвого шляху і професійного середовища, соціально-демографічні та особистісні характеристики, життєвий досвід), які визначають індивідуальну своєрідність (стиль) процесу подолання [1].

На основі емпіричного дослідження, проведеного Л. М. Карамушкою, Г. В. Гнускіною, В. М. Івкіним, виявлено, що більше ніж третина підприємців мають високий рівень прояву всіх складових професійного вигорання (емоційного виснаження, деперсоналізації, редукції особистих досягнень). При цьому найбільш вираженою є така складова професійного вигорання, як редукція особистих досягнень. Виявлено статистично значущий зв'язок між професійним вигоранням та внутрішніми професійними характеристиками підприємців (залученістю до роботи): чим вище залученість підприємців у роботу, тим рівень професійного вигорання є нижчим. Однак при цьому лише третина підприємців мають високий рівень прояву всіх складових залученості в роботу (сила залученості, присвячення та поглинання). Констатовано наявність зв'язку між професійним вигоранням та

зовнішніми професійними характеристиками підприємців. Так, виявлено, що збільшення стажу підприємницької діяльності та досвіду роботи позитивно впливає на зменшення виразності практично всіх складових професійного вигорання. Водночас підвищення робочого навантаження збільшує ймовірність «згортання» контактів підприємців з людьми (підлеглими, клієнтами тощо [11].

Згідно з отриманими О. А. Ковальновою даними, загальними стресчинниками для підприємців виступають «фінансове становище», «проблеми, пов'язані з підлеглими» (звільнення, порушення дисципліни, нерозуміння професійних завдань, брак персоналу, плинність), «переговори з клієнтами», «брак часу» і «перевантаженість справами». Визначені стресчинники призводять до підвищення у підприємців психічної напруги та професійного вигорання за всіма параметрами: емоційного виснаження, деперсоналізації, редукції професійних досягнень. Але, вочевидь, застосовуючи продуктивні копінг-стратегії, підприємці можуть ефективно впливати на стресори, регулювати свій емоційний стан. Згідно з результатами дослідження, домінуючою копінг-стратегією у подоланні стресу на робочому місці у підприємців є «планування рішення проблеми». «Уникнення», за результатами тестування — стратегія, яку випробовувані використовують рідше за все в професійних стресових ситуаціях. У робочій ситуації вони націлені на результат, вирішення проблеми, спрямовують свої зусилля, перш за все, на подальший розвиток і функціонування організації [6].

Специфіка подолання стресу у підприємців, на думку О. А. Ковальнової, пов'язана із застосуванням особливих копінг-стратегій, які можуть бути спрямовані як безпосередньо на розвиток бізнесу (наприклад, планування та відкриття нових напрямків), так і на розвиток особистості самого підприємця (громадська та благодійна діяльність, творче самовираження, заняття екстремальними видами спорту) [7].

Мета статті: висвітлити та обґрунтувати результати емпіричного дослідження особистісної надійності суб'єктів підприємницької діяльності. Завдання дослідження: розробити комплекс психодіагностичних методів емпіричного дослідження надійності суб'єктів підприємницької діяльності; дослідити специфічні особливості домінуючих копінг-стратегій, які використовуються підприємцями з метою подолання негативного впливу стрес-факторів та індивідуальних поведінкових моделей вирішення ситуацій, що можуть призвести до розвитку стресу в професійній діяльності особистості з різним рівнем надійності.

Результати дослідження. Для проведення порівняльного аналізу вибірку досліджуваних підприємців було розділено на три групи осіб (з оптимальним, достатнім та низьким рівнем особистісної надійності) за такими критеріями: результати тестування за методикою «Особистісний опитувальник морально-правової надійності особистості» (Є. Ю. Стріжов) [10], анкетною «Експертна оцінка особистості співробітника» (Б. Г. Бовін) [2]; суб'єктивний професійний досвід; розвиненість професійно важливих якостей; стаж роботи за фахом та особистісні якості; результати практичної діяльності.

Анкета «Експертна оцінка особистості співробітника» Б. Г. Бовіна побудована на основі методу полярних груп (формування набору діад полярних особистісних характеристик), містить 55 біполярних конструктів, один з полюсів кожного з них представлений однією з характеристик найбільш успішних професіоналів, а інший — прямим або непрямим опозитом. Експертами виступили 15 керівників спілок та асоціацій підприємців України зі стажем роботи на керівній посаді не менше 5 років, у підпорядкуванні яких знаходиться не менше 30 співробітників.

Підсумкова експертна оцінка досліджуваних проводилася шляхом інтеграції та усереднення отриманих оцінок у відповідності з ключами методики за сімома факторами (шкалами), що досить точно описує структуру поведінкових характеристик надійності підприємців: «Рівень професіоналізму» (21 характеристика «цілеспрямованість», «здатність до роботи з людьми», «здатність до інтенсивної роботи», «впевненість в собі», «надійність», «знання справи», «кмітливість» та ін.); «Конфліктність» (9 характеристик); «Лідерство» (8 характеристик); «Фізичний розвиток» (6 характеристик); «Моральні якості» (10 характеристик); «Самоконтроль» (4 характеристики); «Інтелектуальність» (3 характеристики). Індивідуальний «профіль» кожного випробовуваного був представлений ієрархією усереднених зважених експертних оцінок факторів (шкалами) професійної успішності й вербально вираженим висновком експерта про надійність особистості: «оптимальний рівень надійності» (значення не менше ніж за 5 шкалами перевищують 50 % максимально можливого результату за шкалою); «достатній рівень надійності» (перевищення 50 % результату за 3–4 шкалами) і «низький рівень надійності» [2].

У 1 групу — оптимальний рівень особистісної надійності — увійшли 147 осіб у віці від 21 до 38 років. Стаж підприємницької діяльності становить від 2 до 10 років. Рівень морально-правової надійності високий. Дотримуються традиційних моральних цінностей, прагнуть жити по правді і совісті; враховують і застосовують традиційні моральні норми в своїй поведінці; визнають свою особисту відповідальність перед іншими людьми за дотримання моральних норм; розуміють необхідність дотримуватися цих норм; стійкі до норм егоїстичної, прагматичної і кримінальної моралі. При оцінці результатів своєї діяльності категорії «праця» і «гроші» застосовуються в тісному зв'язку з категорією справедливості. Наднормативна активність вважається цілком звичайним ставленням до праці.

У 2 групу — достатній рівень особистісної надійності — увійшли 152 особи від 20 до 40 років. Стаж підприємницької діяльності становить від 2 до 12 років. Середній рівень морально-правової надійності. Сталою й осмисленою системою моральних цінностей назвати не можна. Дотримуються їх, головним чином, під впливом соціального оточення і контролю керівників. Можуть обмежувати свою поведінку, якщо вона може завдати шкоди іншим людям. Моральні поняття і норми в структурі менталітету не осмислені і не перевірені на практиці, вони існують у свідомості у формі соціальних стереотипів і емоційних переживань. Відповідальність за

аморальну поведінку визнається умовно, моральні норми при обґрунтуванні своїх вчинків застосовуються обмежено. Терпиме пасивно-схвальне ставлення до обману, шахрайства. Моральна і правова оцінка шахрайства не надається. Морально-правова сутність шахрайства не усвідомлюється. Є затримки в моральній і правовій соціалізації. У свідомості виявляється конфлікт між традиційними моральними цінностями і універсальними цінностями індивідуалізму і прагматизму.

До 3 групи — знижений рівень особистісної надійності — увійшли 149 осіб у віці від 21 до 33 років. Стаж підприємницької діяльності становить від 1 до 9 років. Низький рівень моральної надійності, який можна віднести до прагматичної стадії розвитку особистості, характерними ознаками якого є: зміст моральних цінностей, індивідуалізм, прагматизм. Вищими цінностями є гроші, приватна власність, особиста свобода і матеріальний успіх. Ця категорія працівників відрізняється готовністю до ризику, спритністю і гнучкістю саморегуляції, розвиненою мотивацією досягнення успіху. Сенс етичних понять «чесність», «справедливість», «гідність» має абстрактний характер і з особистими інтересами не перетинається. Помічено інверсію особистісних сенсів моральних цінностей в бік прагматизму й індивідуалізму, тому межі застосування моральних норм чесності і справедливості свідомо обмежуються, висуваються особисті вигідні умови їх дотримання.

Для вивчення індивідуальних поведінкових моделей вирішення ситуацій, що можуть призвести до розвитку стресу в професійній діяльності серед суб'єктів підприємницької діяльності з різним рівнем особистісної надійності, нами була використана методика «Стратегії подолання стресових ситуацій» (С. Хобфолл, адаптована Н. Є. Водоп'яною, О. С. Старченковою) [3].

При розгляді особливостей частоти обрання моделей стрес-долаючої поведінки фахівцями з різним рівнем надійності нами були отримані наступні результати (див. табл. 1).

Таблиця 1

Модель подолання стресових ситуацій досліджуваними з різним рівнем надійності за методикою «Стратегії подолання стресових ситуацій» (С. Хобфолл, адаптована Н. Є. Водоп'яною, О. С. Старченковою), у %

Модель подолання (дії)	Стратегія подолання	1 група	2 група	3 група
Асертивні дії	Активна	16,4	15,6	11,2
Імпульсивні дії	Пряма	8,6	11,2	15,7
Агресивні дії	Асоціальна	2,4	3,7	5,9
Обережні дії	Пасивна	11,9	12,5	15,6
Асоціальні дії	Асоціальна	0,0	2,3	4,2
Пошук соціальної підтримки	Просоціальна	19,5	15,8	9,5
Маніпулятивні дії	Непряма	6,8	8,4	13,5
Вступ у соціальний контакт	Просоціальна	24,9	19,7	12,3
Уникання	Пасивна	9,5	10,8	12,1

Примітка: відмінності між групами достовірні на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$.

Для представників першої та другої групи провідними моделями подолання стресових ситуацій є «вступ у соціальний контакт», 24,9 % та 19,7 % відповідно. Вступ у соціальний контакт застосовується даною категорією досліджуваних для того, щоб спільними зусиллями з іншими більш ефективно вирішити критичну ситуацію. Для представників цих груп характерне і прагнення поділитися своїми переживаннями з іншими людьми, обговорити з ними ситуацію, знайти у них співчуття і розуміння.

Також ключовою копінг-стратегією для першої групи є модель «пошук соціальної підтримки»: 19,5 % досліджуваних. Пошук соціальної підтримки в стресових ситуаціях обумовлений, перш за все, прагненням особистості поділитися своїми переживаннями з іншими людьми, обговорити з ними питання про становище, знайти у них співчуття і розуміння.

Серед підприємців, що склали контингент другої групи, також, як і для першої групи, є притаманним обрання в якості основної стратегії подолання стресової ситуації «пошук соціальної підтримки» — 15,8 % та «асертивні дії» — 15,6 %. Тобто для підприємців є характерним активно і послідовно відстоювати свої інтереси, відкрито заявляти про свої цілі і наміри, поважаючи при цьому інтереси оточуючих, їх права, волю та при цьому не жертвувати собою, оберегати свою особистість від зовнішнього негативного впливу.

Було встановлено, що досліджуваним 3 групи більш властива така модель стрес-долаючої поведінки як «імпульсивні дії» (15,7 %) та «обережні дії» (15,6 %), що свідчить про схильність діяти за першим спонуканням, під впливом зовнішніх обставин або емоцій, без попереднього обмірковування своїх вчинків, зважування всіх «за» і «проти» і прийняття найбільш доцільних і обґрунтованих рішень. Також властиве тривале міркування і ретельне зважування всіх можливих варіантів рішень, прагнення уникати ризику, нічого не приймати на віру, довго готуватися у важких ситуаціях, перш ніж діяти.

Таким чином, можна констатувати, що для представників третьої групи модель подолання стресових ситуацій знаходиться в площині бінарних характеристик стратегій прямої і непрямої дії: з одного боку, вона відображає зусилля для вирішення своїх проблем безпосередньо респондентом, а з іншого — має місце вирішення своїх проблем за допомогою і за рахунок інших людей.

Для представників другої та першої групи застосовуються переважно просоціальні копінг-стратегії, більшою мірою індивіди, домагаючись своєї мети, котрі діють в рамках правил соціальної взаємодії. Наявність в поведінкових моделях просоціальних копінг-стратегій обумовлює ефективність діяльності у системі «людина — людина», адже багато життєвих стресорів є міжособистісними, навіть індивідуальні зусилля з подолання мають потенційні соціальні наслідки, дія подолання часто вимагає взаємодії з іншими людьми.

З метою доповнення та уточнення отриманих даних нами було використано додатковий метод визначення поведінкових реакцій на дію стресових факторів «Копінг-тест» (Р. Лазарус, С. Фолкман, адаптований Т. Л. Крю-

ковою, О. В. Куфтяк, М. С. Замишляєвою) [8], методика спрямована на визначення домінуючих копінг-стратегій, які використовуються особистістю з метою подолання негативного впливу стрес-факторів (табл. 2).

Таблиця 2

Виразність типів реакцій на дію стресорів у досліджуваних з різним рівнем надійності за методикою «Копінг-тест» (Р. Лазарус, С. Фолкман, адаптована Т. Л. Крюковою, О. В. Куфтяк, М. С. Замишляєвою), у %

Тип копінгу	1 група	2 група	3 група
Дистанціювання	4,8	9,7	21,2
Самоконтроль	21,9	15,3	12,3
Пошук соціальної підтримки	16,4	14,1	10,6
Прийняття відповідальності	13,1	18,7	9,7
Уникнення	4,5	6,9	21,3
Конфронтаційний копінг	1,2	3,4	7,4
Планування	22,4	13,7	6,0
Позитивна переоцінка	15,7	18,2	11,5

Примітка: відмінності між групами достовірні на рівні статистичної значущості $p < 0,05$.

Аналіз отриманих результатів дозволяє провести порівняльний аналіз особливостей використання копінг-стратегій у групах з різним рівнем надійності.

Домінуючими типами реакцій на дію стресорів серед представників першої групи є «самоконтроль» — 21,9 % та «планування» — 22,4 %, що знаходить свій прояв у подоланні проблем за рахунок цілеспрямованого аналізу ситуації і можливих варіантів поведінки, вироблення стратегії вирішення проблеми, планування власних дій з урахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду і наявних ресурсів, а також подолання негативних переживань у зв'язку з проблемою за рахунок цілеспрямованого утиску і стримування емоцій, мінімізації їх впливу на сприйняття ситуації та вибір стратегії поведінки, високий контроль поведінки, прагнення до самовладання.

Для досліджуваних, які увійшли до другої групи, ключовими типами реакцій на дію стресорів є «прийняття відповідальності» — 18,7 % та «позитивна переоцінка» — 18,2 %. Для них характерним є подолання негативних переживань у зв'язку з проблемою за рахунок її позитивного переосмислення, розгляду її як стимулу для особистісного зростання. Характерна орієнтованість на надособистісне, філософське осмислення проблемної ситуації, включення її в більш широкий контекст роботи особистості над саморозвитком. Ще однією із характерних ознак стрес-долаючої поведінки є визнання підприємцями своєї ролі у виникненні проблеми та відповідальності за її рішення, у ряді випадків з виразним компонентом самокритики і самозвинувачення. Прояв даної стратегії у поведінці може призводити до невинуватого самокритики і самобичування, переживання почуття провини та хронічної незадоволеності собою.

Так, для фахівців третьої групи більш властивим є використання таких стилів і стратегій свідомої соціальної поведінки, з подолання життєвих

труднощів як «дистанціювання» — 21,2 % та «уникнення» — 21,3 %. Тобто в ситуаціях стресу підприємці цієї групи схильні створювати суб'єктивні версії та застосовувати когнітивні зусилля з метою відокремитися від травмуючої ситуації і зменшити її значущість. Також шляхом подолання стресу можуть використовуватись спроби забути або проігнорувати ситуацію, або знайти в ній щось позитивне. При цьому обмірковані прагнення і поведінкові зусилля, спрямовані на уникнення проблеми, виявляються в спробах поліпшення свого самопочуття шляхом негативної поведінки.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Для представників першої групи провідними моделями подолання стресових ситуацій є «вступ у соціальний контакт», домінуючими типами реакцій на дію стресорів є «самоконтроль» та «планування». Перераховані копінг-стратегії припускають, по-перше, когнітивну активність, спрямовану на уявлення та осмислення можливих кроків з подолання стресової ситуації, а крім того, активні, прямі дії для вирішення важкої ситуації та формування ресурсів для досягнення поставлених цілей. Подібні проблемно-орієнтовані копінг-стратегії є більш продуктивними, оскільки вони позитивно пов'язані з адаптацією, ефективністю діяльності і здоров'ям особистості. Можна констатувати, що для представників першої групи властивим є використання конструктивних механізмів, типів, допінгів.

Для представників другої групи властивим є використання умовно конструктивних і для третьої — неконструктивних механізмів, типів, допінгів. У соціально-професійному плані конструктивне подолання має зв'язок з просоціальною спрямованістю підприємницької діяльності, яка обумовлена характерними для підприємців орієнтаціями на служіння, інтеграцію стилів життя і пов'язана з використанням у процесі подолання конструктивних стратегій (пошук соціальної підтримки і вступ у соціальний контакт).

Використання особистісного підходу стосовно проблеми розвитку надійності призводить до розуміння того, що досліджуваний феномен являє собою не пасивну інтеграцію впливу зовнішніх і внутрішніх умов існування, а є результатом акумуляції способів досягнення мети, адаптивних можливостей і розширення репертуару стратегій поведінки подолання критичних ситуацій, які сформувалися у суб'єктів підприємницької діяльності в процесі професійної і особистісної самореалізації.

Перспектива подальшого дослідження буде полягати у пошуку подальших шляхів адаптивних можливостей і розширення репертуару стратегій поведінки подолання критичних ситуацій, які сформувалися у суб'єктів підприємницької діяльності в процесі професійної і особистісної самореалізації.

Список використаних джерел і літератури

1. Бергис Т. А. Социально-психологические факторы преодоления критических жизненных ситуаций женщинами-предпринимателями: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Т. А. Бергис. — С.-Петербург, 2012. — 24 с.
2. Бовин Б. Г. Информативность экспертных оценок и самооценок в задачах профессиональной психодиагностики / Б. Г. Бовин, А. Н. Лебедев, Т. И. Литвинова, А. М. Раков // Вестник Томского государственного педагогического университета. — 2007. — № 10 (73). — С. 81–88.
3. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса: [стресс-менеджмент] / Н. Е. Водопьянова. — Санкт-Петербург: Питер, 2009. — 336 с.
4. Герасіна С. В. Методи підтримки працездатності і стресостійкості ділової людини / С. В. Герасіна // Наука і освіта: наук.-практ. журн. Південноукраїнського НПУ ім. К. Д. Ушинського. — Одеса, 2016. — № 2–3. — С. 115–121.
5. Ермолаева А. Ю. Особенности копинг-стратегий малых предпринимателей торгового бизнеса / А. Ю. Ермолаева, А. И. Фукин // International Research Journal: международный научно-исследовательский журнал. — Екатеринбург, 2016. — № 5(47), часть 6. — С. 143–145.
6. Ковалёва О. А. Стресс-факторы и стратегии совладания с ними у предпринимателей и топ-менеджеров / О. А. Ковалёва // Психология стресса и совладающего поведения: материалы III Междунар. науч.-практ. конф, 26–28 сент. 2013 г.: тезисы докл. — Кострома, 2013. — Т. 2. — С. 107–109.
7. Ковалёва О. А. Связь эмоционального интеллекта со стратегиями совладающего поведения предпринимателей и топ-менеджеров / О. А. Ковалёва // Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика. — Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2015. — Т. 21. — С. 125–129.
8. Крюкова Т. Л. Адаптация методик, изучение совладающего поведения Way of Coping Questionnaire (Опросник способов совладания Р. Лазаруса и С. Фолкмана) / Т. Л. Крюкова, Е. В. Куфтяк, М. С. Замышляева // Психология и практика: сборник научных трудов. Вып. 4 / под ред. Крюковой Т. Л., Хазовой С. А. — Кострома: РЦОИ «ЭКСПЕРТ — ЕГЭ», 2005. — С. 171–190.
9. Родіна Н. В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання: дис. ... докт. психол. наук: 19.00.01 / Родіна Наталія Вікторівна; Київський нац. ун-т імені Т. Г. Шевченка. — К., 2013. — 504 с.
10. Стрижов Е. Ю. Нравственно-психологические детерминанты мошенничества: дис. ... д-ра психол. н.: 19.00.06 / Стрижов Евгений Юрьевич. — М.: Акад. упр. МВД РФ, 2011. — 400 с.
11. Karamushka L. M. Occupational burnout: the relationships with internal and external professional characteristics of businessmen / L. M. Karamushka, G. V. Gnuskina, V. M. Ivkin // Організаційна психологія. Економічна психологія. — 2016. — № 2–3(5–6). — С. 74–80.
12. Maleev D. The use of moral-psychological approach to the problem of development of the professional reliability of personality. Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools. — 2014. — № 1(1). — P. 85–102. — Retrieved from <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/145>.

REFERENCES

1. Bergis T. A. (2012) *Sotsialno-psihologicheskie faktoryi preodoleniya kriticheskikh zhiznennykh situatsiy zhenschinami-predprinimatel'nyami* [Socio-psychological factors of overcoming critical life situations by women entrepreneurs]. SPb.: S.-Peterb. gos. un-t [in Russian]
2. Bovin B. G. (2007) *Informativnost' ekspertnykh otsenok i samootsenok v zadachah professional'noy psihodiagnostiki* [Informativeness of expert assessments and self-assessments in the problems of professional psychodiagnostics] Tomsk: Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. [in Russian]
3. Vodopyanova N. E. (2009) *Psihodiagnostika stressa: [stress-menedzhment]* [Psychodiagnostics of stress: [stress-management]]. Sankt-Peterburg: Piter. [in Russian]
4. Herasina S. V. (2016) *Metody pidtrymky pratsездatnosti i stresostiikosti dilovoi liudyny* [Methods of maintenance of work capacity and stress resistance of a business person] Odessa:

- Nauka i osvita: nauk.-prakt. zhurn. Pivdenoukrajinskoho NPU im. K. D. Ushynskoho. [in Ukrainian]
5. Ermolaeva A. Yu. & Fukin A. I. (2016) *Osobennosti koping-strategiy mal'yx predprinimatelej torgovogo biznesa [Features of coping strategies of small business entrepreneurs]*. Ekaterinburg: Mezhdunarodnyy nauchno-issledovatel'skiy zhurnal «International Research Journal» [in Russian]
 6. Kovaljova O. A. (2013) *Stress-factory i strategii sovladanija s nimi u predprinimatelej i top-menedzherov [Stress factors and coping strategies with entrepreneurs and top managers]* Kostroma: KGU im. N. A. Nekrasova. [in Russian]
 7. Kovaljova O. A. (2015) *Svjaz' jemocional'nogo intellekta so strategijami sovladajushhego povedenija predprinimatelej i top-menedzherov [Relationship of emotional intelligence with strategies of coping behavior of entrepreneurs and top managers]* Kostroma: KGU im. N. A. Nekrasova. [in Russian]
 8. Krjukova T. L. (2005) *Adaptacija metodik, izuchenie sovladajushhego povedenija Way of Coping Questionnaire (Oprosnik sposobov sovladanija R. Lazarusa i S. Folkmana) [Adaptation of methods, studying coping behavior Way of Coping Questionnaire (Questionnaire of methods of copulation of R. Lazarus and S. Folkman)]* Kostroma: RCOI «JeKSPERT — EGJe» [in Russian]
 9. Rodina N. V. (2013) *Psykhologiiia koping-povedinky: systemne modeliuвання: dys. ... dokt. psyhol. nauk: 19.00.01 [Psychology of Coping Behavior: System Simulation]* Kyiv: Kyivskiy nats. un-t imeni T. H. Shevchenka. [in Ukrainian]
 10. Strizhov E. Ju. (2011) *Nravstvenno-psihologicheskie determinanty moshennichestva: dis... d-ra psihol. n.: 19.00.06 [Moral and psychological determinants of fraud]* Moscow.: Akad. upr. MVD RF. [in Russian]
 11. Karamushka, L. M.. (2016) *Occupational burnout: the relationships with internal and external professional characteristics of businessmen Organizacijna psihologija. Ekonomichna psihologija.*
 12. Maleev D. (2014) *The use of moral-psychological approach to the problem of development of the professional reliability of personality. Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools..* Retrieved from <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/145>.

Лантух Игорь Валерьевич

кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры клинической неврологии, психиатрии и наркологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

ИССЛЕДОВАНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ПОВЕДЕНЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ ПРЕОДОЛЕНИЯ СТРЕССОВЫХ СИТУАЦИЙ СУБЪЕКТОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ С РАЗНЫМ УРОВНЕМ ЛИЧНОСТНОЙ НАДЕЖНОСТИ

Резюме

Статья посвящена рассмотрению проблемы развития личностной надёжности предпринимателей. Применялись методики: «Личностный опросник морально-правовой надёжности личности» (Е. Ю. Стрижов); «Экспертная оценка личности сотрудника» (Б. Г. Бовин); «Копинг-тест» (Р. Лазарус, С. Фолкман, адаптирован Т. Л. Крюковой, О. В. Куфтяк, М. С. Замышляевой); «Стратегия преодоления стрессовых ситуаций» (С. Хобфолл, адаптирована Н. Е. Водопьяновой, О. С. Старченковой). Они позволили исследовать структурно-динамические и ценностно-смысловые характеристики личности предпринимателей. Также позволили определить доминирующие копинг-стратегии, которые используются предпринимателями с целью преодоления негативного влияния стресс-факторов, и индивидуальные поведенче-

ские модели решения ситуаций. Эти ситуации могут привести к развитию стресса в профессиональной деятельности.

Ключевые слова: личность предпринимателя, личностная надёжность, предпринимательская активность, копинг-стратегия, стресс, субъекты предпринимательской деятельности, критические ситуации, адаптация предпринимателя.

Lantukh I. V.

Ph.D in Economics, Associate Professor of Department of Clinical Neurology, Psychiatry and Narcology V. N. Karazin Kharkiv National University

RESEARCH OF PERSONAL BEHAVIOR MODEL TO OVERCOME STRESSFUL SITUATIONS OF SUBJECTS OF ENTERPRISE ACTIVITY WITH DIFFERENT LEVEL OF PERSONAL RELIABILITY

Abstract

The article is devoted to consideration of the problem of development of personal reliability of entrepreneurs. Application of methods: «Personality questionnaire on moral and legal reliability of the person» (E. Yu. Strizhov); Expert assessment of the employee's personality (B. G. Bovin); «Coping Test» (R. Lazarus, S. Volkman, adapted by T. L. Kryukova, O. V. Kufiyak, M. S. Zamyshlyayeva); «Strategies to Overcome Stress Situations» (S. Hobfoll, adapted by N. E. Vodopyanova, O. S. Starchenkova) allowed to obtain the following results: a) for representatives of the group of the optimal level of personal reliability, the leading models of overcoming stressful situations are «coming into social contact», dominant types of reactions to the action of stressors are «self-control» and «planning»; b) it is characteristic for representatives of the group of sufficient level of personal reliability to use relatively constructive and for the group of undervalued level of personal reliability — non-constructive mechanisms, types, coping. Professionally, constructive overcoming has a link with the pro-social orientation of entrepreneurial activity, which is due to orientation towards service, integration of lifestyles and deals with the use of constructive strategies in the process of overcoming them; c) the use of a personal approach to the problem of development of reliability leads to an understanding that the phenomenon under study is not a passive integration of the influence of external and internal conditions of existence, but is the result of accumulation of ways to achieve the goal, adaptive capabilities and expansion of the repertoire behaviour strategies to overcome critical situations in the subjects of enterprise activity in the process of self-realization.

Key words: entrepreneur personality, personal reliability, enterprise activity, coping strategy, stress, subjects of enterprise activity, critical situations, adaptation of entrepreneurs.

Стаття надійшла до редакції 20.05.2018

УДК 159.923:316.6

Литвиненко Ольга Дмитрівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри

диференціальної і спеціальної психології

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

e-mail: dr.olgalytyvnenko@gmail.com

ORCID 0000–0003–2757–5261

[https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1\(47\).145677](https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1(47).145677)

**ВПЛИВ ІНДИВІДНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ
ТА ОКРЕМИХ ПОТЕНЦІАЛІВ НА СИСТЕМУ АДАПТИВНОСТЕЙ
ЯК ЦІЛІСНИЙ КОНСТРУКТ АДАПТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ**

В психологічній науці спостерігається суперечність між беззаперечною значущістю феномену адаптаційного потенціалу та відсутністю диференційного підходу щодо його змісту та структури. У контексті нашого дослідження адаптаційний потенціал розглядається як складна ієрархічно-паритетна система адаптивностей, а саме: внутрішньо-особистісної, поведінкової адаптивності, відсутності дезадаптаційних порушень, особистісного соціально-психологічного потенціалу та компетентісної адаптивності. Стаття присвячена аналізу результатів емпіричного дослідження впливу індивідуально-особистісних властивостей та окремих потенціалів на операционалізовані конструкти системи адаптивностей як структурних елементів адаптаційного потенціалу. **Ключові слова:** потенціал, адаптаційний потенціал, внутрішньо-особистісна адаптивність, поведінкова адаптивність, відсутність дезадаптаційних порушень, особистісний соціально-психологічний потенціал, компетентісна адаптивність.

Постановка проблеми. Дослідження адаптаційної сфери особистості завжди супроводжувались різноманітними поглядами на здатність функціонування в умовах змін, впливів та взаємодії потенціалів особистості протягом процесів пристосування. В психологічній науці проблема адаптаційних (пристосувальних) процесів особистості є однією із центральних (Г. О. Балл [1], Н. Є. Завацька [2], О. В. Кузнецова [3], О. Г. Маклаков [4], А. А. Налчаджян [5], В. А. Петровський [6], С. Т. Посохова [7], А. О. Реан [8], С. І. Розум [9], М. І. Сарджвеладзе [10], А. В. Фурман [11], Л. Х'ел [12], L. Philips [13] та ін.).

У контексті нашого дослідження адаптаційний потенціал особистості розглядається як складна ієрархічно-паритетна система адаптивностей, які були позначені нами як: внутрішньо-особистісна, поведінкова адаптивність, відсутність дезадаптаційних порушень, особистісний соціально-психологічний потенціал та компетентісна адаптивність. Перші чотири адаптивності відображають оцінки власних здібностей та можливостей реалізації процесу адаптації, а компетентісна адаптивність відображає дії, до яких вдаються респонденти для пристосування до нових умов функціонування чи існування.

Аналіз наукових першоджерел та досліджень останніх років показав, що в психологічній науці спостерігається протиріччя між беззаперечною значущістю феномену адаптаційного потенціалу та відсутністю диференційного підходу щодо його змісту та структури.

Не з'ясувані особливості внутрішньої структури адаптивностей, які складають цілісний конструкт адаптаційного потенціалу через взаємодію психічних властивостей та окремих потенціалів особистості.

Мета статті — аналіз результатів емпіричного дослідження впливу індивідно-особистісних властивостей та окремих потенціалів на операционалізовані конструкти системи адаптивностей як структурних елементів адаптаційного потенціалу.

Виклад результатів дослідження. За допомогою методу розв'язання регресійних рівнянь встановлено диференційований зміст впливу елементів визначеної ієрархічно-паритетної системи на складові адаптаційного потенціалу.

Дослідження за внутрішньо-особистісною адаптивністю (рис. 1) виявили вплив психічних властивостей особистості, а саме показника інтровертно-чуттєвої установки ($\Delta R^2=0,012$, $p=0,031$).

Рис. 1. Чинники детермінації внутрішньо-особистісної адаптивності, виділені в окремих блоках ієрархічно-паритетної структури

Внутрішньо-особистісна адаптивність відображає гармонійне поєднання фізичних та психічних ресурсів адаптаційної поведінки та тонкий баланс між спрямованою поведінкою та актуальним результатом дії. За таких обставин інтернальне орієнтування особистості у парі із чуттєвою установкою роблять можливим здійснення самостійного та незалежного аналізу нових обставин на тлі спокійного та іноді відстороненого ставлення до по-

дій, що кінець кінцем впливає на якісне покращення адаптаційних заходів та відсутність внутрішніх конфліктів та напружень.

За диференціацією вольових впливів на внутрішньо-особистісну адаптацію виявлено статистично значущі показники «Енергійність», «Ініціативність» та «Цілеспрямованість» ($\Delta RI=0,013$, $p=0,024$). Отже можна зауважити, що правильно заданий вектор вольової дії з достатнім рівнем запалу та енергії сприяє успішній адаптації досліджуваних.

Наступним статистично значущим впливовим фактором виступає внутрішня компетенція валеологічної сфери ($\Delta RI=0,011$, $p=0,037$), що вказує на залежність формування внутрішньої готовності до адаптаційних дій за впливом здатності досліджуваних до вирішення власних внутрішніх проблем та конфліктів та наявності психічних сил і витривалості для подолання або пристосування до нових обставин життя.

За дослідженням впливу фізичного потенціалу виявлено вплив показників «Не хочу себе в чомусь обмежувати» та «Лікарі» ($\Delta RI=0,064$, $p=0,004$), що вказує на небажання обмежувати власні задоволення, які шкодять здоров'ю, проте дозволяють у такий спосіб компенсувати внутрішні втрати та витримувати психічні навантаження. Тобто внутрішньо-особистісна адаптивність вдосконалюється за умов внутрішньої злагожденості особистості. Слід зауважити, що впливає на внутрішньо-особистісну адаптивність також інформація про власний стан здоров'я, але якщо ця інформація надходить тільки з компетентних джерел, тобто лікарів. Така інформація має цінність та мотивує впровадження коригуючих дій та відповідної адаптаційної поведінки. Для всебічного дослідження були визначені інтегральні показники та інтегральні шкали за опитувальником «Ставлення до здоров'я». В результаті проведення регресійного аналізу були виявлені статистично значущі впливи за показником «Ступінь усвідомлення чинників, що заважають здоровому способу життя» ($\Delta RI=0,013$, $p=0,026$) та ціннісно-мотиваційною шкалою ($\Delta RI=0,017$, $p=0,009$). Перший показник вказує на усвідомлення досліджуваними власних перешкод щодо здорового способу життя та, відповідно, вносить корективи у формування актуальних потреб та згодом і фрустраційної поведінки. Другий показник вказує на формування внутрішньо-особистісної поведінки за розумінням важливості власного здоров'я та мотивації його розвитку та збереження.

Наступний показник, який впливає на формування внутрішньо-особистісної адаптивності, — «Самоприйняття» опитувальника САТ Е. Шострома ($\Delta RI=0,015$, $p=0,014$) віддзеркалює ставлення до власної особистості, уявлення своїх недоліків та переваг, що стає запорукою чесності перед самим собою та добрим підґрунтям розвитку потенціалу особистості: така особистісна чесність дає змогу корегувати власну картину реального та уявного світу, що оформлюється у внутрішню гармонію та відповідну адаптаційну поведінку.

Відсутність порушень адаптаційної поведінки робить чималий внесок в успішність функціонування особистості у суспільстві, являє собою баланс міжособистісних відносин у соціальному просторі, емоційний баланс та здатність до організації соціальних контактів.

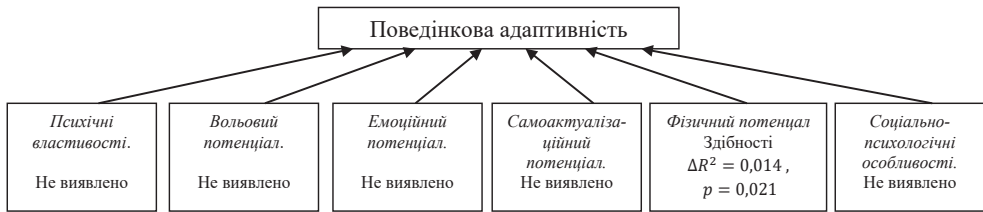

Рис. 2. Чинники детермінації поведінкової адаптивності, виділені в окремих блоках ієрархічно-паритетної структури

Внаслідок проведення регресійного аналізу (рис. 2) можемо стверджувати, що на поведінкову адаптивність досліджуваних суттєво впливають особистісні здібності ($\Delta R^2=0,014$, $p=0,021$), зокрема передбачають досягнення успіху у певній сфері діяльності та, як наслідок, впливають на формування поведінкової адаптивності задля здобуття професійного розвитку та соціального визнання.

Особистісний потенціал соціально-психологічної адаптації є важливою інтегративною характеристикою адаптаційного розвитку та витікає з оцінок поведінкової регуляції, комунікативних здібностей та моральної нормативності. Ці показники будуть складати симбіоз адаптаційних задатків та здібностей особистості. Тож дослідимо, яким саме чином впливають структурні елементи адаптаційного потенціалу (рис. 3).

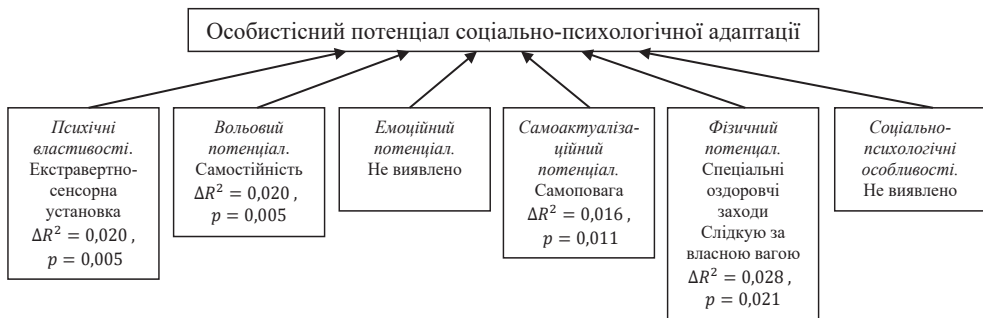

Рис. 3. Чинники детермінації особистісного потенціалу соціально-психологічної адаптації, виділені в окремих блоках ієрархічно-паритетної структури

За психічними властивостями визначається вплив показника «Екстравертно-сенсорна установка» з вираженим додатнім впливом ($\Delta R^2=0,020$, $p=0,005$): безпосередня взаємодія із об'єктом, навички створювання уявного вигляду та відчуття об'єкта, отримання насолоди від взаємної діяльності — так можна охарактеризувати вплив екстравертно-сенсорної установки, саме ці якості створюють одну із важливих сходинок особистісного потенціалу соціально-психологічної адаптації.

Вольовий потенціал у вигляді показника «Самостійність» демонстрував схожий характер впливу за напрямом та вираженістю ($\Delta R^2=0,020$, $p=0,005$). Залежність від цієї якості досліджуваних є цілком логічною

та обґрунтованою, оскільки самостійність у власній діяльності, незалежність у поглядах та діях, ініціативність та здатність до відповідальності за власні рішення — є запорукою перемоги над новими викликами соціуму.

За фізичним потенціалом були виявлені статистично значущі залежності від показників «Практикую спеціальні оздоровчі заходи» та «Слідкую за власною вагою» ($\Delta RI=0,028$, $p=0,021$). Гарний фізичний стан представляє собою підґрунтя для розбудови будь-якої діяльності. Це краща готовність особистості до фізичного перевантаження, витривалості складних обставин, внутрішнього напруження та складнощів перехідного процесу — невід’ємних супутників будь-якої адаптації.

Нарешті показник самоактуалізаційного потенціалу «Самоповага» характеризується додатнім впливом на особистісний соціально-психологічний потенціал ($\Delta RI=0,016$, $p=0,011$). Наявність здатності цінувати власну особистість, з гідністю ставитись до власного життя та праці відіграє істотну роль у здобутті успіху в адаптації до нових умов.

Опис впливів на показник «Відсутність дезадаптаційних порушень» наведений на рис. 4.

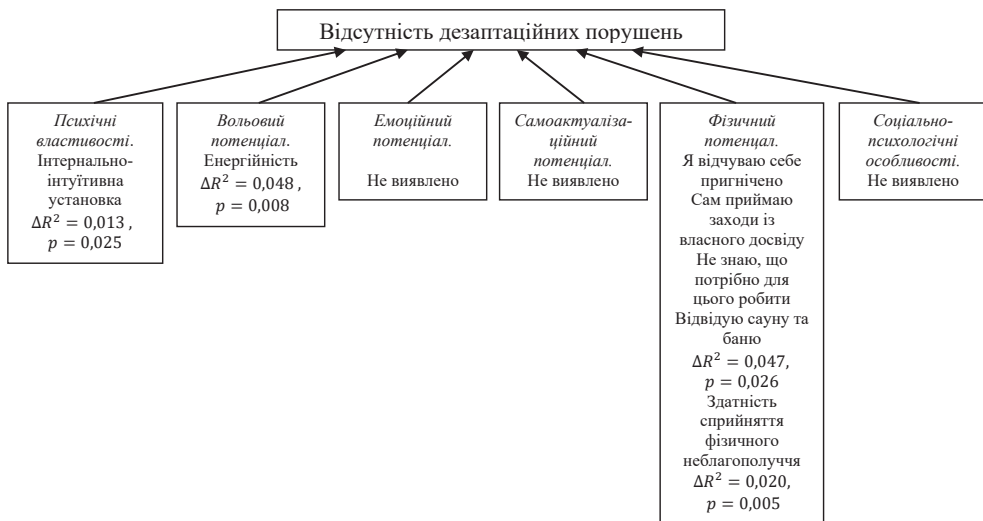

Рис. 4. Чинники детермінації відсутності дезадаптаційних порушень, виділені в окремих блоках ієрархічно-паритетної структури

Значення впливу інтернально-інтуїтивної установки свідчать про наявність статистично значущої додатної вираженої залежності ($\Delta RI=0,013$, $p=0,025$). Інтернальна інтуїція прямо допомагає у процесі пошуку можливостей, відчутті перспективних шляхів та пошуку нестандартних вирішень проблем, не звертаючи уваги на загальновизнані правила та цінності. Наслідком може бути зменшення рівня астеничних та психопатичних реакцій та станів: інтуїтивна поведінка із екстернальним нахилом буде виступати нібито несвідомим гідом на шляху успішної адаптації.

За дослідженням складових вольового потенціалу визначаємо статистично значущий вплив показника «Енергійність» ($\Delta RI=0,018$, $p=0,008$): такі вольові якості, як активність та енергійність до власної професійної діяльності та життя цілком, життєрадісний настрій до будь-якого перебігу подій та оптимістичність до власних результатів та досягнень стають істотною перепорою до панування дезадаптації та дезорієнтування у повсякденній діяльності.

Внесок фізичного потенціалу у відсутність дезадаптаційних порушень виражається у впливі показників «Я відчуваю себе пригнічено», «Сам вживаю заходи із власного досвіду», «Не знаю, що потрібно для цього робити» ($\Delta RI=0,018$, $p=0,012$). Тобто пригніченість як індикатор погіршення стану здоров'я виступає першим маяком наявності проблем порушення адаптації, надалі включається механізм самостійного вжиття заходів для виправлення ситуації.

Надалі розглянемо визначені статистично значущі впливи на компетентісну адаптивність (рис. 5).

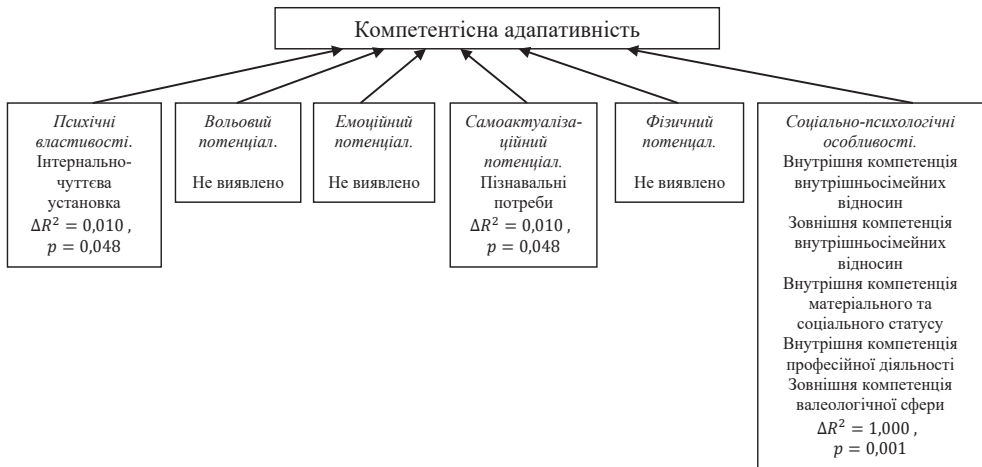

Рис. 5. Чинники детермінації компетентісної адаптивності, виділені в окремих блоках ієрархічно-паритетної структури

З боку психічних властивостей виявлено вплив інтернально-чуттєвої установки на формування та розвиток компетентісної адаптивності ($\Delta RI=0,010$, $p=0,048$). За самоактуалізаційним потенціалом визначено вплив показника «Пізнавальні потреби» ($\Delta RI=0,010$, $p=0,048$). Спрямованість досліджуваних на здобуття нових навичок, знань та вмінь виступає неодмінним супутником зростання здатності особистісної компетенції. Загальний процес адаптації у вигляді компетентісної складової буде підсилюватись цими якостями, полегшуючи перехідні процеси та засвоєння у новому оточуючому середовищі.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, оскільки внутрішньо-особистісна адаптивність відображає гармонійне поєднан-

ня фізичних та психічних ресурсів адаптаційної поведінки та тонкий баланс між спрямованою поведінкою та актуальним результатом дії, то додатній вплив вольового потенціалу у вигляді правильно заданого вектора вольової дії з достатнім рівнем запалу та енергії буде сприяти успішній адаптації досліджуваних. На внутрішньо-особистісну складову адаптаційного процесу впливають вольові дії з достатнім рівнем енергії, внутрішня готовність до адаптаційних дій за впливом здатності досліджуваних до вирішення власних внутрішніх проблем та конфліктів, гармонійний фізичний розвиток та чесність відносно до самого себе. Вплив на поведінкову адаптивність визначений наявністю особистісних здібностей, що передбачає досягнення успіху у певній сфері діяльності. Особистісний потенціал соціально-психологічної адаптації є важливою інтегративною характеристикою адаптаційного розвитку та буде формуватися завдяки екстравертно-сенсорному напрямку особистості, незалежності у власних поглядах та діях, ініціативності та здатності до відповідальності за власні рішення, готовності до фізичного перевантаження та внутрішнього напруження, здатності оцінювати власні недоліки та переваги. Інтуїтивна поведінка з інтернальним нахилом буде виступати нібито несвідомим гідом на шляху успішної адаптації. До цього приєднуються активність та енергійність до власної професійної діяльності та життя в цілому, оптимістичність до власних результатів та досягнень. З боку психічних властивостей виявлено вплив інтернально-чуттєвої установки на формування та розвиток компетентісної адаптивності, що буде сприяти збільшенню компетентісної цінності досліджуваних у розв'язанні проблемних ситуацій та більш успішному протіканню адаптаційних процесів. Загальний процес адаптації у вигляді компетентісної складової буде підсилюватись цими якостями, полегшуючи перехідні процеси та засвоєння у новому оточуючому середовищі.

Оскільки на початку нашого дослідження були виявлені показники адаптаційного потенціалу, а саме адаптивності — внутрішньо-особистісна, поведінкова адаптивність, відсутність дезадаптаційних порушень, особистісний соціально-психологічний потенціал та компетентісна адаптивність, перспективи подальших досліджень полягають у вивченні характеру взаємовпливів цих адаптивностей.

Список використаних джерел і літератури

1. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г. А. Балл // Вопросы психологии. — 1989. — № 1. — С. 92–100.
2. Завацька Н. Є. Соціально-психологічні аспекти адаптації молоді до умов ринкової економіки : монографія / Н. Є. Завацька, В. Є. Харченко; під ред. Н. Є. Завацької. — Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2012. — 228 с.
3. Кузнецова О. В. Эмоциональность как один из факторов индивидуально-психологических особенностей социальной адаптивности / О. В. Кузнецова // Наука і освіта. — 2004. — № 6–7. — С. 146–149.
4. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. — 2001. — Т. 22, № 1. — С. 16–24.

5. Налчаджян А. А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии / А. А. Налчаджян. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Эксмо, 2010. — 368 с.
6. Петровский В. А. Проблема неадаптивной активности /В. А. Петровский. — М.: ТОО Горбунок, 1992. — 224 с.
7. Посохова С. Т. Психология адаптирующейся личности: монография /С. Т. Посохова. — СПб.: Питер, 2001. — 267 с.
8. Реан А. А. Психология адаптации личности /А. А. Реан. — СПб.: Прайм-Еврознак, 2008. — 479 с.
9. Розум С. И. Психология социализации и социальной адаптации человека /С. И. Розум. — СПб.: Речь, 2006. — 365 с.
10. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой /Н. И. Сарджвеладзе. — Тбилиси, 1999. — 208 с.
11. Фурман А. В. Психодіагностика особистісної адаптованості. — Тернопіль: Економічна думка, 2003. — 197 с.
12. Хьел Л. Теории личности /Л. Хьел, Д. Зиглер. — СПб.: Питер, 1997. — 608 с.
13. Philips L. Human adaptation and his failures. — New York; London: Academic Press, 2008.

REFERENCES

1. Ball, G. A. (2008). Poniatie adaptacii I ego znachenie dlia psihologii lichnosti [*The concept of adaptation and its importance for psychologists of personality*]. Moscow [in Russian]
2. Zavatska, N. Y. (2012). Sotsialno-psykholohichni aspekty adaptatsii molodi do umov rynkovoї ekonomiky [*Social and Psychological Aspects of Adaptation of Young People to the Skills of Rink Economies*]. Luhansk : SNU im. V. Dalia [in Ukrainian].
3. Kuznetsova, O. V. (2004) Emotsyonalnost kak odyn yz faktorov yndyvydualno-psykholohycheskykh osobennostei sotsyalnoi adaptyvnyosti [*Emotionality as one of the factors of the individual psychological characteristics of the social adaptability*]. Odessa [in Russian]
4. Maklakov, A. N. (2001). Lychnostnyi adaptatsyonnyi potentsyal: eho mobylyzatsyya y prohnoz yrovanye v ekstremalnykh uslovyakh [*Personal adaptive potential: its mobilization and forecasting in extreme conditions*] Moscow [in Russian]
5. Nalchadzhian, A. A. (2010). Psykholohycheskaia adaptatsyya: mekhanizmy y stratehiy [*Psychological adaptation: mechanisms and strategies*]. Moscow: Eksmo [in Russian].
6. Petrovskiy, V. A. (1992). Problema neadaptivnoi aktyvnosti [*The problem of nonadaptive activity*] Moscow: Horbunok [in Russian].
7. Posokhova, S. T. (2001). Psykholohyya adaptivuiushcheisya lychnosti: monohrafyya [*Psychology of the Adaptive Personality*] SPb.: Pyter [in Russian].
8. Rean, A. A. (2008) Psykholohyya adaptatsyy lychnosti [*Psychology of personality adaptation*]. SPb.: Praim-Evroznak [in Russian].
9. Rozum, S. Y. (2006). Psykholohyya sotsyalizatsyy y sotsyalnoi adaptatsyy cheloveka [*Psychology of socialization and social adaptation of man*] SPb.: Rech [in Russian].
10. Sardzhveladze, N. Y. (1999). Lychnost y ee vzaymodeistvye s sotsyalnoi sredoi [*Personality and its interaction with the social environment of human social adaptation*]. Tbylysy [in Russian].
11. Furman, A. V. (2003). Psykhodiahnostyyka osobystisnoi adaptovanosti: naukovye vydannia [*Psychodiagnostics of individuality adaptability: Science Vision*] Ternopil: «Економічна думка» [in Ukrainian].
12. Khel, L. (1997). Teoryy lychnosti [*Theories of personality*]. SPb.: Pyter [in Russian].
13. Philips L. Human adaptation and his failures. Academic Press, New York and London, 2008.

Литвиненко Ольга Дмитриевна

кандидат психологических наук, доцент кафедры
дифференциальной и специальной психологии
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

**ВЛИЯНИЕ ИНДИВИДУНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СВОЙСТВ
И ОТДЕЛЬНЫХ ПОТЕНЦИАЛОВ НА СИСТЕМУ АДАПТИВНОСТЕЙ
КАК ЦЕЛОСТНЫЙ КОНСТРУКТ АДАПТАЦИОННОГО
ПОТЕНЦИАЛА**

Резюме

В психологической науке наблюдается противоречие между бесспорной значимостью феномена адаптационного потенциала и отсутствием дифференцированного подхода к его содержанию и структуре. В контексте нашего исследования адаптационный потенциал рассматривается как сложная иерархически-паритетная система адаптивностей, а именно: внутриличностной, поведенческой адаптивности, отсутствия дезадаптационных нарушений, личностного социально-психологического потенциала и компетентностной адаптивности. Статья посвящена анализу результатов эмпирического исследования влияния индивидуально-личностных свойств и отдельных потенциалов на операционализованные конструкты системы адаптивностей как структурных элементов адаптационного потенциала.

Ключевые слова: потенциал, адаптационный потенциал, внутриличностная адаптивность, поведенческая адаптивность, отсутствие дезадаптивных нарушений, личностный социально-психологический подход, компетентностная адаптивность.

Lytvynenko Olga Dmitrievna

PhD in Psychology
Associated Professor
Odessa National I. I. Mechnikov University

**INFLUENCE OF INDIVIDUALLY-PSYCHOLOGICAL PROPERTIES
AND SELECTED POTENTIALS ON THE ADAPTIVITY SYSTEM
AS A TOTAL CONSTRUCTION OF ADAPTATION POTENTIAL**

Abstract

In psychological science there is a contradiction between the undeniable significance of the phenomenon of adaptive potential and the lack of a differential approach to its content and structure. In the context of this study, adaptive potential is considered as a complex of hierarchical parity system of adaptability, namely: internal-personality, behavioral adaptability, lack of maladaptation, personal social and psychological potential and competent adaptability. The article is devoted to the analysis of the results of the empirical study of the influence of individual-personality properties and individual potentials on the operationalized constructs of the system of adaptability as structural elements of the adaptive potential. Since intrapersonal adaptability reflects the harmonious combination of physical and mental resources of adaptive behavior and a delicate balance between directed behavior and actual result of action, then the positive influence of the volitional potential in the form of a properly prescribed vector of volitional action with a sufficient level of ignition and energy will contribute to the successful adaptation of the subjects. The inner-personal component of the adaptation process is influenced by volitional actions with a sufficient level of energy, internal

readiness for adaptation actions influenced by the ability of the researchers to solve their own internal problems and conflicts, harmonious physical development and honesty towards oneself. Influence on behavioral adaptability is determined by the presence of personality abilities, which implies the achievement of success in a particular area of activity.

The personal potential of social and psychological adaptation is an important integrative characteristic of adaptive development and will be formed due to the extravector-sensory direction of the individual, independence in their own views and actions, initiative and ability to take responsibility for their own decisions, readiness for physical overload and internal tension, ability to assess their own disadvantages and benefits. The intuitive behavior with the international tilt will act as an unconscious guide for students on the path to successful adaptation. Prior to joining the activity and vigor to their own professional activities and life is altogether, optimistic about their own results and achievements. On the part of psychic properties, the influence of the internally-sensory setting on the formation and development of competent adaptability has been revealed, which will help increase the competence value of the investigated in solving problem situations and more successful adaptation processes. The overall process of adaptation as a competency component will be enhanced by these qualities, facilitating transients and assimilation in the new environment.

Key words: potential, adaptive potential, intrapersonal adaptability, behavioral adaptability, absence of maladaptation, personal social and psychological potential, competent adaptation.

Стаття надійшла до редакції 15.06.2018

УДК 159.925:376-056.36:[167-027.63]

Недозим Інна Вікторівна

науковий співробітник Відділу психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами
Інституту спеціальної педагогіки
Національної академії педагогічних наук України
e-mail: notwint@gmail.com
ORCID 0000–0002–9830–3610
[https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1\(47\).145679](https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1(47).145679)

**МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ДІТЕЙ
СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО
СПЕКТРА**

У статті розглянуті провідні тенденції сучасного етапу розвитку національної системи освіти та проаналізовано місце в цьому процесі дітей з розладами аутистичного спектра. Розглянуто поняття соціального інтелекту та представлено його структурні компоненти. Відповідно до цих компонентів проаналізовано наявні стандартизовані методики та визначено найбільш доцільні діагностичні методики щодо визначення рівня сформованості соціального інтелекту у дітей старшого дошкільного віку з РАС. Для діагностики когнітивних критеріїв було виокремлено 7 методик: Тест Дж. Гілфорда та М. Салівена «Діагностика соціального інтелекту» (дитячий варіант — в адаптації Я. І. Михайлової), «Проективна методика Рене Жилия», «Запам'ятовування професій та імен людей» О. В. Шешукової, «Саллі та Енн», «Здавалося — виявилось», «Брехня», «Драбинка» (в модифікації С. Г. Якобсон, В. Г. Щур). Для діагностики емоційних критеріїв було виокремлено 3 методики: «Оцінки емоційного інтелекту Н. Холла» (дитячий варіант в адаптації Я. І. Михайлової), «Діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонд» (дитячий варіант), «Емоційна ідентифікація» (Е. І. Ізотової). Для діагностики поведінкових критеріїв було виокремлено 4 методики: опитувальник для дітей «Дитяча самотність та соціальна компетенція» (LSDQ), опитувальник для батьків «Навички спілкування» (CCC-2), опитувальник для батьків «Поведінкові проблеми дітей» (CBCL), «ADOS» (Модуль 3).

Ключові слова: соціальний інтелект, розлади аутистичного спектра, аутизм, діагностика, ADOS.

Постановка проблеми. Однією з провідних тенденцій сучасного етапу розвитку національної системи освіти є розвиток інклюзивного навчання, що передбачає включення в освітній процес і дітей з розладами аутистичного спектра (надалі РАС). Діти з РАС є окремою категорією, яка потребує спеціально розроблених підходів до діагностики, навчання, розвитку та соціалізації. Наразі діти з аутизмом продовжують залишатися найменш вивченою категорією вітчизняної спеціальної педагогіки та психології. Вони не мають ні чітко визначеного місця в освітньому процесі, ні системного кваліфікованого психолого-педагогічного супроводу. Стосовно РАС було і

лишається багато нез'ясованих питань, але загальноновизнаним є такий діагностичний критерій аутизму, як якісне порушення соціальної взаємодії, або стійкий дефіцит соціальної комунікації та соціальної взаємодії. Наявність цих особливостей в певній мірі унеможливорює повну адаптацію дітей з РАС в освітньому просторі (Т. В. Скрипник, Д. І. Шульженко, О. Романчук, О. В. Доленко, К. С. Лебединська, О. С. Никольська). Як відомо, стан соціального розвитку зумовлений особливостями функціонування так званого соціального інтелекту. Саме тому вітчизняні дослідники присвячували свої роботи вивченню психолого-педагогічних умов, засобів формування соціального інтелекту та досліджували його особливості у студентів, менеджерів, психологів, педагогів (О. О. Сасько, Г. В. Ожубко, С. В. Руденко, Л. О. Ляховець), з метою покращення соціалізації та адаптації цих категорій людей до суспільного життя.

Успішна соціалізація залежить від особливостей та рівня сформованості соціального інтелекту та про це неможливо дізнатися без стандартизованого діагностичного інструментарію. Саме тому статтю ми присвячуємо дослідженню та виокремленню наявних методик, які є найбільш доцільними у дослідженні певних структурних компонентів соціального інтелекту, що і буде в цілому визначати рівень його сформованості у дітей старшого дошкільного віку з РАС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато різнобічних досліджень соціального інтелекту проводиться дослідниками, серед яких: S. Baron-Cohen, A. M. Leslie, J. F. Kihlstrom, N. Cantor, U. Frith, C. Frith, A. I. Goldman, J. Perner, B. Sodian, S. Kristen та ін., які розглядають соціальний інтелект під різними кутами та виділяють теорію розуму (Theory of Mind) (Саймон Барон-Коен, М. Алан, Леслі і Ута Фріт) як особливу складову соціального мислення.

Дослідники розглядають соціальний інтелект з трьох різних позицій: 1) як соціальне пізнання, а саме — сприймання інших, розуміння соціального контексту та вміння читати невербальні сигнали (С. Ю. Сургова, П. Екман, М. Саллівен, S. Baron-Cohen); 2) як соціальну компетенцію, що вимірюється наявністю певних поведінкових проявів, які вказують на соціальну ефективність (М. Форд, М. Тисак, Дж. Гілфорд, Хендрікс); 3) як комплекс, що охоплює соціальну компетенцію та соціальні когнітивні навички, визнаючи важливість набуття навичок соціального мислення та соціально прийнятної поведінки (Ю. М. Ємельянов, Н. Л. Руда, Г. В. Ожубко, Д. В. Ушаков, Д. В. Люсін, Н. Кентор).

Низка дослідників розглядає соціальний інтелект в межах вікового підходу (Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Чеснокова, В. Куніцина), що є дуже важливим, оскільки недостатній розвиток соціального інтелекту в дошкільний період ускладнює особистісний розвиток дитини, призводить до проявів небажаної поведінки. Поступово дитина звикає до агресії чи замкнутості як засобу адаптації в суспільстві (S. Sitton, P. K. Smith, O. Ю. Курочкін). Саме такі прояви поведінки як засоби адаптації частіше спостерігаються у дітей з аутизмом, ніж у дітей з типовим розвитком (Wilczynski, McConnell, Hunter, Mudgal).

Незважаючи на те, що питання соціального розвитку дітей з аутизмом було в центрі багатьох досліджень, розкрити поняття «соціальний інтелект» та розробити діагностичний інструментарій щодо визначення рівня сформованості кожного з його структурних компонентів у дітей старшого дошкільного віку з розладами аутистичного спектра, на теренах вітчизняної науки досі не намагалися.

Мета статті: перевірити наявні методики діагностики соціальних навичок у дітей з розладами аутистичного спектра та виокремити найбільш ефективні методики щодо діагностики визначених структурних компонентів соціального інтелекту у дітей старшого дошкільного віку з розладами аутистичного спектра.

Результати дослідження. Успішність входження вчорашнього дошкільника до соціально-психологічного простору школи, який характеризується певною специфікою взаємодії, спілкування школярів між собою та з педагогами, обумовлена, насамперед, особливостями та рівнем розвитку його соціального інтелекту. Але рівень розвитку соціального інтелекту дітей з РАС не відповідає тим вимогам, які до них висуваються, що й обумовлює необхідність пошуку шляхів оптимізації умов діагностики, формування та розвитку соціального інтелекту саме у дошкільний період. Для того, щоб визначити рівень розвитку соціального інтелекту, практичним психологам знадобиться стандартизований діагностичний інструментарій. Наразі фахівцям пропонується велика кількість діагностичних методик, які в багатьох випадках не підтверджені науковими дослідженнями, або ж самі дослідження є досить сумнівними. Ми вирішили дослідити це питання більш глибоко та проаналізувати наявні діагностичні методики, які є або адаптованими до дітей старшого дошкільного віку, або ж спеціально розробленими для дітей даного віку.

Так, перш ніж розглянути наявні діагностичні методики, слід зазначити, що у своїх дослідженнях ми дійшли висновку, що соціальний інтелект — це глобальна здібність, пов'язана з наявністю комплексу навичок в когнітивній, емоційній та поведінковій сферах, які і визначають рівень адекватності й успішності соціальної взаємодії. Отже, спершу необхідно зазначити, які компоненти розкривають сутність соціального інтелекту та формують його як єдину структуру, та на основі даного визначення виокремити найкращі методики діагностики соціального інтелекту у старших дошкільників.

Нами були визначені наступні компоненти соціального інтелекту у дітей старшого дошкільного віку, які умовно ми розділили на три основні групи критеріїв:

До когнітивних критеріїв входять:

- соціальні знання (знання про людей, знання спеціальних правил, розуміння оточуючих);
- соціальна пам'ять (пам'ять на імена та обличчя, запам'ятовування інформації про інших людей);
- соціальна інтуїція (оцінка почуттів, визначення настрою, розуміння мотивів вчинків інших людей, здатність адекватно сприймати поведінку інших в межах соціального контексту);

- соціальне прогнозування (формулювання планів власних дій, рефлексія власного розвитку, оцінка невикористаних альтернативних можливостей; перспективне бачення: вміння дослідити, зрозуміти та побачити можливі варіанти розвитку подій);

- адекватна самооцінка: розуміння власних дій, мотивів, емоцій, бажань намірів; розуміння своєї ролі та місця серед групи людей;

- розуміння помилкових переконань інших людей;

- розуміння обману та того, що обман призведе до виникнення невірних думок у інших людей; та безпосереднє використання обману задля досягнення власних цілей.

Емоційні критерії:

- соціальна виразність (емоційна виразність, невербальна комунікація: розуміння того, що ми спілкуємося, навіть якщо ми не говоримо);

- співпереживання (розуміння інших людей: розуміння та розпізнавання їх емоцій, здатність ставити себе на місце інших, долати комунікативний та моральний егоцентризм);

- здатність до саморегуляції (уміння регулювати власні емоції та настрій).

Поведінкові критерії:

- соціальне сприймання (уміння слухати співрозмовника, розуміння гумору);

- соціальна взаємодія (здатність і готовність працювати спільно, здатність до колективної взаємодії);

- соціальна адаптація (уміння пояснити й переконати інших, відкритість у взаєминах з оточуючими);

- гнучкість: вміння змінювати напрям діяльності незалежно від власних планів та очікувань; вміння визнавати помилки та не зупинятися чи відмовлятися від діяльності в разі вчинення помилкових дій;

- спільна гра: взаємодія та зацікавленість у партнері у грі, програвання життєвих ситуацій в уяві задля аналізу та оцінки власних дій;

- соціально бажана поведінка: розуміння соціального контексту та вчинення дій відповідно до ситуації.

Згідно з визначенням «соціального інтелекту» та його структурних компонентів ми для себе виокремили 14 методик, використання яких дозволить нам максимально ефективно продіагностувати і на основі цього сформувати та розвинути соціальний інтелект у дітей старшого дошкільного віку з РАС.

Для *діагностики когнітивних критеріїв* нами було виокремлено 7 методик, які, на наш погляд, є доцільними у використанні саме для дослідження соціального інтелекту:

Однією з таких методик є **Тест Дж. Гілфорда та М. Салівена «Діагностика соціального інтелекту» (дитячий варіант — в адаптації Я. І. Михайлової)**. Цей тест дає змогу вимірювати як загальний рівень розвитку соціального інтелекту, так і часткову здатність розуміння поведінки людей, а саме: здатність передбачення наслідків поведінки; адекватність відображення вербальної та невербальної експресії; розуміння логіки розвитку

складних ситуацій міжособистісної взаємодії; розуміння внутрішніх мотивів поведінки людей. Тест охоплює групи завдань, об'єднаних в 4 субтести: «Історії із завершенням», «Групи експресії», «Вербальна експресія», «Історії з доповненнями».

Проективна методика Рене Жиля також є доцільною у використанні. Вона є візуально-вербальною та складається з 42 карток. Методика спрямована на виявлення особливостей поведінки дітей у різноманітних життєвих ситуаціях. Психологічний матеріал можна умовно розподілити на дві групи змінних: 1) змінні, що характеризують конкретно-особистісне ставлення дитини до сімейного оточення, друзів, авторитетного дорослого; 2) змінні, що характеризують саму дитину та її різноманітні прояви: комунікабельність, відгородженість, прагнення до домінування, соціальну адекватність поведінки.

Методика «**Запам'ятовування професій та імен людей**» **О. В. Шешукової**, яка є проективною, дає змогу визначити здатність запам'ятовувати імена та професії.

Методика «**Саллі та Енн**» (**Sally-Anne task**), яка спрямована на розуміння помилкових переконань (**false belief task**). Ця методика була запропонована Wimmer і Perner в 1983 році [Wimmer H., Perner J. Beliefs about beliefs // *Cognition*. 1983. № 13. Р. 103—128] і досі залишається однією з найбільш поширених методик/тестів для вивчення соціального інтелекту у дітей з розладами аутистичного спектра. У цьому завданні дитині показують двох ляльок, Саллі та Енн; у Саллі є корзинка, а у Енн — коробка. Дитина бачить, як Саллі кладе свою кульку в кошик і йде. Поки Саллі немає, Енн перекладає кульку з кошика в свою коробку і теж йде. Тепер Саллі повертається. Дитину запитують: «Де Саллі шукатиме свою кульку»? Згідно з даними досліджень з використанням завдань на розуміння помилкових переконань, діти молодше 4 років, як правило, не можуть правильно вирішити цю задачу. Слід зазначити, що за даними Baron-Cohen та ін., в той час як більшість дітей відповідного віку, в тому числі і діти з синдромом Дауна, діти із затримкою психічного розвитку справляються із завданням, до 80 % дітей-аутистів не здатні зрозуміти хибність очікувань Саллі [5, с. 37–46].

Наступна методика має назву: «**Здавалося — виявилось**» (**own false belief task**), або завдання (**appearance-reality task**), яку вперше запропонували американські вчені А. Gopnik і J. W. Astington. Суть розробленого ними тесту наступна: дитину просять вгадати, що знаходиться в коробці з-під цукерок. Коли дитина говорить «цукерки», коробку відкривають, показуючи, що насправді там лежить олівець. Потім експериментатор знову закриває кришку і каже: «Коли прийде Сергій, я покажу йому цю коробку закритою, як тобі, і запитаю його, що там всередині. Що він скаже?» З цим завданням легко справляються чотирирічні діти. Діти молодшого віку, а також діти з аутизмом часто не вміють правильно відповісти на питання [7, с. 26–37]. Цю методику також можна ефективно використовувати для діагностики рівня розуміння помилкових переконань інших людей.

Тест «**Брехня**». М. Адензато і Р. Ардіто стверджували, що показником розвитку соціального інтелекту є розуміння брехні. Індивідуум, який хоче

обдурити, перш ніж сформувати помилкове переконання в іншій людині, повинен переконатися, що людина взаємодіє з ним — це здатність, безпосередньо пов'язана з функціонуванням соціального інтелекту. Більше того, щоб переконати іншого повірити в щось помилкове, потрібно уявляти його переконання.

У цьому дослідженні дитині показують три наклейки та запитують про те, яка наклейка найбільше подобається дитині. Дитина показує на наклейку, яка їй найбільше сподобалась, після чого дослідник знайомить дитину з бджолою, яка любить забирати те, що подобається іншим дітям. Після чого дослідник говорить про правила гри: «Бджола завжди буде обирати наклейку перша, а ти другий. Домовились?» — та чекає згоди дитини. Далі бджола запитує в дитини: «Яка наклейка тобі найбільше подобається?» — та забирає ту наклейку, на яку вказала дитина. В більшості випадків діти старшого дошкільного віку правильно вирішували цю задачу, в той час як діти з аутизмом в більшості випадків не розуміли, як можна обдурити бджолу [4, с. 7–12].

Нам видається доречним використовувати цю методику для діагностики рівня сформованості розуміння обману та того, що обман призведе до виникнення невірних думок у інших людей.

Методика «Драбинка» (в модифікації С. Г. Якобсон, В. Г. Щур).

Методика спрямована на вивчення самооцінки та рівня домагань дітей. Методика проводиться індивідуально. Дитині пред'являється малюнок драбинки, що складається з 7 сходинок, та вирізані з паперу фігурки хлопчика та дівчинки, після чого зачитується наступна інструкція: «Це чарівна драбинка. Давай уявимо з тобою, що на ній розташовуються всі діти: на верхній сходинці — найкращі діти, на наступній — теж хороші, але все-таки трохи гірші. Чим нижча сходинка — тим гірші діти (показуючи рукою). Посередині — так собі дітлахи, і не хороші і не погані. На останній, найнижчій сходинці — найгірші діти. Запам'ятав? Чи зможеш повторити?» Після того, як психолог переконується, що дитина правильно зрозуміла і запам'ятала інструкцію, він послідовно задає дитині наступні питання: 1. На яку сходинку ти себе поставиш? Чому? 2. На яку сходинку тебе поставитиме мама? батько? Чому? 3. Як ти думаєш, на яку сходинку тебе поставитиме вихователька? (Виховательку слід назвати по імені, по батькові. Якщо в групі дві виховательки, то питання бажано поставити про кожну). Чому? [3, с. 108–114].

Цю методику ми виокремили, щоб використовувати її як інструмент діагностики самооцінки дитини: розуміння власних дій, мотивів, емоцій, бажань намірів; розуміння своєї ролі та місця серед групи людей.

Для *діагностики емоційних критеріїв* нами було виокремлено 3 методики, які, на наш погляд, є доцільними у використанні саме для дослідження соціального інтелекту:

«Емоційна ідентифікація» — діагностична методика для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (Е. І. Ізотової). Методика спрямована на: виявлення особливостей ідентифікації емоцій різних модальностей у дітей дошкільного віку, індивідуальних особливостей емоційного розвитку;

виявлення сформованості двох компонентів процесу впізнання емоцій — сприйняття і розуміння емоційних станів; визначення рівня довольного вираження емоцій різної модальності (радість, гнів, печаль, страх, відраза, презирство, заздрість); виявлення обсягу емоційного досвіду й емоційних уявлень; виявлення фактора емоційної напруженості. Методика складається з двох діагностичних серій.

Відповідно до доказових досліджень ця методика є ефективною у дослідженнях рівня сформованості розуміння інших людей: розуміння та розпізнавання їхніх емоцій, вміння розмірковувати над можливими мотивами, намірами людей та передбачати те, що вони можуть зробити відповідно до своїх намірів, почуттів, мотивів. Саме тому ми виокремили цю методику для подальшого використання [2, с. 200–221].

Методика оцінки емоційного інтелекту Н. Холла (дитячий варіант методики в адаптації **Я. І. Михайлової**). Методика запропонована для виявлення здатності розуміти відносини особистості, що репрезентується в емоціях, і керувати емоційною сферою на основі прийняття рішень. Вона складається з 30 тверджень і містить 5 шкал: 1) емоційна обізнаність; 2) управління своїми емоціями; 3) самомотивація; 4) емпатія; 5) розпізнавання емоцій інших людей.

Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонд (дитячий варіант). Методика призначена для виявлення особливостей адаптаційного періоду особистості через інтегральні показники «адаптація», «самосприйняття», «прийняття інших», «емоційна комфортність», «інтернальність», «прагнення до домінування».

Для **діагностики поведінкових критеріїв** нами було виокремлено 4 методики, які, на наш погляд, є доцільними у використанні саме для дослідження соціального інтелекту, серед яких 3 питувальники:

Опитувальник для дітей «Дитяча самотність та соціальна компетенція» (Loneliness and Social Dissatisfaction Questionnaire (LSDQ; Cassidy and Asher 1992). Цей опитувальник для дітей скоротили до 8 питань, хоча в дорослій версії 24 питання.

Опитувальник для батьків «Навички спілкування» (The Children's Communication Checklist (CCC-2; Bishop; 2006). Цей опитувальник фокусується на мовленні та комунікативних навичках, прагматичній та комунікаційній поведінці.

Опитувальник для батьків «Поведінкові проблеми дітей» (The Child Behavior Checklist (CBCL; Achenbach 2000; Achenbach and Rescorla 2001)) використовується для оцінки проблемної поведінки дитини з погляду батьків в залежності від віку дитини. Існують два варіанти в залежності від віку дитини: для віку 1,5–5 років (99 елементів) та віку від 6 до 18 років (112 елементів) [6, с. 430–441].

Також нами була проаналізована методика **ADOS**, яка складається з 5 модулів, які відповідають розвитку окремого вікового періоду та виявили доцільним у використанні **Модуль 3**. Модуль 3 складається з 14 завдань, за якість виконання яких ставлять 28 оцінок. Завдання фокусуються на соціальних, комунікативних та мовленнєвих формах поведінки, важливих для

діагностики розладів аутистичного спектра у дітей старшого дошкільного віку. У завданнях поєднується низка неструктурованих і структурованих ситуацій, що пред'являють різноманітні стимули для провокування певних видів соціальної і комунікативної поведінки. Деякі завдання спрямовані на створення спокійної, неформальної та неструктурованої соціальної ситуації, в якій учаснику доводиться проявляти соціальну ініціативу. Мета полягає в оцінці здатності починати і підтримувати соціальну взаємодію в ситуаціях з мінімальною структурою або направленістю. Інші завдання модуля є навмисно структурованими, в них інтерв'юер пропонує стандартизоване соціально-комунікативне завдання, спрямоване на оцінку поведінки, яка виникає у відповідь на специфічні соціальні стимули і вимоги.

Модуль в цілому переслідує три специфічні цілі: а) спостереження за спонтанною соціально-комунікативною поведінкою учасника в ситуації, що дає стимул до спілкування або взаємодії; б) оцінку здатності учасника адекватно себе вести в певній ситуації (наприклад, при складанні розповіді, навчанні іншої людини впевним діям); в) створення стандартного контексту для отримання прикладу мовленнєвої дії. Завдання модуля також надають можливість оцінити почуття гумору і креативність учасника.

Для кожного завдання існує певний фокус спостереження за поведінкою учасника при виконанні завдання. Оцінки ставлять після виконання завдань на підставі поведінки учасника протягом усього дослідження

Нам видається доречним серед 14 діагностичних завдань виокремити лише 7 для дослідження рівня розвитку саме соціального інтелекту. Серед цих завдань:

1. **«Уявна гра»**, метою якої є: спостереження, як дитина творчо або із застосуванням уяви використовує мініатюрні ігрові предмети в неструктурованій обстановці. Вибір відповідних предметів повинен залежати від рівня інтересів і когнітивних запитів дитини.

Це завдання є доречним саме у діагностиці спільної гри, що охоплює взаємодію та зацікавленість у партнері у грі, програвання життєвих ситуацій в уяві, задля аналізу та оцінки власних дій.

2. **«Спільна інтерактивна гра»**, метою якої є оцінка ступеня і якості координації поведінки й емоцій дитини та інтерв'юера в спільній інтерактивній грі. Для досягнення цієї мети важливо, щоб інтерв'юер підготував ґрунт, чітко пояснивши дитині, що гра повинна проводитися у співпраці.

Це завдання є гарним інструментом у діагностиці гнучкості: вміння змінювати напрям діяльності незалежно від власних планів та очікувань; вміння визнавати помилки та не зупинятися чи відмовлятися від діяльності в разі вчинення помилкових дій.

3. **«Бесіда і повідомлення»** є інструментом оцінки здатності учасника вести бесіду з почерговим обміном репліками і описувати подію або ситуацію за відсутності візуальних підказок. Це завдання також є доцільним у діагностиці вміння пояснити й переконати інших, бути відкритим у взаєминах з оточуючими

4. **«Емоції»**. В ході діагностики інтерв'юер розпитує дитину до тих пір, поки вона не дасть детальний опис двох емоцій, ситуацій, в яких вони ви-

никли, та індивідуальних особливостей переживання цих емоцій. Це гарний інструмент у визначенні розуміння соціального контексту та вчинення дій відповідно до ситуації.

5. «**Соціальні проблеми і роздратування**». Це завдання складається із запитань, метою яких є оцінка ступеня розуміння дитиною особистих соціальних труднощів і почуття відповідальності за власні дії.

6. «**Перерва**». Мета даного завдання: а) дати учаснику перепочинок від соціальних вимог в ході обстеження та б) створити можливість для спостереження за його поведінкою в менш структурованій обстановці. Перерву можна зробити в будь-який момент під час зустрічі. При необхідності можна зробити кілька перерв або матеріали для перерви пред'явити в самому кінці зустрічі, якщо інтерв'юер вирішить, що учаснику комфортніше спочатку виконати всі більш структуровані завдання.

7. «**Завдання на демонстрацію**». Метою даного завдання є: оцінка здатності дитини повідомляти про знайому послідовність дій з використанням жестів або міміки і супроводжуючих їх слів, а також вміння повідомляти про знайомі події. Це завдання є доцільним у діагностиці невербальної комунікації [1, с. 87–140].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Представлені системні узагальнення стандартизованих методик з опорою на виокремлені нами структурні компоненти соціального інтелекту дають змогу компетентно з методичного погляду підійти до розроблення та впровадження діагностичного інструментарію у роботу практичних психологів з дітьми з аутизмом у контексті підготовки їх до введення до інклюзивного простору, де вони будуть навчатися разом з однолітками і реалізовувати свій освітній маршрут.

Таким чином, дошкільні заклади та початкові школи повинні мати різноманітний діагностичний інструментарій щодо дослідження складових соціального інтелекту, що дасть змогу вчасно виявляти порушення та на різному рівні складності формувати у дітей гнучкі навички соціальної поведінки, які допомагають дитині відчувати себе більш впевнено у постійно мінливих умовах соціального середовища.

Список використаних джерел і літератури

1. Изотова Е. И. Эмоциональная сфера ребенка: Теория и практика / Е. И. Изотова, Е. В. Никифорова. — М., 2004. — С. 200–221.
2. Лорд К., Раттер М., Ді Лаворе П., Різі С. ADOS-2. План діагностичного обстеження на аутизм. — К., 2013. — С. 87–140.
3. Щур В. Г. Методика изучения представления ребенка об отношениях к нему других людей // Психология личности. Теория и эксперимент. — М., 1982. — С. 108–114.
4. Adenzato M., Ardito R. B. The role of «Theory of Mind» and deontic reasoning in the evolution of deception // Proceedings of the Twenty-First Conference of the Cognitive Science Society / Eds. M. Hahn, S. C. Stoness. Mahwah, NY: Lawrence Erlbaum Associates, 1999. — P. 7–12.
5. Baron-Cohen A. M., Frith L. U. Does the autistic child have a «theory of mind»? — Cognition, 1985.
6. Contribution of Theory of Mind, Executive Functioning, and Pragmatics to Socialization Behaviors of Children with High-Functioning Autism/Berenguer Carmen; Miranda Ana; Colomer Carla; Baixauli Inmaculada; Roselly Belén // Journal of Autism and Developmental Disorders. — 2018. — V. 48, n. 1. — P. 430–441.

7. Gopnik A., Astington J. W. Children's understanding of representational change and its relation to the understanding of false belief and the appearance-reality distinction // *Child Development*. — 1988. — № 59. — P. 26–37.

REFERENCES

1. Izotova, E. I. & Nikiforova, E. V. (2004). *Emotsionalnaya sfera rebenka: Teoriya i praktika*. [Emotional sphere of the child: Theory and practice]. Moscow, 200–221 [in Russian].
2. Lord, K., Ratter M., Di Lavore, P. & Rizi S. (2013). ADOS-2. Plan diahnostychnoho ob-stezhennia na autyzm. [ADOS-2. Autism Diagnostic Observation Schedule]. Kyiv, 87–140 [in Ukrainian].
3. Shchur, V. G. (1982). *Metodika izucheniya predstavleniya rebenka ob otnosheniyakh k nemu drugikh lyudey..* [Methodology for studying the child's idea of the relationships of other people to him.]. *Psikhologiya lichnosti. Teoriya i eksperiment*. — Psychology of Personality. Theory and experiment, 200–221 [in Russian].
4. Adenzato, M. & Ardito R. B. (1999). The role of «Theory of Mind» and deontic reasoning in the evolution of deception. *Proceedings of the Twenty-First Conference of the Cognitive Science Society / Eds. M. Hahn, S. C. Stoness*. Mahwah, NY: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 7–12 [in English].
5. Baron-Cohen, S., Leslie, A. M. & Frith, U. (1985). Does the autistic child have a «theory of mind»? *Cognition*, 21, pp. 37–46 [in English].
6. Berenguer, C., Miranda, A., Colomer, C., Baixauli, I. & Roselly, B. (2018). Contribution of Theory of Mind, Executive Functioning, and Pragmatics to Socialization Behaviors of Children with High-Functioning Autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, v. 48, 2, pp. 430–441 [in English].
7. Gopnik, A. & Astington, J. W. (1988). Children's understanding of representational change and its relation to the understanding of false belief and the appearance-reality distinction. *Child Development*, v. 59, pp. 26–37 [in English].

Недозим Инна Викторовна

научный сотрудник Отдела психолого-педагогического
сопровождения детей с особыми потребностями
Института специальной педагогики
Национальной академии педагогических наук Украины

МЕТОДИКИ ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА У ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С РАССТРОЙСТВАМИ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Резюме

В статье рассмотрены основные тенденции современного этапа развития национальной системы образования и проанализировано место в этом процессе детей с расстройствами аутистического спектра. Рассмотрено понятие социального интеллекта и представлены его структурные компоненты. В соответствии с этими компонентами проанализированы имеющиеся стандартизированные методики и определены наиболее целесообразные диагностические методики по определению уровня сформированности социального интеллекта у детей старшего дошкольного возраста с РАС. Для диагностики когнитивных критериев было выделено 7 методик: Тест Дж. Гилфорда и М. Салливена «Диагностика социального интеллекта» (детский вариант — в адаптации Я. И. Михайловой), «Проективная методика Рене Жиля», «Запоминание профессий и имен людей» А. В. Шешуковой, «Салли и Энн», «Казалось — оказалось», «Ложь», «Лесенка» (в модификации С. Якобсон, В. Щур). Для

диагностики эмоциональных критериев было выделено 3 методики: «Оценка эмоционального интеллекта Н. Холла» (детский вариант в адаптации Я. И. Михайловой), «Диагностика социально-психологической адаптации К. Роджерса и Р. Даймонд» (детский вариант), «Эмоциональная идентификация» (Э. И. Изотовой). Для диагностики поведенческих критериев было выделено 4 методики: опросник для детей «Детское одиночество и социальная компетенция» (LSDQ), опросник для родителей «Навыки общения» (CCC-2), опросник для родителей «Поведенческие проблемы детей» (CBCL), «ADOS» (Модуль 3).

Ключевые слова: социальный интеллект, расстройства аутистического спектра, аутизм, диагностика, ADOS.

Nedozym Inna Victorivna

researcher of the Department of Psychological and Pedagogical Accompanying children with special needs of the Institute of Special Pedagogy of The National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

**RESEARCH METHODS OF SOCIAL INTELLIGENCE
IN PRESCHOOLERS WITH AUTISTIC SPECTRUM DISORDERS**

Abstract

The article considers the leading tendencies of the modern stage of development of the national education system and analyzes the place in this process for children with autistic spectrum disorders (ASD). The concept of social intelligence is considered and its structural components are presented. For the diagnosis of cognitive criteria we chose seven methods: J. Gilford's and M. Salivan's «Diagnosis of Social Intelligence», «Projective Technique of Rene Gill», «Memorizing Professions and Names of People» «Sheshukova O. V., «Sally and Ann», «Own false belief tasks», «Lies», «Stepladder» (In the modification of SG Jacobson, VG Shchur). For the diagnosis of emotional criteria we chose three methods: «Estimation of emotional intelligence N. Holl» (children's variant in the adaptation of Ya.I. Michaelova), «Diagnosis of social-psychological adaptation of K. Rogers and R. Diamond» (children's version), «Emotional identification» (E. I. Izotova). Four methods were used to diagnose behavioral criteria: Loneliness and Social Dissatisfaction Questionnaire, The Children's Communication Checklist, The Child Behavior Checklist, ADOS (Module 3).

Key words: social intelligence, autistic spectrum disorders, autism, diagnostics, ADOS.

Стаття надійшла до редакції 11.06.2018

УДК 159.9.072.432

Проніна Вікторія Олександрівна

аспірант кафедри психології

Донецького національного університету імені Василя Стуса

e-mail: pronina.viktorii@gmail.com

ORCID 0000–0002–2702–5940

[https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1\(47\).145681](https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1(47).145681)

**ВИКОРИСТАННЯ НАРАТИВНОГО АНАЛІЗУ У ДОСЛІДЖЕННІ
МОТИВАЦІЙНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ ЖІНКИ
У РЕАЛІЗАЦІЇ МАТЕРИНСЬКОЇ ПОВЕДІНКИ**

В статті розглядається проблема вивчення нарративним аналізом мотиваційно-смыслової сфери жінки у реалізації материнської поведінки. Розглянуті основні теоретичні напрямки аналізу нарративів закордонними та українськими дослідниками. Обґрунтована актуальність вивчення мотиваційно-смыслової сфери матері. Наведена структура нарративного аналізу. Представлені результати емпіричного дослідження особливостей структури нарративу у матерів та жінок без дітей, кількісний та якісний аналіз нарративу.

Ключові слова: нарративний аналіз, нарратив, мотиваційно-смыслова сфера, жінки, материнська поведінка.

Постановка проблеми. Жінка у реалізації материнської поведінки в рамках динамічної сімейної системи включена у міжособистісні стосунки з дитиною, які, згідно з сучасною постнекласичною парадигмою, можливо вивчати лише суб'єктивними, проєктивними методами [5]. Одним з таких методів є нарративний аналіз, за допомогою якого можна описати особливості мотиваційно-смыслової сфери особистості. Нарративний аналіз надає велику кількість якісних та кількісних даних, які розгортають індивідуальну специфіку мотивів та смислів людини, проте досі не напрацьовано сталої та загальноприйнятої процедури проведення аналізу нарративу.

Метою статті є аналіз основних методологічних підходів до проведення нарративного аналізу та представлення результатів емпіричного дослідження мотиваційно-смыслової сфери особистості жінки у реалізації материнської поведінки методом нарративного аналізу.

Результати дослідження. Використання мультифакторного (соціокультурного) методологічного підходу у побудуванні сучасного психологічного дослідження приносить вельми багаті емпіричні дані, які дозволяють прийти до викриття нових закономірностей та збору обширного фактажу для подальшого опрацювання.

Окрім того, в рамках врахування постнекласичного методологічного підходу в цілому, під час вибудовування теоретичних передумов дослідження, внутрішній світ особистості розглядається як унікальний, а соціально-історичний та культурний контекст, таким чином, стає основою для створення та використання форм мовотворчості у психологічному вивченні особистості [4].

Перші нарративні теорії особистості виникли наприкінці 70-х — на початку 80-х років ХХ сторіччя в результаті досліджень американських психологів С. Томкінса, Д. П. Макадамса, Б. Дж. Кохлера [17], з того часу було розроблено багато підходів до проведення нарративного аналізу та розкривалися різні погляди на саме поняття «нарратив» в контексті різних галузей науки, але досі не обґрунтовано єдиної інтегральної системи організації нарративного аналізу.

Здатність людини вкладати у свій оповідальний твір власне бачення реальності, за думкою Н. В. Чепелевої, є невід’ємним у особистості та притаманне лише людству. Цей спосіб усвідомлення себе та світу дослідниця називає нарративним. Погляд особистості на саму себе неминуче формується на ґрунті перехрещення індивідуального та соціально-історичного досвіду. Нарративна форма усвідомлювання себе у контекстах власного та соціокультурного досвіду містить у собі наступні типи ідентичності: персональну, соціальну, культурну, що спричиняє, за Н. В. Чепелевою, розвиток особистості. Продуктами нарративної форми самоусвідомлення стають власний внутрішній світ та власна реальність. Наслідком засвоєння культурних нарративів, за Н. В. Чепелевою, є «вращення» особистості у нарративну структуру світу, при цьому особистість зазнає її впливу та сама впливає власними інтерпретаціями на світовий нарратив. У процесі структурування досвіду формуються нарративні шаблони, які можуть використовуватися і під час створення оповідей, і під час формування намірів [8].

Нарративний аналіз використовується у психології як інструмент глибокого розуміння особистісного досвіду та його взаємозв’язків з особистісними конструктами людини. Нарративна психологія та нарративний аналіз відносяться до складових психологічної герменевтики [4]. Психологічна герменевтика розглядає особистісне функціонування як не просто адаптацію до подій, а як адаптацію саме до того значення, яке мають під собою певні події для особистості. Н. В. Чепелева розділяє ту думку, що ядро особистості та її досвіду утворюється саме когнітивними та інтерпретаційними процесами, тобто нарративними шаблонами, установками, відношенням, врешті, інтенціями. Однак ці процеси залишаються внутрішньо узгодженими шляхом побудування нарративної структури, формуючи неперервну ідентичність, власне «Я», впорядковуючи досвід та оминаючи утворення внутрішньоособистісних конфліктів [8].

Психологічна герменевтика розкриває особистість як оповідача історій, акцентуючи механізми конструювання «Я» та підкреслюючи роль мови у формуванні та структуруванні «Я», як саме воно говорить та як представлене у загальному дискурсі [8].

Враховуючи вищезазначене, нарративна конфігурація особистості стає запорукою адаптації у світі. В цьому випадку і особистість, і реальність для людини говорять однією мовою нарративу, який характеризується відкритістю та гнучкістю [8]. Схильність до видозміни та динаміки станів проявляється і на рівні нарративного оповідання, де персонаж чи умови змінюються наприкінці порівняно з початком [12].

Отже, до проведення нарративного аналізу існує велика кількість підходів, обґрунтованих як закордонними, так і українськими дослідниками [1–9]. З одного боку, та структура нарративу, на яку спираються дослідники різних країн під час аналізу історії, має багато спільного у концепціях різних дослідників, а з іншого боку — майже кожна авторська теоретична структура нарративу має свої особливості. Розглянемо деякі концепції та нюанси підходів різних авторів до організації нарративного аналізу (табл. 1).

Таблиця 1

Методологічні конструкти нарративного аналізу, що виокремлювалися американськими дослідниками

Дослідники	С. Томкінс		Ф. Уайетт		У. Лабов	
Методологічний конструкт нарративного аналізу	Рівні оповідального тексту		Рівні оповіді		Елементи структури нарративу	
	1	Вектор	1	Конкретно-фактичний	1	Короткий виклад подій
	2	Площина	2	Ендопсихічний	2	Орієнтація щодо часу, місця, ситуації, учасників
	3	Умови (обставини)	3	Символічний	3	Послідовність подій
	4	Кваліфікатори	4	Рівень минулого і міфології	4	Відношення оповідача
			5	Рівень уявності	5	Вирішення ситуації
			6	Рівень умовності	6	Кода

Можна побачити, що дослідники виокремлюють різні методологічні конструкти, за якими пропонують проводити нарративний аналіз. Підстави деяких конструктів можуть вельми сильно відрізнятися. Наприклад, методологічний конструкт «елементи структури нарративу» У. Лабова та «рівні оповіді» Ф. Уайетта, або, навпаки, бути дуже схожими за методологічним конструктом, як «рівні оповіді» Ф. Уайетта та «рівні оповідального тексту» С. Томкінса, при цьому підтипи цих конструктів дуже сильно відрізняються своїми основами та значенням [9].

При цьому кожен з підтипів методологічних конструктів має важливе значення для подальшої інтерпретації та якісного аналізу нарративу. Наприклад, кваліфікатор «віддаленості» С. Томкінса (ступінь віддаленості в просторі і часі) вказує на ступінь придушення потреби, експлікованої в оповіді [6].

Подібні закономірності теоретичного підходу до організації нарративного аналізу властиві не лише американським дослідникам, а й іншим закордонним (табл. 2) та українським науковцям (табл. 3).

Українські дослідники також зробили значний внесок (табл. 3) у розробку методології нарративного аналізу (Н. В. Чепелева [6–8], О. В. Савченко [2], А. М. Одінцева [3]).

Таблиця 2

Методологічні конструкти наративного аналізу, що виокремлювалися іншими закордонними дослідниками

Дослідники, країна	Р. Барт, Франція		К. С. Калмикова, Е. Мергенталер, Росія, Німеччина		Р.-А. де Богранд, В. У. Дреслер, Австрія	
Методологічний конструкт нарративного аналізу	Рівні структури оповідальних текстів		Семантичні критерії наративу		Критерії тексту	
	1	Рівень функцій	1	Часова послідовність подій	1	Інтенціональність автора
	2	Рівень дій	2	Власне події	2	Ситуативність тексту
	3	Рівень оповідання				
Методологічний конструкт нарративного аналізу			Маркери наративу			
	1	«Резюме»				
	2	«Кода»				
	3	Пряме мовлення				

На ґрунті проведеного теоретичного обзору Н. В. Чепелева виокремила два визначення наративу, у вузькому та широкому сенсі, що використовуються сучасними науковцями. Наратив може розглядатися як:

1) процес породження історій, оповідань тощо;

2) конкретна чітко окреслена форма оповідання, спрямована на те, щоб залучити слухача емоційно, зробити співчутливим спостерігачем або «співучасником» подій [6].

Керуючись такими ключовими поняттями психологічної герменевтики як розуміння, інтерпретація та тлумачення для розуміння тексту, Н. В. Чепелева обґрунтувала цікавий методологічний конструкт «рівні аналізу нарративу». При цьому процес розуміння, в свою чергу, розглядається дослідницею на значеннєвому та смисловому рівнях. На значеннєвому рівні, за Н. В. Чепелевою, основним механізмом розуміння є когнітивні операції структурування та переструктурування текстової інформації, а на смисловому рівні — діалог як взаємодія, зіткнення та синтез смислових позицій партнерів з комунікації [7].

Функції персонажів або просто вчинки дієвих осіб (актантів) також були класифіковані дослідниками-нараторологами. Серед них досі актуальними є класичні концепції В. Я. Проппа, Р. Барта, А.-Ж. Греймаса та К. Леві-Стросса.

Російський дослідник В. Я. Пропп емпіричним шляхом, досліджуючи казкові фабули, виокремив 32 функції персонажа: відлучка, заборона, порушення, вивідування, видача, каверза, посібництво, шкідництво, нестача, посередництво, протидія, відправка, дарування, реакція героя, постачання, переміщення, боротьба, таврування, антагоніст перемагає, ліквідація нестачі, повернення, переслідування, порятунок, невпізнане прибуття, претензії помилкового героя, важке завдання, рішення, впізнавання, викриття, трансфігурація, покарання ворога, весілля.

Таблиця 3

Методологічні конструкти нарративного аналізу, що виокремлювалися українськими дослідниками

Дослідники	Н. В. Чепелева		О. В. Савченко		А. М. Одінцова	
Методологічний конструкт нарративного аналізу	Рівні структури нарративу		Характеристики нарративних структур, що відображають несуперечність особистісного досвіду		Алгоритм нарративного аналізу	
	1	Позатекстовий	1	Характеристики тексту	1	Опис образу головного героя
	2	Текстовий	2	Цілісність і структурованість особистісного простору	2	Стосунки між героями
			3	Зображення конфліктів		
Методологічний конструкт нарративного аналізу	Рівні тематичних структур		Характеристики нарративних структур, що відображають відкритість досвіду			
	1	Рівень опису	1	Характер сюжету		
	2	Інтерпретаційний рівень	2	Представленість минулого		
	3	Діагностичний рівень	3	Представленість майбутнього		
	4	Символічний рівень	4	Відображення соціокультурного досвіду		
	5	Рівень уточнення				
Методологічний конструкт нарративного аналізу	Інформаційні плани письмового повідомлення		Характеристики нарративних структур, що відображають діалогічність особистісного досвіду			
	1	Когнітивна інформація	1	Характер персонажів		
	2	Рефлексивна інформація	2	Представленість множинності позицій		
	3	Регулятивна інформація	3	Представленість поглядів інших людей		
Методологічний конструкт нарративного аналізу	Рівні аналізу нарративу					
	1	Розуміння				
	2	Інтерпретація				
	3	Тлумачення				

Розробки В. Я. Проппа продовжували вдосконалювати низка французьких дослідників. А.-Ж. Греймас об'єднав деякі функції В. Я. Проппа у парні: відлучка, заборона vs порушення, вивідування vs видача, розчару-

вання vs покірність, зрада vs нестача, розпорядження vs рішення героя, відправлення, призначення випробування vs протистояння випробуванню, отримання допоміжного засобу, просторове переміщення, битва vs перемога, позначка, ліквідація нестачі, повернення, переслідування vs позбавлення, прибуття інкогніто, визначення завдання vs успіх, впізнавання, викриття зрадника vs виявлення героя, покарання vs весілля.

Після критики іншого французького дослідника К. Леві-Стросса А.-Ж. Греймас виокремив лише п'ять функцій персонажа: укладення договору (припис vs згода), боротьба (протистояння vs перемога), комунікація (передача і отримання), присутність, швидке переміщення.

З іншого боку, французький дослідник Р. Барт [11] виокремив функції персонажа, які підрозділяються на основні і допоміжні та індекси характеру персонажа, останні науковець розподіляв на ознаки та інформантів [14, с. 101–102].

Сучасний англійський психоаналітик Г. Хьюер щодо використання казкоаналізу підкреслює, що кожна людина має можливість використовувати колективно-несвідомі символи для самовираження. Окрім того, використання непрямої літературної форми казки допомагає подолати бар'єр психологічного захисту людини [3, с. 136].

Материнство виділяється Г. Г. Філіпповою в самостійну материнську мотиваційно-потребову сферу поведінки (МПМСП). Еволюційне призначення материнських функцій за Г. Г. Філіпповою — забезпечення адекватної турботи про нащадків. Подібні функції виражаються в емоційних реакціях на дитину, виконанні операцій по догляду за дитиною і спілкуванню з нею і забезпечуються структурою і змістом власної МПМСП матері [16, с. 81].

Мотиваційно-смысловий аспект материнства, за думкою дослідниці Т. В. Павлової, передбачає досягнення певної особистісної зрілості і набуття материнської ідентичності, що представляє собою динамічну структуру, яка розвивається протягом усього життя людини, одиницею якої є самовизначення себе, своїх цілей і цінностей, отримане в результаті засвоєння батьківських очікувань, подолання внутрішньоособистісних конфліктів та включає в себе здатність приймати рішення [15].

В нашому дослідженні взяли участь 84 матері та 105 жінок без дітей віком від 31 до 40 років. Завданням для викладу наративу було написати протягом 20 хвилин казку на білому аркуші олівцем.

Ґрунтуючись на описі можливих дій героїв наративу В. Я. Проппа та аналізі підходів до опису структури наративу українських та закордонних дослідників, ми виокремили 14 ознак з огляду на доцільність їх психологічної інтерпретації, за якими провели кількісний аналіз наративу.

При цьому дві ознаки з 14 є «складними», тобто вони складаються з інших ознак. Перша — це ознака «Вчинки дійових осіб», вона складається з 32 інших ознак, типів можливих дій персонажів. Друга — ознака «Сюжет», вона складається з трьох структурних типів сюжету. Кожна з наведених ознак вимірюється за номінальною шкалою, тому ті значення, що вони приймають для проведення кількісного аналізу, — 1 (наявна)

або 0 (відсутня). Слід наголосити, що значення «наявність» надавалося до кожного наративу за першою ж необхідною ознакою, яка зустрічалася у ньому.

Перерахуємо 14 виокремлених ознак наративу для проведення кількісного аналізу:

1. Вчинки дійових осіб (функції персонажів за В. Я. Проппом).
2. Сюжет (концентричний та однолінійний, концентричний та багатолінійний, хронікальний).
3. Резюме.
4. Опис ситуації.
5. Ускладнення.
6. Розв'язка.
7. Кода.
8. Оцінка.
9. Пряма мова.
10. Регулятивна інформація.
11. Авторський відступ.
12. Стереотипність семантики.
13. Ставлення автора до стереотипної семантики.
14. Сюжет в сюжеті.

За результатами обробки ознаки «Опис ситуації» та «Реакція героя» виявились константами, тобто зустрічалися в усіх роботах досліджуваних, через що були виключені з подальшого кількісного аналізу.

Після визначення наявності чи відсутності ознак у наративах досліджуваних для визначення статистичного взаємозв'язку ознак були побудовані дворозрядні перехресні таблиці ($n = 84$ та $n = 105$) і використані критерій узгодженості χ^2 Пірсона та коефіцієнт V Крамера. Для обробки результатів був використаний пакет IBM SPSS Statistics 19.0.0.1 [10, с. 44].

Розглянемо результати статистичного аналізу з найвищим рівнем значущості $p \leq 0,005$, які подолали критичне значення критерію узгодженості χ^2 Пірсона (табл. 4, 5).

Таблиця 4

Результати статистичного аналізу ($\chi^2_{кр.} = 7,879$, $p \leq 0,005$) у вибірці матерів

№ з/п	Назви ознак		Частоти		χ^2	V	Значущість
	1	2	1	2			
1	Відлучка	Впізнання	35	41	11,542	0,37	$p=0,001$
2	Трансфігурація	Покарання	78	82	26,634	0,56	$p=0,0004$
3	Шкідництво	Дарування	44	18	13,030	0,39	$p=0,0004$
4	Нестача	Посередництво	13	21	14,739	0,42	$p=0,0004$
5	Повернення	Переслідування	71	63	19,092	0,48	$p=0,0004$
6	Ускладнення	Розв'язка	80	81	14,556	0,42	$p=0,0004$

Ми виявили шість пар ознак, які є взаємопов'язаними ($p \leq 0,005$), при цьому дві пари ознак («Відлучка» — «Впізнання» та «Шкідництво» — «Дарування») мають середню силу взаємозв'язку, а решта — відносно сильний взаємозв'язок [13, с. 16].

Таблиця 5

Результати статистичного аналізу ($\chi^2_{кр.} = 7,879$, $p \leq 0,005$) у вибірці жінок, які не мають дітей

№ з/п	Назви ознак		Частоти		χ^2	V	Значущість
	1	2	1	2			
1	Заборона	Резюме	73	83	12,200	0,34	p=0,0002
2	Боротьба	Регулятивна інформація	28	74	17,852	0,41	p=0,0001
3	Боротьба	Рятування	28	77	14,133	0,37	p=0,0004
4	Боротьба	Дарування	28	92	25,478	0,50	p=0,0001
5	Стереотипність семантики	Відношення до стереотипної семантики	68	72	17,007	0,40	p=0,0002
6	Стереотипність семантики	Таврування	68	22	15,144	0,38	p=0,0002
7	Відношення до стереотипної семантики	Початок протидії	72	15	31,118	0,54	p=0,0001
8	Переміщення	Вивідування	87	79	20,476	0,44	p=0,0001
9	Переміщення	Нестача	87	29	12,190	0,34	p=0,0004
10	Переміщення	Дарування	87	92	47,554	0,67	p=0,0001
11	Дарування	Покарання	92	80	16,874	0,40	p=0,0003

Ми виявили одинадцять пар ознак, які є взаємопов'язаними ($p \leq 0,005$), при цьому чотири пари ознак мають середню силу взаємозв'язку, шість пар — відносно сильний взаємозв'язок, а одна пара («Переміщення» — «Дарування») — показала сильний взаємозв'язок [13, с. 16].

За результатами проведення кількісного аналізу взаємозв'язку ознак структури нарративу ми виявили такі частотні комбінації структурних ознак, які з високим рівнем статистичної значущості зустрічались у нарративах досліджуваних.

У вибірці матерів значущими та повторюваними ознаками стали відлучка, впізнавання, трансфігурація, покарання, шкідництво, дарування, нестача, посередництво, повернення, переслідування, ускладнення, розв'язка. Виявлення цих ознак дає змогу зробити висновок, що матері будують казковий нарратив за принципом ускладнення — розв'язка, що може бути пояснене, з одного боку, знанням про типову структуру казок, а, з іншого, схильністю до проблемно-орієнтованого мислення. Для головного героя у матерів важливо відлучитися зі звичної зони комфорту, щоб отримати щось цінне, тільки за цієї умови герой буде особистісно розвиватися. За цим може бути викрита характерна поведінкова стратегія матерів, в рамках якої досліджувані, не маючи умов для саморозвитку в сімейному колі, реалізують його в будь-яких інших умовах, часто незвичних та більш складних. При цьому матері мають тривогу з приводу несхвалення їх потягу до саморозвитку, але, в той же час, матері готові взяти підтримку і навіть дуже розраховують на неї.

У вибірці жінок, які не мають дітей, значущими та повторюваними ознаками стали заборона, резюме, регулятивна інформація, боротьба, рятування, дарування, стереотипність семантики, відношення до стереотип-

ної семантики, таврування, початок протидії, переміщення, вивідування, нестача, покарання. Для даної вибірки характерно будувати умовиводи та долати обставини, з якими не згодні. Досліджувані сильно опираються на самих себе у складних ситуаціях життя. Схильні до самоаналізу та прагнуть, з одного боку, позбавитись стереотипного мислення, розширити власний погляд на життя, а з іншого, керуватися правилами соціуму та використати їх на свою користь. Приймають допомогу від інших людей, але обережно, адже вважають, що потрібно також в обмін щось віддавати та вважають, що взагалі, щоб отримати будь-яку допомогу, потрібно перед цим багато чого зробити або заслужити.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, нам вдалося здійснити аналіз основних методологічних підходів до проведення нарративного аналізу, кількісний та якісний аналіз структури нарративу як відображення змісту мотиваційно-сислової сфери жінки у реалізації материнської поведінки, виявити типові ознаки, які використовувалися матерями та жінками без дітей під час складання казкової історії. Все ще потребують подальшої розробки процедури нарративного аналізу для їх ефективного використання у психодіагностиці та психологічній практиці.

Список використаних джерел та літератури

1. Костіна Т. О. Наративна складова життєвого сценарію особистості / Т. О. Костіна // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. — 2013. — № 13. — С. 163–169.
2. Савченко О. В. Наративний аналіз як засіб дослідження досвіду на особистісному рівні / О. В. Савченко // East European Journal of Psycholinguistics. — Lutsk : Lesya Ukrainka Eastern European National University, 2014. — Vol. 1, No 2. — С. 94–102.
3. Одинцова А. М. Метод казкоаналізу в дослідженні етнічної ідентичності / А. М. Одинцова // East European Journal of Psycholinguistics. — Lutsk : Lesya Ukrainka Eastern European National University, 2015. — Vol. 2, No 2. — Р. 135–144.
4. Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика : монографія / за ред. С. Д. Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової. — Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. — Книга 1. — 430 с.
5. Чаусова Ю. А. Наративний підхід у дослідженні особливостей сімейних стосунків / Ю. А. Чаусова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / НАПН України, Інститут психології ім. Г. С. Костюка. — Київ, 2011. — Т. 2. — С. 227–234.
6. Чепелева Н. В. Методи аналізу оповідального тексту [Електронний ресурс] / Н. В. Чепелева, Л. П. Яковенко // Технології розвитку інтелекту. — 2013. — № 4. — Режим доступу до журн. : http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2013_4_4.
7. Чепелева Н. В. Розуміння — інтерпретація — тлумачення [Електронний ресурс] / Н. В. Чепелева // Технології розвитку інтелекту. — 2017. — Т. 2, № 6(17). — Режим доступу до журн. : http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/301
8. Чепелева Н. В. Самопроекування особистості у контексті постнекласичної психології / Н. В. Чепелева // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск: Актуальні проблеми когнітивної психології. — Острогор : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. — Вип. 20. — С. 17–25.
9. Шевчук І. В. Наративна психологія як напрям сучасних досліджень / І. В. Шевчук // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. — 2016. — Том. 10, вип. 28. — С. 475–483.
10. Аналіз категоріальних даних : метод. рекомендації для слухачей фак. послеплом. образования, обучающихся по специальности 7.03010101 — Соціологія / Нар.

- укр. акад., [каф. соціології ; авт.-сост. І. С. Нечитайло]. — Харків : Изд-во НУА, 2015. — 52 с.
11. Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов / Р. Барт // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. — М., 1987. — С. 387–422.
 12. Веселова И. С. Нарратология стереотипной достоверной прозы [Электронный ресурс] / И. С. Веселова // Русский фольклор в современных записях. — 2014. — Режим доступа к журн. :http://www.folk.ru/Research/veselova_narratolog.php
 13. Гржибовский А. М. Анализ номинальных и ранговых переменных данных с использованием программного обеспечения Statistica и SPSS / А. М. Гржибовский, С. В. Иванов, М. А. Горбатова // Наука и здравоохранение. — 2016. — № 6. — С. 5–39.
 14. Евстигнеева Н. В. Модели анализа нарратива / Н. В. Евстигнеева, О. А. Оберемко // Человек. Сообщество. Управление. — 2007. — № 4. — С. 95–107.
 15. Павлова Т. В. Психологические детерминанты формирования представлений личности о родительстве: автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Т. В. Павлова. — М., 2012. — 21 с.
 16. Филиппова Г. Г. Материнство: сравнительно-психологический подход / Г. Г. Филиппова // Психологический журнал. — 1998. — № 5. — С. 81–88.
 17. John O. P., Robins R. W., Pervin L. A. Handbook of personality: Theory and research. — New York: Guilford Publications, 2010.

REFERENCES

1. Bart, R. (1987). Introduction to the structural analysis of narrative texts. *Foreign aesthetics and theory of literature of the 19th–20th centuries*. G. K. Kosikov (Ed.) Moscow [in Russian].
2. Chausova, Ju. A. (2011). Narativnij pidhid u doslidzhenni osoblivostej simejnih stosunkiv [Narrative approach in the study of the characteristics of family relationships]. *Aktual'ni problemi psihologii : zbirnik naukovih prac' Instytutu psihologii' imeni G. S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny — Actual problems of psychology: a collection of scientific works of Institute of Psychology named after G. S. Kostjuk NAPS of Ukraine*, 2, 227–234 [in Ukrainian].
3. Chepeleva, N. V. (2012). Samoproektuvannja osobistosti u konteksti postneklasichnoi' psihologii' [Self-designing of personality in the context of post-classical psychology]. *Naukovi zapiski. Serija «Psihologija i pedagogika». Tematichnij vipusk «Aktual'ni problemi kognitivnoi' psihologii» — Scientific notes. Series «Psychology and Pedagogy». Thematic edition «Actual problems of cognitive psychology»*, 20, 17–25 [in Ukrainian].
4. Chepeleva, N. V. (2013). Metodi analizu opovidal'nogo tekstu [Methods of analysis of narrative text]. *Tehnologii' rozvytku intelektu — Technologies of development of intelligence, Vol. 4*. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2013_4_4 [in Ukrainian].
5. Chepeljeva, N. V. (2017). Rozuminnja — interpretacija — tlumachennja [Understanding — Interpretation — Explanation]. *Tehnologii' rozvytku intelektu — Technologies of development of intelligence, Vol. 2, 6 (17)*. Retrieved from: http://psytir.org.ua/index.php/technology-intellect_develop/article/view/301 [in Ukrainian].
6. Evstigneeva, N. V., & Oberemko, O. A. (2007). Modeli analiza narrativa [Narrative analysis models]. *Chelovek. Soobshhestvo. Upravlenie — Human. Community. Control*, 4, 95–107 [in Russian].
7. Filippova, G. G. (1998). Materinstvo: sravnitel'no-psihologicheskij podhod [Motherhood: a comparably-psychological approach]. *Psihologicheskij zhurnal — Psychological journal*, 5, 81–88 [in Russian].
8. Grzhibovskij, A. M., Ivanov, S. V., & Gorbatova, M. A. (2016). Analiz nominal'nyh i rangovyh peremennyh dannyh s ispol'zovaniem programmnoho obespechenija Statistica i SPSS [Analysis of nominal and rank variables using the Statistica and SPSS software]. *Nauka i zdravoohranenie — Science and Health*, 6, 5–39 [in Russian].
9. John, O. P., Robins, R. W., & Pervin, L. A. (2010). *Handbook of personality: Theory and research*. — New York: Guilford Publications [in English].
10. Kostina, T. O. (2013). Narativna skladova zhittvevogo scenariju osobistosti [Narrative component of the life scenario of the individual]. *Mizhnarodnij naukovij forum: sociologija*,

- psihologija, pedagogika, menedzhment — *International scientific forum: sociology, psychology, pedagogy, management*, 13, 163–169 [in Ukrainian].
11. Maksymenka, S. D., Zlyvkova, V. L., & Kuzikovoi', S. B. (Eds.). (2015). *Osobystist' u rozvytku: psihologichna teorija i praktyka : monografija [Personality in development: psychological theory and practice: monograph]*. Sumy : Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko [in Ukrainian].
 12. Nechitajlo, I. S. (2015) *Analiz kategorial'nyh dannyh : metod. rekomendacii dlja slushatelej fak. posleddiplom. obrazovaniya, obuchajushhihsja po special'nosti 7.03010101 — Sociologija [Methodical recommendations for students of the Faculty of Postgraduate Education, studying in specialty 7.03010101 — Sociology]*. Kharkiv: Ukrainian People's Academy [in Russian].
 13. Odincova, A. M. (2015). Metod kazkoanalizu v doslidzhenni etnichnoi' identichnosti [The method of fairy tale analysis in the study of ethnic identity]. *East European Journal of Psycholinguistics*, 2, 2, 135–144 [in Ukrainian].
 14. Pavlova, T. V. (2012). Psihologicheskie determinanty formirovaniya predstavlenij lichnosti o roditel'stve [Psychological determinants of the formation of personalities about parenting]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
 15. Savchenko, O. V. (2014). Narativnij analiz jak zasib doslidzhennja dosvidu na osobistisnomu rivni [Narrative analysis as a tool of studying experience on a personal level]. *East European Journal of Psycholinguistics*, 1, 2, 94–102 [in Ukrainian].
 16. Shevchuk, I. V. (2016). Narativna psihologija jak naprjam suchasnyh doslidzhen' [Narrative psychology as a direction of modern research]. *Aktual'ni problemi psihologii : zbirnik naukovih prac' Instytutu psihologii' imeni G. S. Kostjuka NAPN Ukraïny — Actual problems of psychology: a collection of scientific works of Institute of Psychology named after G. S. Kostyuk NAPS of Ukraine*, 475–483 [in Ukrainian].
 17. Veselova, I. S. (2014). Narratologija stereotipnoj dostovernoj prozy [Narratology of stereotyped authentic prose]. *Russkij fol'klor v sovremennyh zapisjah — Russian Folklore in Modern Records*. Retrieved from: http://www.folk.ru/Research/veselova_narratolog.php [in Russian].

Пронина Виктория Александровна

аспирант кафедры психологии

Донецкого национального университета имени Василя Стуса

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАРРАТИВНОГО АНАЛИЗА В ИССЛЕДОВАНИИ МОТИВАЦИОННО-СМЫСЛОВОЙ СФЕРЫ ЛИЧНОСТИ ЖЕНЩИНЫ В РЕАЛИЗАЦИИ МАТЕРИНСКОГО ПОВЕДЕНИЯ

Резюме

В статье рассматривается проблема изучения нарративным анализом мотивационно-смысловой сферы женщины в реализации материнского поведения. Рассмотрены основные теоретические направления анализа нарративов зарубежными и украинскими исследователями. Обоснована актуальность изучения мотивационно-смысловой сферы матери. Приведена структура нарративного анализа. Представлены результаты эмпирического исследования особенностей структуры нарратива у матерей и женщин без детей, количественный и качественный анализ нарратива.

Ключевые слова: нарративный анализ, нарратив, мотивационно-смысловая сфера, женщины, материнское поведение.

Pronina Victoriya Oleksandrivna

post-graduate student of the Department of Psychology of Vasyl' Stus Donetsk National University.

**USING A NARRATIVE ANALYSIS IN THE INVESTIGATION
OF THE MOTIVATIONAL AND MEANING SPHERE
OF THE PERSONALITY OF A WOMAN IN THE IMPLEMENTATION
OF MATERNAL BEHAVIOR**

Abstract

Study Overview. The current article presents an analysis of the main methodological approaches to the narrative analysis and the results of the empirical research of the motivational and meaning sphere of the personality of a woman in the implementation of maternal behavior by the method of narrative analysis.

Data Collection. The study included 84 mothers and 105 women without children aged 31 to 40 years. The task of presenting the narrative was to write a fairy tale on a white sheet with pencil for 20 minutes.

Method and Measures. Basing on the description of possible actions by the protagonists of narrative V. Y. Propp and analysis of the approaches to describing the structure of the narrative of Ukrainian and foreign researchers, we have identified 14 features, given the expediency of their psychological interpretation, and conducted a quantitative analysis of the narrative.

After identifying the presence or absence of features of the narratives, two-by-two contingency tables ($n = 84$ and $n = 105$) were constructed to determine the statistical relationship between the features and the Pearson's chi-squared test (χ^2) and the Cramér's V were used. To process the results was used IBM SPSS Statistics 19.0.0.1 software.

Results and Discussion. Revealed different frequency combinations of structural features, which were found in the narratives of the subjects with high level of statistical significance.

Key words: narrative analysis, narrative, motivational and meaning sphere, women, maternal behavior.

Стаття надійшла до редакції 06.05.2018

УДК 373.5.042:159.93

Соколова Ганна Борисівна

кандидат психологічних наук, старший викладач

кафедри дефектології та фізичної реабілітації

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

e-mail: absokolova@ukr.net

ORCID 0000–0002–9913–1814

[https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1\(47\).145684](https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1(47).145684)

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ДІТЕЙ
З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ**

В статті представлений теоретичний аналіз сучасної наукової літератури з проблеми вивчення психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами в спеціальних та інклюзивних навчальних закладах. Виділено такі основні підходи до питань психологічного супроводу, як командний підхід, системно-орієнтаційний підхід, комплексність педагогічної діяльності вчителів та асистентів, толерантне ставлення. Автором описані принципи психолого-педагогічного супроводу: принцип «на боці дитини», безперервність супроводу, мультидисциплінарність супроводу, автономність. На основі даних спеціальної літератури уточнено поняття «психологічний супровід». Як висновок зазначено, що проблема вирішена недостатньо, як теоретично, так і практично. Тому подальші дослідження з даного питання є перспективними. **Ключові слова:** психологічний супровід, діти з особливими освітніми потребами, етапи психологічного супроводу.

Постановка проблеми. Актуалізація проблеми психологічного супроводу як предмета наукових досліджень пов'язана із нагальними потребами сучасної спеціальної психології, оскільки, на відміну від медичної та корекційно-педагогічної, психологічна складова супроводу є найменш розробленою.

Характеризуючи складність досліджуваної нами проблеми, необхідно відмітити, що поки не існує єдиної теорії психологічного супроводу, чітких критеріїв його виокремлення у самостійну наукову одиницю. Водночас дослідники підкреслюють необхідність термінологічного окреслення феномену психологічного супроводження, що знайшло своє відображення у використанні близьких, але не тотожних понять «підтримка», «супровід», «психолого-педагогічний супровід», «психологічний супровід» тощо. Така полісемантика доводить, що психологічний супровід є однією з найбільш актуальних та досліджуваних проблем у психологічній науці.

Тому різноманітність психолого-педагогічних концепцій супроводу потребує уточнення вихідного рівня уявлень про нього, актуалізує науковий пошук до розкриття його основних змістових одиниць, сутності, типів тощо.

Не дивлячись на те, що у зміст кожного з означених понять закладено різні сенси: підтримка психічного здоров'я людей, які на певному етапі розвитку мають особистісні труднощі (М. Мушкевич, Н. Самойлова), підтрим-

ка здоров'я дитини протягом всього її освітнього шляху (А. В. Гордєєва), надання психологічної допомоги, спрямованої на розвиток і саморозвиток самосвідомості особистості (К. О. Альбуханова-Славська, Л. І. Божович), допомога, яка запускає механізми саморозвитку й активізує власні ресурси людини (Д. Локк, А. В. Мудрик), подолання різних труднощів у психічному розвитку дітей (Т. В. Глазкова, М. І. Губанова, Е. А. Данілавічюте, Т. В. Єгорова, Ю. В. Замятина, А. А. Колупаєва, Н. П. Спіріна) тощо, межі різних видів супроводу розмиті, що потребує уточнення психологічного змісту кожного з них [6].

Мета статті полягає в уточненні поняття «психологічний супровід» на основі теоретичного аналізу сучасних наукових досліджень.

Результати дослідження. Найбільш узагальнено супровід розглядається як складний процес взаємодії супроводжувача та супроводжуваного, результатом якого є рішення або дія, що призводять до змін в особистості супроводжуваного (О. В. Бережна, Л. М. Блинова, Т. С. Горолатова, О. І. Казакова, Т. В. Чернікова та ін.). Інакше кажучи, супровід визначається низкою вчених як допомога у формуванні спектру розвитку, в якому відповідальність за дії несе сам суб'єкт.

Під поняттям «супровід» Л. М. Блинова має на увазі допомогу та підтримку, а О. В. Бережна розглядає його як метод, що забезпечує створення умов для прийняття суб'єктом розвитку оптимальних рішень в різних ситуаціях життєвого вибору. При цьому, як підкреслює вчена, суб'єктом розвитку стають як людина, так її соціальне оточення. На прикладі дітей-сиріт в інтернатному закладі О. В. Бережна уточнює, що супровід означає діяльність, спрямовану на створення оптимальних умов, які сприяють успішному вихованню, навчанню, розвитку дітей-сиріт та їх соціалізації [1].

В дослідженнях Т. С. Горолатової та Т. В. Чернікової поняття «підтримка» та «супровід» диференціюються, не дивлячись на їхню зовнішню схожість. Так, Т. С. Горолатова звертає увагу на те, що термін «супровід» є ширшим та багатозначнішим за «підтримку». Зокрема поняття «підтримка» та «супровід» можуть бути по-різному представлені у випадках охорони соціальних прав особистості; становлення системи заходів для виявлення та підтримки її інтересів, схильностей; розвитку процесу спільного з учнем виявлення його інтересів і подолання проблем, що заважають досягати бажаних результатів в навчанні, самовихованні, спілкуванні. Суголосно підходу Т. С. Горолатової у перерахованих вище випадках використання поняття «підтримка» припускає допомогу в розвитку, передбачає використання як індивідуальних можливостей, так і середовищних умов, в яких такий розвиток відбувається.

Ми також погоджуємося із тим, що підтримка, на відміну від супроводу, надається за фактом будь-якої складної ситуації, передбачає корекцію поведінки, але не запобігає проблемі, тобто поверхнево, без порушення глибинних процесів, призводить до зовнішньої відповідності нормі, не усуває причин, що призвели до виникнення проблемної ситуації.

Подібна диференціація понять «підтримка» та «супровід» є концептуально важливою щодо створення основних принципів, моделей, цілей та задач

психологічного супроводу, адже психологічна підтримка передбачає допомогу в подоланні труднощів, а психологічний супровід, перш за все, спрямований на створення умов, що запобігають виникненню проблеми; застосування моделей підтримки здійснюється з метою виправлення дефекту, а моделей супроводу — навчає самостійному розв'язанню проблем, сприяє розвитку механізмів саморегуляції з метою внесення нових, позитивних змін.

Отже, оскільки супровід є тривалим процесом, який передбачає рішення задач особистісного становлення, а підтримка — короткочасним, спрямованим на подолання труднощів процесом, цей термін майже не вживається в сучасних психолого-педагогічних дослідженнях.

Семантично термін «психолого-педагогічний супровід» є більш глибоким та розгорнутим, аніж «супровід», концептуально розглядається як супровід природного розвитку дитини (М. Р. Битянова, Ю. С. Галлямова, Р. В. Дем'яничук, А. О. Хілько, Т. В. Чернікова, І. К. Йокубаускайте).

Ми підтримуємо позицію Т. В. Чернікової, яка наголошує, що психолого-педагогічний супровід, у першу чергу, спрямовується на побудову життєвого простору людини, що зростає, та передбачає участь компетентного дорослого, який викликає у дитини довіру. Основними принципами психологічного супроводу вчена виділяє врахування вікового розвитку дитини, спадкоємність в роботі психологів та батьків, суб'єкт-суб'єктні відносини з вихованцем. Як і у попередньому випадку, коли йшлося про супровід, Т. В. Чернікова відмежовує психологічний супровід від психологічної підтримки, розуміючи під останньою співпроживання несприятливого або скрутного періоду в житті дитини. Психологічна підтримка, на думку Т. В. Чернікової, включає в себе співпереживання, емпатію в такій формі, яка виступає підтвердженням значимості особистості в цілому [9].

Психолого-педагогічний супровід стосовно дітей з обмеженими можливостями здоров'я, на думку І. К. Йокубаускайте, передбачає створення умов, що як найбільше запобігали можливості виникнення соціальної дезадаптації [4].

У 1993 році Г. Бардієр, І. Ромазан і Т. Чередникова започаткували термін «психологічний супровід». Досліджуючи біологічні чинники, що впливають на розвиток дитини, вчені зазначають, що у залежності від ситуації, що виникає у групі, особливостей взаємин між дітьми психологічний супровід має в різну направленість та використовується у різноманітних формах розвиваючих занять.

Пізніше супроводжуючу діяльність психолога вчені стали розглядати ширше, з точки зору, що передбачає створення оптимальних умов для оптимізації навчального процесу із урахуванням індивідуальних особистісних якостей учнів та їх пізнавальних можливостей (Е. М. Александровська, М. Р. Битянова, Т. В. Сак та ін.) [7].

Як зазначають дослідники, постійні зустрічі психолога з дорослими та дітьми більш ефективні, ніж епізодичні, кваліфіковано проведені інтенсивні тренінги (Е. М. Александровська, О. І. Альшаніна, К. В. Бабак, М. Р. Битянова, С. В. Духновський, Т. В. Зайцева, О. А. Козирева, Н. В. Куренкова, Т. В. Сак, Ю. В. Слюсарев, Ю. В. Суховершина, Т. І. Чіркова та ін.) [5].

Основний зміст психологічного супроводу полягає в тому, щоб створювати умови для гармонійного розвитку особистості дитини, але не вирішувати замість неї її проблеми, а створити умови для самостійного вибору на різних етапах онтогенезу. Психолог має направляти дитину та її батьків як наставник, у разі виникнення потреби вони можуть звернутися до нього за допомогою, але він не стане за них робити все. В парадигмі психологічного супроводу основне завдання психолога полягає у створенні оптимальних умов для розвитку у дитини навичок самостійного мислення та прийняття рішень.

В сучасній психології ідея психологічного супроводу набуває все більшої популярності, оскільки вона дає можливість органічно поєднувати специфічну психологічну роботу з цілями і цінностями всього навчально-виховного процесу.

У дослідженнях А. П. Журавель психологічний супровід трактується як процес проведення цілого ряду заходів, за допомогою яких, можна подолати ряд труднощів, підвищити рівень психологічної стійкості [2]. За допомогою такого трактування автор зазначає основні загальні складові структури психологічного супроводу. На думку автора, супровід повинен містити мету, суб'єкт та об'єкт, оптимальні шляхи психологічного супроводу, а також форми, методи і засоби психологічного супроводу.

Такої ж думки дотримується Ю. В. Суховершина, у своїх працях вона досліджує психологічний супровід як єдність всіх учасників освітнього процесу у напрямку створення підстав для позитивного розвитку учня впродовж всього процесу за умови збереження максимуму його свободи та відповідальності [8]. Авторка стверджує, що психологічний супровід можливий за умов оптимізації психологічного стану людини.

Найбільш послідовно концепція психологічного супроводу представлена в дослідженнях Е. Ф. Зеєра, який визначає його як цілісний процес вивчення, формування, розвитку та корекції становлення особистості [3]. Ми не можемо погодитися із думкою вченого, що психологічного супроводу потребують насамперед люди, які відчувають потребу у психологічній підтримці та допомозі, адже не завжди людина, а особливо дитина або підліток, може об'єктивно оцінити свої слова, вчинки або дії. Достатньо часто діти не звертають увагу на негаразди в навчальній діяльності або міжособистісних стосунках, вони часто не критичні до власної поведінки.

Надання кваліфікованої, своєчасної, комплексної психолого-педагогічної допомоги дітям, особливими освітніми потребами є одним з актуальних завдань спеціальної психології та педагогіки. Успіх допомоги таким дітям залежить насамперед від таких факторів як соціальне середовище та психологічний клімат у родині. Система психологічної допомоги успішно реалізується у формі психологічного супроводу, який дуже вдало використовується в системі спеціальної освіти.

О. В. Токар також виділяє етапи психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами.

На першому етапі проводиться психолого-педагогічне вивчення дитини.

На другому етапі здійснюється аналіз отриманих даних.

Під час третього етапу розробляються спільні рекомендації, що стосуються самої дитини та її найближчого оточення родина та педагоги, після чого складається план комплексної корекційної допомоги для кожної дитини.

Четвертий етап передбачає проведення психологічного консультування всіх учасників навчально-виховного процесу з приводу визначення оптимальних шляхів і засобів, на що впливають розв'язання питань навчання, виховання та соціалізації дитини.

На п'ятому етапі надаються рекомендації всім учасникам супроводу дитини з особливими освітніми потребами.

На шостому етапі аналізується результат виконаних рекомендацій всіх учасників навчально-виховного процесу.

На заключному сьомому етапі прогнозуються перспективи подальшого розвитку дитини.

Узагальнюючи вищезазначені дослідження, можна стверджувати, що психологічний супровід є комплексною системою, що забезпечує дитині психологічну безпеку, надання їй ресурсів для можливості самостійно протистояти різним соціальним негараздам.

Психологічний супровід розглядається багатьма авторами як комплексна система, що об'єднує різні методи діяльності психолога, що спрямовані не тільки на дитину, але і на її оточення.

Ця система визначає нову, сучасну позицію фахівця. Тобто психологічний супровід — це рух разом з особистістю, яка постійно змінюється, своєчасне визначення можливих шляхів, за необхідності — допомога і підтримка. Система психологічного супроводу для дітей з особливими освітніми потребами спрямована на розвиток та корекцію психологічних особливостей та досягнення дитиною оптимального пристосування до оточення і носить навчальний характер, який полягає в оволодінні знаннями, уміннями, навичками ефективного подолання стресових ситуацій та вирішення психологічних проблем з урахуванням індивідуальних та вікових особливостей дитини та актуальної соціальної ситуації її розвитку. Отже система освіти має низку стандартних запитів до психологічної служби. Одним з них є допомога дитині в особистісному розвитку. У цьому контексті саме психологічний супровід виступає основним засобом, що сприяє всебічному розвитку дитини з особливими освітніми потребами.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, в сучасній психологічній науці існують близькі, але не тотожні поняття «підтримка», «супровід», «психолого-педагогічний супровід», «психологічний супровід» тощо. Підтримка є короткочасним, спрямованим на подолання труднощів процесом; супровід визначається як допомога у формуванні поля розвитку, в якому відповідальність за дії несе сам суб'єкт; психолого-педагогічний супровід концептуально розглядається як супровід природного розвитку дитини, а психологічний супровід, як найбільш оптимальний процес, не захищає дитину від труднощів, не вирішує замість неї проблеми, а створює умови для вчинення усвідомленого, відповідального і самостійного вибору на різних етапах онтогенезу.

В контексті нашого дослідження, перспективним ми вважаємо, розглянути психологічний супровід, як багатомірну систему комплексної психологічної підтримки та допомоги дітям з синдромом Дауна та їхнім батькам, яка включає в себе різні форми, методи та засоби допомоги в процесі навчання та позанавчальної життєдіяльності, підвищення резистентності дітей до дестабілізуючих зовнішніх та внутрішніх факторів. Тому, в нашому дослідженні, ми будемо говорити не тільки про психологічний супровід дітей із синдромом Дауна як такий, але й визначати шляхи його впровадження в навчальний процес при роботі з учнями у спеціальній школі та їх батьками.

Список використаних джерел та літератури

1. Бережная О. В. Психолого-педагогическое сопровождение детей-сирот как средство их социализации : дис. ... канд. пед. наук / О. В. Бережная. — Ставрополь, 2005. — 191 с.
2. Журавель А. П. Психологічний супровід оперативно-службової діяльності особового складу підрозділів охорони державного кордону України: автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.09 / А. П. Журавель. — Хмельницький : Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького, 2006. — 20 с.
3. Зеер Э. Ф. Психология профессий : учеб. пособие для вузов / Э. Ф. Зеер. — 2-е изд., перераб., доп. — М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. — 336 с.
4. Йокубаускайте И. К. Психолого-педагогические возможности детей с ограниченными возможностями в здоровье в образовательном пространстве общеобразовательной школы / И. К. Йокубаускайте // Психолого-педагогическое сопровождение детей с ограниченными возможностями здоровья в общеобразовательной школе : метод. пособие. — Н. Новгород, 2007. — С. 51.
5. Кобильченко В. В. Теоретико-методичні засади психологічного супроводу підлітків з глибокими порушеннями зору : автореф. дис. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.08 «Спеціальна психологія» / Кобильченко В. В. — К., 2010. — 40 с.
6. Прохоренко Л. І. Експериментальна модель формування саморегуляції навчальної діяльності школярів із затримкою психічного розвитку / Л. І. Прохоренко // Вісник Одеського національного університету. Психологія. — 2017. — Т. 22, вип. 3 (45). — С. 52–61.
7. Соколова Г. Б. Проблема психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами в наукових дослідженнях / Г. Б. Соколова // Вісник Одеського національного університету. Психологія. — 2017. — Т. 22, вип. 4 (46). — С. 52–59.
8. Суховершина Ю. В. Психологическое сопровождение личностно-профессионального развития студента службой практической психологии вуза : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Ю. В. Суховершина. — Курск, 2006. — 200 с.
9. Черникова Т. В. Психологическая поддержка в образовании : монография / Т. В. Черникова. — М. : МПА-Пресс, 2003. — 408 с.

REFERENCES

1. Bereznaia, O. V. (2005). *Psikhologo-pedahohycheskoe soprovozhdenye detei-syrot kak sredstvo ykh sotsyalizatsyy* [Psychological and pedagogical support of orphans as a means of their socialization]. *Candidate's thesis*. Stavropol [in Russian].
2. Zhuravel, A. P. (2006). *Psikholohichnyi suprovod operatyvno-sluzhbovoi diialnosti osobovoho skladu pidrozdiliv okhorony derzhavnogo kordonu Ukrainy* [Psychological support of operative-service activity of the personnel of the units of the state border guard of Ukraine]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
3. Zeer, Э. Ф. (2003). *Psikholohiya professyy* [Psychology of professions]. Ekaterynburh [in Russian].
4. Yokubauskaite, Y. K. (2007). *Psikhologo-pedahohycheskye vozmozhnasty detei sohranychennymy vozmozhnostyamy v zdorove v obrazovatelnom prostranstve obshcheobrazovatelnoi shkoly*

[Psychologo-pedagogical possibilities of children with the limited possibilities in health in educational space of a comprehensive school]. N. Novhorod [in Russian].

5. Kobylchenko, V. V. (2010). Teoretyko-metodychni zasady psykholohichnoho suprovodu pidlitkiv z hlybokomy porushenniamy zoru [Theoretical and methodical bases of psychological support of teenagers with deep infringements of sight]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Prokhorenko, L. I. (2017) Eksperymentalna model formuvannia samorehuliatcii navchalnoi diialnosti shkoliariv iz zatrymkoiu psykhičnoho rozvytku [Experimental model for the formation of the self-regulation of educational activity of schoolchildren with delay of mental development]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu — Bulletin of Odessa National University*. 22 (3 (45)), 52–61. [in Ukrainian].
7. Sokolova, H. B. (2017). Problema psykholoho-pedahohichnoho suprovodu ditei z osoblyvymy osvitynymy potrebamy v naukovykh doslidzhenniakh [The problem of psychological and pedagogical support of children with special educational needs in scientific researches]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu — Bulletin of Odessa National University*. 22 (4 (46)), 52–59. [in Ukrainian].
8. Sukhovershyna, Yu.V. (2006). Psykholohycheskoe soprovozhdenye lychnostno-professyonalnoho razvytyia studenta sluzhboi praktycheskoi psykholohyy vuza [Psychological accompaniment of personal and professional development of the student with the service of practical psychology of the university]. *Candidate's thesis*. Kursk [in Russian].
9. Chernykova, T. V. (2003). *Psykholohycheskaia podderzhka v obrazovanii* [Psychological support in education]. Moscow: MPA-Press, [in Russian].

Соколова Анна Борисовна

кандидат психологических наук, старший преподаватель

кафедры дефектологии и физической реабилитации

ГУ «Южноукраинский национальный педагогический университет

имени К. Д. Ушинского»

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Резюме

В статье представлен теоретический анализ современной научной литературы по проблеме психологического сопровождения детей с особыми образовательными потребностями. Автором выделены основные подходы к вопросам психологического сопровождения детей с особыми образовательными потребностями, рассмотрены этапы психологического сопровождения.

Используя данные специальной литературы, автор уточняет понятие «психологическое сопровождение». Учитывая актуальность исследуемой темы, обозначает перспективы дальнейших исследований, которые предполагают рассмотреть вопросы психологического сопровождения детей с синдромом Дауна.

Ключевые слова: психологическое сопровождение, дети с особыми образовательными потребностями, этапы психологического сопровождения.

Sokolova Anna. B.

PhD (Candidate of Psychological Sciences), senior lecturer, South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky

RESEARCH OF THE PROBLEM OF PSYCHOLOGIKAL SUPPORT OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Abstract

The article presents a theoretical analysis of modern scientific literature on the problem of psychological support for children with special educational needs in inclusive educational institutions.

The author outlines the main approaches to the issues of psychological support for children with special educational needs, the stages of psychological support are considered. The following main approaches to issues of psychological support are singled out: team approach, system-orientation approach, complexity of pedagogical activity of teachers and assistants, tolerant attitude. The author describes the principles of psychological and pedagogical support: the principle of «on the side of the child», continuity of support, multidisciplinary of support, autonomy. Based on the data of special literature, the concept of «psychological support» is specified. As a conclusion it is noted, that the given problem is solved insufficiently, both theoretically and practically. Therefore, further research on this issue is promising.

Taking into account the relevance of the topic under study, prospects for further research are outlined, which suggest to consider the psychological support of children with Down syndrome.

Key words: psychological support, children with special educational needs, stages of psychological support.

Стаття надійшла до редакції 25.05.2018

УДК 316.614.6

Сулова Валерія Олександрівна

аспірант кафедри соціальної допомоги та практичної психології

ФПСП ОНУ імені І. І. Мечникова

ORCID 0000–0003–2209–3941

[https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1\(47\).145688](https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1(47).145688)

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ МОЛОДІ ДО ІНШОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА І НАВЧАЛЬНА МОТИВАЦІЯ

В статті надано скорочений огляд підходів до розуміння понять «адаптація», «соціально-психологічна адаптація» і «мотивація до навчання». Актуальними для дослідження є питання про те, що відбувається з самосвідомістю молоді в процесі адаптації до нових умов життя і навчальної діяльності за кордоном, як відбувається входження особистості в різноманітність життєвих ситуацій нового соціокультурного середовища, як молода людина досягає відповідності (сумісності) з іншокультурним середовищем, переосмислює старі цінності і формує нові.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, навчальна мотивація, соціокультурне середовище.

Актуальність проблеми. Умови сучасного розвитку вищої освіти ставлять перед студентами якісно нові завдання, які охоплюють одночасно проблему засвоєння базових знань та проблему соціально-психологічної адаптації до умов нової для студента системи освіти (вищої). Все більше набуває популярності освіта за кордоном. Новий політичний і освітянський курс України розширює можливості випускників до вступу у будь-який виш не тільки у межах країни, а і за кордоном. Але нові можливості завжди приховують і нові складнощі, перешкоди. Дослідження умов успішного долаття соціально-культурних бар'єрів вимагає нових саме проблем адаптації особистості студента у новому для нього культурному просторі, визначення проблем мотивації до навчання на тлі складнощів, що виникають. Ретельний аналіз впливу умов соціально-психологічної адаптації молоді до іншокультурного середовища на мотивацію до навчання дозволить у подальшому визначити наукові напрями долань соціокультурних бар'єрів у професійному навчанні і можливості інтеграції теоретичного та практичного досвіду інших країн в Україну.

Мета статті. Теоретично обґрунтувати особливості впливу соціально-психологічної адаптації молоді до іншокультурного середовища на навчальну мотивацію студентів.

Об'єкт дослідження. Соціально-культурна адаптація молоді у контексті навчання у виші в іншокультурному середовищі.

Предмет дослідження. Вплив соціально-психологічної адаптації молоді до іншокультурного середовища на навчальну мотивацію.

Основна частина. Загальновідомо, що ефективність фахової підготовки студента передовсім залежить від того, наскільки успішно молода людина

пристосована до самостійної діяльності та подальшого прийняття себе у новій соціальній ролі — «студент» та дії щодо саморозвитку. Труднощі, що з'являються, пов'язані насамперед із потребами пристосування до нового середовища, відмінного від того, до якого звикла молода людина (у минулому це шкільне середовище та вимоги); з прагненням посісти певну позицію у новій формі навчання, отримати визнання особистості, підтримку, довіру з боку нового оточення задля комфортного почування у ньому. Зазначений факт може бути сильно ускладненим умовами соціальної активності студента, що не напряму залежать від навчання у виші, але які впливають на мотивацію до навчального процесу та якість адаптації не тільки до умов освіти, а і до нового культурного середовища. Йдеться про навчання та соціально-психологічну адаптацію студента в іншій країні з культурними умовами та соціальним простором, які відрізняються від того, у якому звично перебувати особистості. Можливості формування механізмів ефективного долаання проблем, що виникають, відбивається і на силі мотивації до засвоєння знань та науково-дослідницькій активності студента.

Варто відмітити, що соціально-психологічна адаптація особистості студента в іншій країні включає не тільки сам процес адаптації у системи вищої школи, але і процес входження особистості до соціально-рольових зв'язків іншої країни та оволодінням новими для особистості соціальними нормами, цінностями, соціальним досвідом тощо іншого соціокультурного простору. Тобто ефективність соціально-психічної адаптації прямо залежить від організації мікросоціальної та макросоціальної взаємодії студента, що впливає і на мотивацію навчання та успішність оволодіння професійними знаннями та навичками.

На початку важливо проаналізувати явище адаптації та соціально-психологічної адаптації молоді до навчання. Аналіз спеціальної літератури допоміг визначити поняття «психологічна адаптація», яка досліджується у працях Б. Г. Асмолова, Г. О. Балла, Л. С. Виготського, І. С. Кона, А. В. Петровського, В. А. Семиченко [13] та ін.; «соціально-психологічна адаптація» — у працях О. І. Зотової, Б. П. Паригіна, Г. І. Царгородцева та ін.

Загалом це поняття універсальне. Існування різнопланових визначень явища адаптації обумовлено специфікою існуючих наукових підходів та шкіл. У різних джерелах [5] зустрічається інформація, про введення першого визначення Аубертом у контексті співвідношення дії подразників на органи зору і слуху. Надалі проблеми адаптації отримали розвиток в рамках еволюційної теорії і загальної біології. Основні первинні дослідження проблеми адаптації знаходяться у організоцентричному, а надалі у популяційноцентричному та біоцентричному підходах. У рамках визначених підходів адаптацію розглядають як реакцію організму людини на певні зміни у середовищі (у біологічному, соціологічному сенсах) за провідної ролі будь-якої з фізіологічних систем: нервової — І. П. Павлов, І. М. Сеченов; генетичної — Е. Майер; ендокринної — Г. Сельє; статевої — З. Фрейд [5].

Соціологічний контекст поняття «адаптація» дозволяє ширше та ґрунтовніше розглянути соціальну сторону адаптації молоді та мотивації її на-

вчання. При цьому адаптація розглядається як процес активного пристосування індивіда до змінного середовища за допомогою соціальних засобів і передбачає засвоєння відносно стабільних умов середовища. Особливість цього підходу дозволяє розглянути співвідношення процесів адаптації та соціалізації особистості, де адаптація може розглядатися як складова процесу соціалізації [5]. Саме такий підхід допоможе нам визначити адаптацію молоді до іншокультурного середовища в контексті навчального процесу як ступінь її соціалізації. При цьому відбувається не лише інтеграція особистості в іншокультурне середовище, але й постійний, неперервний професійний і особистісний розвиток, зміна мотивації до навчання та самореалізація. Саме соціологічні дослідження адаптації допоможуть нам виявити та проаналізувати чинники, що сприяють формуванню найефективнішої, активної форми адаптації в іншокультурному соціумі (О. В. Вітенберг, І. О. Милославова) і виявити ступінь впливу визначених чинників на мотивацію до навчання [4; 10].

Динаміка взаємодії процесів адаптації та соціалізації особистості лягла в основу адаптивно-розвивальної концепції соціалізації. Коротко її сутність полягає в аналізі соціалізації як взаємодії людини протягом життя з довкіллям шляхом зміни адаптації у кожній зі сфер її життєдіяльності (М. П. Лукашевич) [9]. Також у рамках такого підходу соціальну адаптацію особистості вивчали Д. О. Андреева, М. П. Лукашевич [9], В. В. Москаленко, В. А. Семиченко [13] та ін. Період 60–80 рр. ХХ ст. містить трактовку та дослідження поняття «адаптація» у єдності з соціальними умовами життя суспільства.

Як що розглядати поняття «соціально-психологічна адаптація», то воно частіше розглядається у контексті динаміки взаємодії особистості і групи, де особистість виступає у суб'єт-об'єктних відносинах до адаптації, а група (соціум), яка стабільна у своїй активності, може бути і механізмом адаптації особистості. У зарубіжній психології соціально-психологічна адаптація розглядається як процес і як стан, що потребують професійного терапевтичного впливу або особистісного розвитку з метою набуття соціальних навиків для успішності адаптації (Л. Росс, В. Франкл, Е. Фромм та ін.) [12; 15; 16].

У теорії когнітивного дисонансу поняття «адаптація» особистості може розглядатися лише в конкретній ситуації через категорію «напруженості систем» К. Левіна. Таким чином, адаптація — це рух від емоційного дискомфорт до консонансу (Л. Фестінгер) [14].

У психоаналізі «адаптація» визначається як спроба уникнути відчуття тривоги і зміна своїх імпульсів до соціально прийнятних дій та думок у контексті активації захисних механізмів особистості.

У теорії А. Адлера адаптація визначається як фрустраційний досвід особистості, що призводить до набуття негативного або позитивного досвіду адаптації і визначає соціальну корисність для людини. Таким чином, якщо конфлікт позитивно розв'язано, особистість набуває позитивну адаптацію (А. Адлер), а за Е. Еріксоном — навпаки. У роботах А. Адлера, З. Фрейда та Е. Еріксона процес адаптації зводиться до спрощеної схеми

«конфлікт — тривога — захисна реакція». При цьому адаптація — це стійка рівновага до вимог соціуму та інтеграція особистості в ньому.

Ж. Піаже поняття адаптації розглядає як активну взаємодію людини із середовищем. За Е. Фроммом [16] процес адаптації призводить до певних особистісних новоутворень, що визначено як соціальний характер. Соціальний характер особистості — це результат динамічної адаптації людської природи до існуючого суспільного ладу, оточення.

Більш прагматичне розуміння процесу адаптації через користь, вигоду, успіх ми зустрічаємо у роботах В. Франкла (логотерапія) [15].

Якісно іншим є погляд на адаптацію у концепції самоактуалізації А. Маслоу. При цьому адаптація особистості залежить від її мотивації. Чим вища ієрархія мотивів, тим більше свободи вибору в особистісному зростанні і, як наслідок, успішності адаптації (рух, розширення свідомості, самоактуалізація) [17].

Однак суто психологічний погляд на проблему адаптації вимагає динамічного погляду на проблему. Для нас процес адаптації — це процес зміни станів її суб'єкта, це перебудова психіки особистості під впливом об'єктивних чинників середовища, зміна форми або змісту психічних реакцій зі зміною всіх характеристик психіки конкретного індивіда.

Також суттєвий для нашого дослідження соціально-психологічної адаптації молоді до іншокультурного середовища діяльнісний підхід. Він невідривно поєднує взаємодію особистості, яка адаптується, із середовищем адаптації, що виступає причиною появи адаптивної потреби. Процес адаптації особистості спрямовано на підтримання рівноваги в межах психічного життя, а також між індивідом та його оточенням. (Г. В. Єльнікова) [6].

Однак у своїх теоретичних дослідженнях ми відштовхуємось від певних особливостей, які впливають на соціально-психологічну адаптацію відповідно до різних її рівнів: рівень іншомовного та іншокультурного середовища; рівень колективу студентів, з якими навчається особистість; безпосереднє соціальне оточення (яке може бути як іншокультурним, так і ні); особистісна адаптованість людини тощо. Соціально-психологічна адаптація особистості зумовлена об'єктивним характером змін, що відбуваються у навколишньому середовищі та людській свідомості. Процес адаптації особистості в умовах іншокультурного середовища важливо розглядати з опорою на всі змістові сторони її навчальної і наукової діяльності, спілкування, у контексті розвитку її свідомості й ціннісних відносин. Як наслідок дії взаємопов'язаних динамічних характеристик ми отримуємо певне «дзеркало» успішності соціально-психологічної адаптації особистості в іншокультурному середовищі, а саме мотивацію до навчання як основної цілі перебування студента у цьому середовищі.

Метою процесу соціально-психологічної адаптації до іншокультурного середовища у навчанні є адаптована до соціуму особистість з достатньо високими показниками мотивації до навчання, яка не лише реагує на динаміку взаємовідносин в оточенні, а й бере активну участь у створенні а розвитку власних адаптивних механізмів. Набуття особистістю певного до-

свіду пристосування до змінних умов соціуму з іншою культурою виступає для неї у майбутньому підґрунтям для подолання нових перешкод не тільки у навчанні.

Також для нашого дослідження важливо проаналізувати саму проблему мотивації до навчання. Але ми навмисно обмежуємо визначену проблему аналізом впливу соціально-психологічної адаптації студентів на формування позитивної мотивації до навчання, надалі уточнюючи особливості умов іншокультурного середовища перебування студентів.

Аналіз наукових робіт говорить про те, що стійку позитивну мотивацію до навчання розуміють як мотивацію, засновану на власних потребах та інтересах особистості, що не вимагає додаткових зовнішніх стимулів іншокультурного оточення [17]. Однак вважаємо, що умови іншокультурного середовища — один з динамічних факторів, які можуть сприяти формуванню бажання професійного навчання та самовдосконалення. Також ця думка протиречить сенсу всіх заходів, спрямованих на адаптацію студентів не тільки у культурно незнайомому суспільстві.

Недооцінка навчально-виховних можливостей адаптаційної роботи зі студентами в чужому етнокультурному середовищі значно зменшує ефективність та змістовність професійної підготовки цих випускників.

Аналіз сучасної літератури виявляє проблему відсутності єдності у визначенні сутності поняття мотивації. Під поняттям «мотивація» розуміють декілька психологічних явищ, а саме:

1) систему факторів або сукупність причин, які спрямовують людину до виконання певних дій чи бездіяльності, спонукають до активності;

2) усвідомлене використання цілої системи збудників, які сприяють активізації діяльності;

3) процес розгортання системи збудників, який безпосередньо відбувається в структурі відповідної діяльності [13, с. 34].

Для нас мотивація до навчання — це сукупність причин соціально-психологічного характеру, що визначає поведінку людини, її спрямованість і активність у навчанні. Відповідно до робіт А. О. Реана [11] висока позитивна мотивація може відіграти роль чинника, який компенсує певною мірою недостатність високих здібностей. Отже мотиваційна складова навчальної діяльності охоплює пізнавальні потреби, мотиви і сенси навчання. Логічним висновком є той, що процес навчання з позитивною мотивацією має високими потребами потреби у самовдосконаленні, самореалізації та самовираженні.

Мотиви, що стимулюють молодь до навчання, М. І. Алексеева, Л. І. Божович та інші поділяють на пізнавальні мотиви навчання та широкі соціальні мотиви [1; 2; 7; 13]. Пізнавальні мотиви пов'язані з самим змістом навчального процесу та процесом навчальної діяльності. До цієї групи мотивів відноситься інтерес до обраної спеціальності, потреба у пізнанні нового в обраній галузі, допитливість тощо. Обов'язковим у даному випадку є формування їх під впливом процесу пізнавальної активності з наявністю обов'язкової позитивної емоційної компоненти, що стимулює молодь до навчальної діяльності. На появу та розвиток пізнавальних мотивів впливають як індивідуально-психологічні фактори, так і педагогічні умови про-

цесу навчання. Тому крім потреб, здібностей, нахилів, інтересів молоді, для формування пізнавальних мотивів слід враховувати і процес організації навчальної діяльності і заходи з навчальної адаптації молоді до іншопсихологічного середовища. Адже це відіграє досить значну роль у розвитку позитивної мотивації до навчальної діяльності.

Широкі соціальні мотиви пов'язані зі стосунками студента з та навколишнім іншопсихологічним оточення, наявністю потреби та змоги у спілкуванні з іншими людьми, а також у їх оцінці, схваленні. Формування широких соціальних мотивів пов'язано безпосередньо з самим іншопсихологічним середовищем, а точніше його діяльністю як самого по собі так і відносно молоді людини. Ця група мотивів проявляється у прагненнях особистості, повазі до іншої культури, традицій, релігії тощо. Широкі соціальні мотиви, у свою чергу, можуть бути поділені на мотиви за джерелом виникнення, змістом (суттю) та її спрямованістю [1, с. 10]: суспільно-політичні; професійно-ціннісні; комунікативні та соціального престижу, до самовдосконалення та порядку речей другорядного значення [2].

Зазвичай у навчальній діяльності молодь керується не лише пізнавальними або соціальними мотивами у чистому вигляді, найчастіше ми можемо побачити їх поєднання, яке справляє найбільш сприятливий вплив на особистість студента з метою підвищення інтересу до навчання та прагненням досягати успіху у професійній діяльності або соціальних контактах. Формування позитивної мотивації до навчання у молоді (взагалі, не тільки у іншопсихологічному середовищі) відбувається в умовах, коли студентові вдається пов'язати мету діяльності з його особистісними цінностями та потребами. Чим більше особистісні цінності студентів пов'язані з результатом майбутньої діяльності (оволодінням професійними знаннями, вміннями та навичками), тим більше внутрішні мотиви сприяють розвитку мотивації особистості до навчання.

Обидві групи мотивів пов'язані зі ступенем адаптації до іншопсихологічного середовища молоді людини і визначають якість цієї адаптації.

Значну роль у формуванні позитивної мотивації до навчання, незалежно від культурного середовища, відіграє співробітництво між педагогічним колективом та студентами, а також особливості спілкування у студентському середовищі, яке відбувається в навчальному процесі.

Аналіз сенсу та ступеня впливу мотивів на успішність навчання говорить про те, що без конкретних цілей навчання мотиви створюють лише потенційну можливість професійного розвитку молоді людини, реалізація якої відбувається саме завдяки її діяльності та адаптації в іншопсихологічному середовищі [3]. Таким чином, мотиви навчання реалізуються завдяки цілям, які ставить перед собою молода людина, що навчається в іншопсихологічному середовищі, та способам досягнення визначених цілей. Це свідчить про тісний взаємозв'язок цілей та мотивів навчання і взаємозв'язок мотивації до навчання та адаптації в іншопсихологічному середовищі молоді людини.

Сила мотивів, цілі та якість адаптації в іншопсихологічному середовищі залежать від суми існуючих обставин, віку студентів, їх індивідуальних та психологічних особливостей. Саме від всіх цих обставин і залежатиме, які

саме мотиви будуть провідними для того чи іншого студента, яку роль для нього вони будуть відігравати та як саме спрямовуватимуть його діяльність.

Однак варто відмітити, що остаточного висновку відносно першочергової адаптації до іншокультурного середовища або позитивної мотивації до навчання студента нами не визначено. Але остаточно можна підсумувати, що для формування позитивної мотивації молоді до навчання слід використовувати різні психолого-педагогічні методи впливу на студентів та їх адаптацію, наприклад, заходи щодо адаптації студентів до іншокультурного середовища, нові технології стимулювання наукової активності молодих людей тощо. Саме цьому ми спробуємо приділити більше уваги у подальших дослідженнях.

Висновки: Найбільш актуальною для сучасної освітньої системи є проблема мотивації навчання студента і його ефективної (психологічної, соціальної, соціально-психологічної), її результатів, коли загальна ефективність адаптації студентів до умов іншокультурного середовища.

Отже, загальний процес адаптації — це складне явище, яке має певну структуру. Кожний структурний компонент адаптації є системою, яка включає: об'єктивні фактори; відносини, що виникають у людини, яка адаптується до взаємодії в іншокультурному середовищі; індивідуальні особливості людини, що відповідають (або не відповідають) вимогам нової системи функціонування особистості.

Відсутність єдності визначення поняття «мотивація» свідчить про різнобічність аспектів цього питання, а також про складність та багатозначність самої мотивації.

Поняття «мотивація» є складним феноменом у психології. Визначене поняття ми розуміємо як систему мотивів або стимулів, чинників, що детермінують конкретну діяльність, поведінку особистості (у конкретному дослідженні — мотивацію до навчання, яка ускладнена умовами іншокультурного середовища).

Мотиви, що стимулюють молодь до професійного навчання, поділяються на дві групи: пізнавальні мотиви навчання та широкі соціальні мотиви. Обидві групи мотивів впливають на якість адаптації до іншокультурного середовища молодої людини.

Список використаних джерел та літератури

1. Алексеева М. І. Мотиви навчання учнів / М. І. Алексеева. — К. : Радянська школа, 1974. — 120 с.
2. Бабанский Ю. К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе / Ю. К. Бабанский. — М. : Просвещение, 1985. — 208 с.
3. Бланк Т. В. Формування позитивної мотивації як фактора успіху навчальної діяльності молодших школярів / Т. В. Бланк // Початкове навчання та виховання : наук.-метод. журн. — Харків : Основа, 2009. — № 16/18. — С. 2–9.
4. Витенберг Е. В. Социально-психологические факторы адаптации к социальным и культурным изменениям: автореф. дис. ... канд. психол. наук / Е. В. Витенберг. — СПб., 1995. 16 с.
5. Галус О. М. Педагогічне управління адаптацією майбутніх учителів у системі ступеневої освіти: автореф. дис. ... доктора педагогічних наук : спец. 13.00.06 «Теорія та методика управління освітою» / О. М. Галус. — Київ, 2009. — 50 с.

6. Сльникова Г. В. Адаптивне управління: сутність, характеристика, моніторингові системи / Г. В. Сльникова, Т. А. Борова, О. М. Касьянова та ін.: за загальною редакцією Г. В. Сльникової. — Чернівці: Технодрук, 2009. — 572 с
7. Изучение мотивации поведения детей и подростков / под ред. Л. И. Божович, Л. В. Благонадежиной. — М. : Педагогика, 1972. — 352 с.
8. Левин К. Намерение, воля и потребность / К. Левин. — М., 1970. — 62 с.
9. Лукашевич Н. П. Теория и практика самоменеджмента: учеб. пособие / Н. П. Лукашевич. — 2-е изд., испр. — К.: МАУП, 2002. — 360 с.
10. Милославова И. А. Понятие и структура социальной адаптации: автореф. дис. ... канд. филос. наук / И. А. Милославова. — Л., 1974. — 24 с.
11. Реан А. А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов. — СПб.: Прайм-Еврознак, 2008. — 480 с.
12. Росс Л. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт; [пер. с англ. В. В. Румынского; под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна]. — М.: Аспект Пресс, 1999. — 429 с.
13. Семиченко В. А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека. Модульный курс психологии. Модуль «Направленность». (Лекции, практические занятия, задания для самостоятельной работы). — К. : Миллениум, 2004. — 521 с.
14. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер; [пер. А. Анистратенко, И. Знаешева, А. Аллахвердов]. — СПб.: Издательство «Э», 2018. — 320 с.
15. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл; пер. с англ. и нем.; общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева; вст. ст. Д. А. Леонтьева. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
16. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. — М.: Транзиткнига, 2004. — 572 с.
17. Черняк Н. О. Формування мотивації студентів до навчання у ВНЗ [Електронний ресурс] / Н. О. Черняк // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. — 2013. — № 38–39. — С. 388–393. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pipo_2013_38-39_63

REFERENCES

1. Alekseeva, M. I. (1974). *Motivi navchannya uchniv [Motives of teaching students]*. Kiev: Radyanska shkola [in Ukrainian].
2. Babanskiy, Y. K. (1985). *Metody obucheniya v sovremennoy obsheobrazovatelnoy shkole [Training methods in modern secondary school]*. Moskva: Prosveschenie [in Russian].
3. Blank, T. V. (2009). Formuvannya pozitivnoi motivatsii yak faktoruu uspihu navchalnoi diyalnosti molodshih shkolnyariv [Formation of positive motivation as a factor of success of educational activity of junior pupils]. *Pochatkove navchannya ta vihovannya: nauk.-metod. zhurnal. — Primary education and education: scientific methodical journal, Vol. 16, 18, 2–9*. Harkiv: Osnova [in Ukrainian].
4. Vitenberg, E. V. (1995). Sotsialno-psihologicheskie faktoryi adaptatsii k sotsialnyim i kulturnym izmeneniyam [Socio-psychological factors of adaptation to social and cultural changes]. *Extended abstract of candidate's thesis. Saint Petersburg* [in Russian].
5. Galus, O. M. (2009). Pedagogichne upravlinnya adaptatsieyu maybutnih uchiteliv u sistemi stupenevoi osviti [Pedagogical Management of Adaptation of Future Teachers in the System of Graduate Education]. *Extended abstract of Doctor's thesis. Kiev* [in Ukrainian].
6. Elnikova, G. V. (2009). *Adaptivne upravlinnya: sutnist, harakteristika, monitoringovi sistemi: kol. monografiya [Adaptive management: essence, characteristics, monitoring systems]*. G. V. Elnikova, T. A. Borova (Ed.). Chernivtsi: Tehnodruk.
7. Bozhovich, L. I. & Blagonadezhinoy, L. V. (1972). *The study of the motivation of the behavior of children and adolescents*. Moskva: Pedagogika [in Russian].
8. Levin, K. (1970). *Namerenie, volya i potrebnost [Intention, will and need]*. Moskva [in Russian].
9. Lukashevich, N. P. (2002). *Teoriya i praktika samomenedzhmenta [Theory and practice of self-management]*. (2 ed.). K.: MAUP [in Russian].
10. Miloslavova, I. A. (1974). *Ponyatie i struktura sotsialnoy adaptatsii [The concept and structure of social adaptation]*. *Extended abstract of candidate's thesis. Leningrad* [in Russian].
11. Rean, A. A. (2008). *Pshihologiya adaptatsii lichnosti. Analiz. Teoriya. Praktika [Psychology of personal adaptation. Analysis. Theory. Practice]*. Sanct Peterburg: praym-EVROZNAK [in Russian].

12. Ross, L. & Nisbett, R. (1999). *Man and the situation. Perspectives of social psychology.* (V. V. Rumynskii, Trans). Moskva: Aspekt Press.
13. Semichenko, V. A. (2004). *Problemyi motivatsii povedeniya i deyatelnosti cheloveka. Modulniy kurs psihologii. Modul «Napravlenost» [Problems of motivation of behavior and human activity. Modular course of psychology. The module «Orientation»].* K.: Millenium [in Russian].
14. Festinger, L. (2018). *Theory of cognitive dissonance* (A. Anistratenko, I. Znaesheva & A. Allahverdiv, Trans). Sanct Peterburg: OOO «Izdatelstvo«E».
15. Frankl, V. (1990). *Man in Search of Meaning* (Ya. Gozman & D. A. Leontev, Trans). Moskva: Progress.
16. Fromm, E. (2004). *Dusha cheloveka [The soul of man].* Moskva: Tranzitkniga [in Russian].
17. Chernyak, N. O. Formuvannya motivatsii studentiv do navchannya u VNZ [Formation of students' motivation for studying at higher educational institutions]. *Problemi inzhenerno-pedagogichnoi osviti — Problems of engineering and pedagogical education, Vol.38–39, 388–393.* Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pipo_2013_38-39_63 [in Ukrainian].

Сулова Валерия Александровна

аспирант кафедры социальной помощи и практической психологии
Одесский национальный университет имени И.И.Мечникова

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ МОЛОДЕЖИ К ИНОКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ И УЧЕБНАЯ МОТИВАЦИЯ

Резюме

В статье дан сокращенный обзор подходов к пониманию понятий «адаптация», «социально-психологическая адаптация» и «мотивация к обучению». Актуальными для исследования являются следующие вопросы: что происходит с самосознанием молодежи в процессе адаптации к новым условиям жизни и учебной деятельности за рубежом, как происходит вхождение личности в разнообразие жизненных ситуаций новой социокультурной среды, как молодой человек достигает соответствия (совместимости) с инокультурной средой, переосмысливает старые ценности и формирует новые.

Ключевые слова: Социально-психологическая адаптация, учебная мотивация, социокультурная среда.

Suslova Valeriya

Postgraduate student of the Department
of Social Assistance and Practical Psychology
Odessa National I. I. Mechnikov University

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF YOUNG PEOPLE TO THE NEW SOCIO-CULTURAL ENVIRONMENT AND EDUCATIONAL MOTIVATION

Abstract

The article gives a brief overview of the approaches to understanding the concepts of «adaptation», «social-psychological adaptation» and «motivation to study». The author tries to answer questions about what happens to the youth's self-awareness in the process of adaptation to new living conditions and educational activity abroad, how the personality enters into the diversity of life situations of the new socio-cultural

environment, how the young person achieves conformity (compatibility) with the new cultural environment, how to rethink old values and creates new ones.

Student's effectiveness of professional training first of all depends of how successful the young man is adapted for independent activity and further acceptance of himself in the new social role — «student» and actions on self-development. Possibilities of forming mechanisms of effective overcoming of problems (mechanisms of adaptation) that arise directly affect and the strength of motivation to study a student who is studying in a other cultural environment.

In general, the concept of «adaptation» as well as «motivation» are universal. The existence of diverse definitions is due to the specifics of existing scientific approaches and schools. Depending on the approach and understanding of the concept, the strategy of overcoming the existing problems of adaptation and motivation to study students in a other cultural environment is solved.

The main primary studies of the problem of adaptation are located in the organism-centered, population-centered, biocentric approaches, sociological, psychological. However, a purely psychological look at the problem of adaptation requires a dynamic look at the problem.

The process of adapting the individual in the conditions of the other cultural environment of students is important to consider, based on all the content of its educational and scientific activities, communication, in the context of the development of its consciousness and value relationships. As a result of this aggregate of the interrelated dynamic characteristics, we obtain a certain «mirror» of the success of the social-psychological adaptation of the individual in a other cultural environment, namely the motivation to study as the main purpose of the student's stay in this environment.

For us, the motivation for learning is a combination of the causes of the socio-psychological nature that determines human behavior, its orientation and activity in learning. From the analysis of the meaning and degree of influence of the motives for the success of the training, it is said that without motives, the motives create only a potential opportunity for the professional development of a young person, the realization of which is precisely due to its activities and adaptation in a other cultural environment. Thus, the motives of learning are realized due to the goals set by the young person and the ways of achieving them in a other cultural environment.

Key words: Socio-psychological adaptation, educational motivation, socio-cultural environment.

Стаття надійшла до редакції 14.06.2018

УДК 37.013.42

Чернецька Юлія Іванівна

доктор педагогічних наук, доцент, професор
кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки
Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
ulakgu@gmail.com
ORCID 0000–0002–0578–1747

Дунаєва Лариса Миколаївна

доктор політичних наук, професор,
декан факультету психології та соціальної роботи
ОНУ імені І. І. Мечникова
larisa-dunayeva@rambler.ru
ORCID 0000–0002–3437–2051

Гладченко Світлана Володимирівна

кандидат історичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри соціальної роботи
ОНУ імені І. І. Мечникова
vessta_odessa@ukr.net
ORCID 0000–0001–8802–5111
[https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1\(47\).145689](https://doi.org/10.18524/2304-1609.2018.1(47).145689)

**ПРИНЦИПИ НЕНАСИЛЬНИЦЬКОГО СПІЛКУВАННЯ ЯК ОСНОВА
ВЗАЄМОДІЇ У СПІВЗАЛЕЖНІЙ РОДИНІ**

Стаття розкриває сутність принципів ненасильницького спілкування, які є основою соціальної взаємодії у співзалежній родині. Наголошується наявність форм психологічного насильства в таких родинах, яке підсилюється іншою психологічною особливістю — співзалежністю. Особливістю реалізації принципів ненасильницького спілкування є те, що вони дозволяють розвинути декілька комунікативних навичок: а) вербального вираження почуттів співзалежних членів родини; б) уміння почути і зрозуміти іншого; в) виявити потреби співзалежних у соціальній взаємодії. У діяльності соціального працівника зі співзалежними родинами використовується чотириетапна модель навчання принципам ненасильницького спілкування, яку умовно можна визначити за такими ознаками: опис конфліктної ситуації, вираження почуттів кожним членом родини, вербалізація потреб подружжя, формулювання прохання задовольнити потреби членів родини. **Ключові слова:** спілкування, принципи спілкування, психологічне насильство, гендерна дискримінація, співзалежність, співзалежна родина.

Актуальність. Серед розмаїття соціокультурних форм, які ілюструють гендерне насильство в співзалежній родині, можна виділити такий вид взаємодії як спілкування між членами родини. У свідомості більшості середньостатистичних українських громадян існує гендерний стереотип, який, до речі, деякі називають народною мудрістю про те, що «милі сваряться — тільки тішаться», водночас конфлікти, сварки, образи, цькування, ігнорування потреб у подружній парі є нічим іншим як гендерним насильством, яке підсилюється іншою психологічною особливістю — спів-

залежністю. Остання розглядається як стан, що виникає у членів сім'ї з адиктивною поведінкою (наркотичною, алкогольною, ігровою, трудовою тощо) та ін. видами залежностей). Цей стан супроводжується порушеннями внутрішньосімейних зв'язків, характеризується наявністю різних видів гендерно обумовленого насильства.

Метою статті є розкриття сутності, особливостей та технології реалізації принципів ненасильницького спілкування у співзалежній родині.

За даними Міжнародної амністії, насильство у країнах Євросоюзу з боку чоловіків чи партнерів є основною причиною смерті або інвалідності жінок віком від 16 до 44 років [1, с.152]. Слід зазначити, що важкі наслідки гендерного насильства беруть свій початок саме у психологічному насильстві, в структурі якого закладене спілкування як форма соціальної взаємодії. Тож впровадження принципів ненасильницького спілкування як форми гармонійної подружньої взаємодії є вкрай актуальним і сучасним питанням, розкриттю якого присвячена стаття.

Принципи ненасильницького спілкування закладено також у низці нормативно-правових актів, зокрема одним із глобальних документів усього світового товариства, затверджених Генеральною асамблеєю ООН у вересні 2015 року, є Цілі Сталого розвитку (2016–2030). У Національній доповіді «Цілі Сталого розвитку. Україна» п'ятою ціллю визначено базові показники для досягнення гендерної рівності між жінками і чоловіками через подолання всіх форм дискримінації, щодо жінок і дівчат зокрема [4].

Аналіз останніх досліджень з окресленої проблеми свідчить, що до вирішення її гендерних аспектів у своїх роботах імпліцитно зверталися такі учені, як Д. Воронцов, С. Гладченко, Т. Дороніна, І. Кон, М. Маєрчик, О. Плахотнік, Н. Ходирева. Феномен спілкування розглянуто у працях педагогів та психологів Г. Андреевої, Л. Виготського, І. Кона, А. Петровського, С. Рубінштейна, І. Дубровіної. Проблему співзалежності представлено у працях Г. Ананьєвої, П. Андруха, М. Бітті, О. Ємельянової, С. Зайцева, В. Москаленко, О. Шорохової та ін. Питанням гармонізації сімейних стосунків у співзалежних родинах у ході спілкування присвячено праці М. Бітті, С. Зайцева, В. Москаленко, проблему ненасильницького спілкування як технологію побудови взаємодії соціального працівника з клієнтом розглянуто Л. Петушковою. Водночас проблема використання принципів ненасильницького спілкування у взаємодії співзалежних осіб в родині, які мають одну або декількох залежних (адиктивних) осіб, розкрито недостатньо, незважаючи на її важливість та актуальність.

Виклад основного матеріалу. В родині співзалежних осіб процес спілкування може бути представлений як агресивне повадження чоловіка-тирана (залежного від алкоголю або наркотиків) до дружини, хімічно залежних доньки або сина відносно батьків при їх абсолютній терпимості, або навпаки. На думку В. Москаленко, співзалежними є: «особи, які перебувають у шлюбі або близьких стосунках із хворим хімічною залежністю; особи, які мають одного чи обох батьків, хворих хімічною залежністю; особи, які виростили в емоційно-репресивних сім'ях» [2, с.14]. Вивчення взаємодії між членами родини наркозалежних показало, що знання батьків про за-

лежність своєї дитини визначається фахівцями як синдром батьківської реакції на наркоманію (СБРН), що виявляється у матерів таким чином: почуття вини, сором, проєкція на дитину особистих рис, що не сприймаються, фобія втрати дитини, невпевненість у вихованні; у батьків: відхилення від материнського стилю виховання, невпевненість у вихованні, емоційна та поведінкова нестабільність, неприйняття дитини такою, як вона є насправді. Отже, співзалежність можна схарактеризувати як саморуйнівну поведінку, яка базується на психологічному насильстві та неспівпаданні принципів виховання та сімейної взаємодії [7, с. 37]. Звернемося до типових ознак співзалежності, або так званих симптомів співзалежності. Серед провідних науковців (Б. Ваїсов, О. Єгоров, С. Зайцев, В. Москаленко, В. Ялтонський та ін.) існує думка, що співзалежність — це дзеркальне відображення залежності. Основними ознаками будь-якої залежності є триада: obsесивно-компульсивне мислення (нав'язливі думки, які у стереотипній формі з'являються знову і знову); заперечення як форма психологічного захисту; втрата контролю [9].

Відзначимо, що в переважній більшості спілкування в співзалежній родині будується на таких формах психологічного насильства як вимога, наказ, вказівка на те, що «повинен» зробити партнер або родич, потім форми спілкування найчастіше переходять у примус, погрози, згодом, якщо не вдаватися до альтернативних і компромісних форм спілкування, взаємодія між членами родини досягає апогею конфліктогенності та перетворюється на фізичне насильство. Серед найтипівіших форм насильницького спілкування Л. Петушкова виділяє вимоги, накази, команди, інструкції, оцінки-ярлики, перестороги, попередження, моралі, проповіді, готові рішення замість власних думок, висміювання, зверхній гумор, допитування, розслідування та інші форми [5, с. 65]. Як приклад, жінка або батьки потерпають від регулярних образ, приниження, залякування, при цьому виправдовують мучителя, при перших ознаках насильницької поведінки не проявляють асертивність (відмову від подібних форм взаємодії). З часом члени родини потерпають від усіх видів гендерно обумовленого насильства, не подають на розлучення, якщо це чоловік і дружина, і не приймають рішучих дій, якщо йдеться про залежних дорослих дітей. Аналіз власного емпіричного дослідження дозволяє виявити причини потерпання від насильства у співзалежній родині. У жінок такими факторами є фінансова залежність від чоловіка; відсутність власного житла; бажання у будь-який спосіб ростити дитину в повноцінній сім'ї; бажання контролювати поведінку залежного члена родини; індивідуально-психологічні деформації співзалежних членів родини, викликані дитячими травмами; страх засудження та критики людей. Чоловіки потерпають від насильства через свою побутову залежність від жінки, осуд і приниження з боку інших чоловіків щодо власної безпорадності, страх самотності, небажання та інколи неспроможність самотужки виховувати дітей.

Оскільки спілкування є однією із провідних умов і функцією, що дозволяє взаємодіяти членам родини, виникає потреба у подоланні гендерно обумовлених, дискримінуючих форм соціальної взаємодії у співзалежних

сім'ях, одним зі способів розв'язання цієї проблеми є використання принципів ненасильницького спілкування.

Відзначимо, що ідею і назву цього методу було вперше використано доктором Маршаллом Б. Розенбеном, американським психологом [8]. У 80-х роках ХХ століття було створено Центр ненасильницького спілкування, фахівці якого, пройшовши відповідну підготовку, допомагають родинам долати насильство в сім'ї. Розкриваючи зміст принципів ненасильницького спілкування та інтегруючи його у соціальну роботу зі співзалежними родинами, можна покращувати психологічну атмосферу в сім'ї, навчити співзалежних ефективній комунікації, що є основою гармонійної взаємодії в родині.

Концепція ненасильницького спілкування полягає у використанні таких конструкцій у комунікативній взаємодії між подружжям та дітьми, які забороняють оцінювання або можуть викликати почуття провини, сорому, інші дискомфортні відчуття. Автор концепції М. Б. Розенберг визначає ненасильницьке спілкування і як метод налагодження стосунків між людьми і як спосіб спілкування [8]. Додамо, що сучасна дослідниця В. Москаленко у своїй роботі «Коли любові забагато» [3], дотримуючись ідей ненасильницького спілкування, вивчає особливості стосунків у співзалежній родині та наголошує на необхідності навчання соціальної взаємодії на принципах взаємоповаги, любові, турботи один про одного.

Особливістю реалізації принципів ненасильницького спілкування є те, що вони дозволяють розвинути декілька комунікативних навичок: а) вербального вираження почуттів співзалежних членів родини; б) уміння почути і зрозуміти іншого; в) виявити потреби співзалежних у соціальній взаємодії.

Розкриємо, як реалізуються перша і друга комунікативні навички на такому прикладі: залежний від алкоголю чоловік, прийшовши після роботи, має бажання відпочити, побути на самоті. У співзалежній дружини за час залежності чоловіка розвинулося підвищене відчуття необхідності контролювати ситуацію з метою недопущення повторної алкоголізації чоловіка. Дружина починає випитувати, що сталося, не маючи довіри до чоловіка, розцінює його поведінку як підозрілу, врешті, не знайшовши для себе «зручного» пояснення щодо поведінки чоловіка, вона відчуває образ, роздратованість, розпач. Розуміючи її досаду, він ще більше замикається в собі, вона звертається на нього з докорами. Така ситуація повторюється щодня, і подружжя опиняється на межі розлучення. У такому разі партнерам потрібно звернутися до фахівця. Принцип ненасильницького спілкування у наданні соціальної та психологічної допомоги діє за таким механізмом — людей вчать об'єктивно аналізувати описувати події і висловлювати почуття, що виникають, а також проектувати бажану розв'язку і реакцію партнера. Після того, як кожен з членів родини висловився, фахівець просить іншого з подружжя описати, що почув і зрозумів він з мови іншого. Бажаним результатом дій фахівця є співпадіння сказаного та почутого кожним із членів подружжя, або батьків і дітей. Наприклад, в наведеній вище ситуації зрозуміло те, що дружина відчуває себе самотньою, а чоловік — пригніченим та виснаженим.

Для можливості розвитку третьої комунікативної навички, яка стосується виявлення істинних потреб членів співзалежної родини, зазначимо, що вербалізація істинних почуттів і потреб дає подружній парі можливість зробити спілкування взаємовічливим. За таких умов стає можливим накреслення шляхів, як задовольнятимуть потреби обох. Наприклад, жінка матиме змогу самореалізуватися в обраному нею хобі, поза хатніми справами, а чоловік отримає на цей час вечірній психологічний «тайм-аут» і, щойно він усвідомить, що вдома створені умови для психологічного розвантаження, згодом змінить паттерн поведінки із захисного на такий, що передбачає гармонійне спілкування. Результати практичних занять зі співзалежними членами родини показують, що коли обидва партнери уважно ставляться до потреб один одного, вирішення конфліктних ситуацій відбувається швидше і має більш конструктивний характер.

У діяльності соціального працівника зі співзалежними родинами використовується чотирьохетапна модель навчання принципам ненасильницького спілкування, яке умовно можна визначити за такими ознаками: опис конфліктної ситуації, вираження почуттів кожним членом родини, вербалізація потреб подружжя, формулювання прохання задовольнити потреби членів родини.

Принципи ненасильницького спілкування базуються на прояві емпатії, вмінні психологічно підлаштуватися під іншу людину. Реалізуючи ці принципи, соціальний працівник навчає співзалежних співчувати один одному та іншим — розуміти свої власні почуття і потреби, а потім знаходити порозуміння зі співрозмовником через «емпатичні припущення», наприклад, коли відбувається зміна його тону на нижчий, можна сказати: «Ви хочете, щоб я Вас почув і краще зрозумів?» або у відповідь на докір: «Ти хочеш, щоб я це зробила по-іншому, підкажи як краще?». Навіть якщо припущення виявилось помилковим, ви спробували зрозуміти іншу людину, і вона відчує небайдуже ставлення до себе і співчуття, що полегшує взаємопорозуміння. А якщо припущення виявилось правильним, то соціальний працівник досягне мети навчання ненасильницького спілкування — гармонізації сімейної ситуації. Безперечно, у роботі соціального педагога із дітьми у співзалежній родині необхідно враховувати вікові, індивідуально-психологічні особливості дітей, оскільки результат залежить від спільних зусиль, особливо у при навчанні дорослих батьків із глибоко сформованою співзалежністю.

Принципи ненасильницького спілкування допомагають долати проблему гендерно обумовленого насильства, знайти спосіб і жінкам, і чоловікам самореалізуватися в родині як батькам і особистостям одночасно. Окрім цього ви уникаєте таких маніпулятивних психологічних прийомів як примус і погрози, звинувачення, що викликають почуття образи, сорому. Таке спілкування корисно при вирішенні та профілактиці психологічного насильства в родині, вихованні повноцінної незалежної особистості з активно вираженою власною позицією і свідомою поведінкою.

Технологія реалізації принципів ненасильницького спілкування у роботі соціального працівника зі співзалежними родині може базуватися на таких методичних рекомендаціях:

1. Сформулюйте спостереження, яке примушує члена родини відчувати потребу в розмові. Її дотримуються формально, але виражають без осуду чи оцінок. Наприклад, «зараз вже запізно, а я чую, що у тебе грає музика». У першому випадку встановлюється факт, а використання фрази «твоя потворна гучна музика заважає сусідам спати» здійснюється оцінка і викликає психологічний дискомфорт. Або «я дивлюсь, що зараз ти граєш у комп'ютерну гру, а уроки поки що не зроблені» — факт очевидний, що дозволяє дійти до логічного висновку, а фраза «ти безцільно проводиш час за комп'ютером» виставляє оцінку. Через різноманітність поглядів різних людей на одні й ті самі речі часто створюються ситуації для суперечок, що врешті-решт призводить до сварок — психологічного насильства. Уникнення таких ситуацій можливе завдяки описаному прийому.

2. Сформулюйте почуття, що виникло завдяки побаченому. Спробуйте емпатійно підійти до почуттів іншої людини і запитати, що вона відчуває. Вираження емоцій, без морального судження, допомагає утворити атмосферу взаємоповаги і співпраці. Ця рекомендація допомагає чітко розмежувати і проаналізувати свої відчуття й відчуття іншої людини, але не для того, щоб зменшити їх або іншим способом перешкодити їм, а для того, щоб дійсно проявити адекватні емоції. Наприклад, «до від'їзду залишилося чверть години, я бачу, що ти ходиш і не збираєш речі (спостереження). Ти нервуєш?». Необхідно пам'ятати, що почуття важко іноді вербалізувати, особливо колишнім залежним особам. У деяких з них за час залежності формується таке психологічне явище як алекситимія — психологічна неспроможність вербалізувати власні почуття і емоції та розпізнавати їх в інших людей.

3. Сформулюйте потреби, які є причиною викликаного почуття. Спробуйте розпізнати потреби, через які виникали такі почуття у співрозмовника, і запитайте його про це. Коли задовольняються наші потреби, ми щасливі, якщо так не відбувається, то має місце дискомфорт. Визначити основні потреби можливо, якщо перебувати в гармонії зі своїми почуттями. При цьому їх визначення без сорому, провини, осуду дає можливість усвідомити те, що хвилює вас і співрозмовника в даний час. Наприклад, «я бачу, як ти став тихіше розмовляти, тому я нічого не чую (спостереження). Я відчуваю себе ніяково (почуття), тому що не чую, що ти сказав». У потреб є спеціальне значення: вони проявляються у всіх людей і не пов'язані з особливостями умов або способами їх реалізації. Так, бажання відвідати театр із партнером не є потребою, як і бажання проводити час з членом співзалежної родини. Потреба, в цьому випадку, проявляється в довірливих стосунках. Таким чином, можна задовольнити бажання поспілкуватися багатьма шляхами, не тільки з цим членом родини і не обов'язково в такий спосіб.

4. Сформулюйте конкретне питання про дію, щоб задовільнити потребу. Прямо і чітко формулюйте свої бажання в цей час, не чекайте, поки співрозмовник зрозуміє ваш натяк, висловлюйте тільки те, чого не хочете. Якот, «я помітила твоє мовчання останні двадцять хвилин (спостереження). Тобі соромно? (Відчуття)». Якщо відповідь «так», озвучте своє почуття і

внесіть пропозицію: «мені теж ніяково, але треба знайти сили і пробачити один одного. А як щодо того, щоб спільно приготувати вечерю?» Якщо хочете спитати, то задайте конкретне питання — не вимагайте — дозвольте члену родини сказати або запропонувати інший варіант. Таким чином, ви відповідаєте за задоволення своїх потреб і дозволяєте їм відповідати за свої. Коли ви щось спільно робите, то прагнете, щоб так і було, тому що добровільно погоджуєтесь на цю дію, виходячи з власних потреб і бажань, а не через почуття сорому, провини або через психологічний тиск.

Якщо дотримуватись цих даних методичних рекомендацій, процес спілкування у співзалежних родинах матиме більш гармонійний характер, однак необхідний досить тривалий час на розвиток цих комунікативних навичок, а також бажання членів родини для корекції відносин.

Таким чином, принципи ненасильницького спілкування допомагають долати проблему гендерно обумовленого насильства, знайти спосіб і жінкам і чоловікам самореалізуватися в родині як батькам і особистостям одночасно, не звертаючись до неконструктивних і дискримінуючих форм спілкування. Навчання принципам ненасильницького спілкування сприятиме гармонізації сімейних відносин, корекції та профілактиці психологічного насильства в співзалежних родинах, вихованню повноцінної незалежної особистості з активно вираженою власною позицією і свідомою поведінкою.

Перспективними питаннями дослідження стануть виявлення факторів та причин подолання співзалежності у родинах, а також технології профілактики гендерно обумовленого насильства у співзалежних родинах.

Список використаних джерел та літератури

1. Гендер для медій : підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / за ред. М. Маєрчик (гол. редкол.), О. Плахотнік, Г. Ярмано-вої. — К. : СП Часопис «Критика», 2017. — 216 с.
2. Москаленко В. Д. Зависимость: семейная болезнь / В. Д. Москаленко. — М. : Академ-пресс, 2009. — 312 с.
3. Москаленко В. Д. Когда любви слишком много / В. Д. Москаленко. — М. : Психотерапия, 2006. — 224 с.
4. Національна доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.un.org.ua
5. Петушкова Л. А. Ненасильницьке спілкування як технологія побудови діалогу працівника соціальної сфери з клієнтом / Л. А. Петушкова // Наукові записки НДУ імені М. Го-голя. Серія: Психолого-педагогічні науки. — 2016. — № 1. — С. 64–69.
6. Почебут Л. Г. Стокгольмський синдром / Л. Г. Почебут, И. А. Мейжис // Социальная пси-хология. — СПб., 2004. — 521 с.
7. Профілактика вживання наркотиків серед учнівської і студентської молоді : методичний посібник / Журавель Т. В., Самусь В. В., Сергеева К. В. та ін.; за ред. Т. В. Журавель. — К. : ФОП Буря О. Д., 2014. — 96 с.
8. Розенберг М. Язык жизни. Ненасильственное общение / М. Розенберг. — София, 2009. — 272 с.
9. Созависимость. Выздоровление от созависимости [Электронный ресурс]. — Режим досту-па : <http://psyjournal.ru/j3p/pap.php?id=20010312>

REFERENCES

1. Majerchik M., Plahotnik O., Yarmanova G. (Eds) (2017). Gender dlya medij [Gender for media]. K. : SP Chasopis «Kritika» [in Ukraine].
2. Moskalenko, V. D. (2009) Zavisimost': semejnyaya bolezn' [Codependence: family illness]. Moscow : Akadempress, 2009. [in Russian].
3. Moskalenko, V. D. (2006) Kogda lyubvi slishkom mnogo [When love is too much]. Moscow: Psyhotherapy [in Russian].
4. Nacional'na dopovid' «Cili stalogo rozvitku: Ukraïna [National report «The Goal of Stable development»]. (n.d.). un.org.ua. Retrived from [http:// un.org.ua](http://un.org.ua) [in Ukraine].
5. Petushkova, L. A. (2016) Nenasil'nic'ke spilkuvannya yak tekhnologiya pobudovi dialogu pracivnika social'noji sferi z klientom [Nonviolent communication as a technology to build a dialog between a social worker and a client] Naukovi zapiski NDU imeni M. Gogolya [Abstracts of Papers M. Gogol's NDU] Vol 1. 64–69 [in Ukraine].
6. Pochebut, L. G., Mejzhis, I. A. (2004). Social'naya psihologiya [Social Psyhology]. Saint-Peterburg : Piter [in Russian].
7. Zhuravel, T. (2014) Profilaktika vzhivannya narkotikiv sered uchniv'skoji i student'skoji molodi [Prevention of drug use among children and students youth] Kyjiv: FO-P Burya O. D. [in Ukraine].
8. Rozenberg, M. (2009). Yazyk zhizni. Nenasil'stvennoe obshchenie [Language from life. Non-violent Communication] Moscow: Sofiya. [in Russian].
9. Sozavisimost'. Vyzdorovlenie ot sozavisimosti [Recovery from codependence].(n.d.). psyjournal.ru/j3p/pap.php. Retrived from <http://psyjournal.ru/j3p/pap.php> [in Russian].

Чернецкая Юлия Ивановна

доктор педагогических наук, доцент, профессор
кафедры социальной работы и социальной педагогики
Коммунального учреждения
«Харьковская гуманитарно-педагогическая академия»

Дунаева Лариса Николаевна

доктор политических наук, профессор,
декан факультета психологии и социальной работы
ОНУ имени И. И. Мечникова

Гладченко Светлана Владимировна

кандидат исторических наук, доцент, и.о. зав. кафедрой социальной работы
ОНУ имени И. И. Мечникова

ПРИНЦИПЫ НЕНАСИЛЬСТВЕННОГО ОБЩЕНИЯ КАК ОСНОВА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В СОЗАВИСИМОЙ СЕМЬЕ

Резюме

Статья раскрывает сущность принципов ненасильственного общения, как основы социального взаимодействия в созависимой семье. Внимание акцентируется на формах психологического насилия в таких семьях, которые усиливаются другой психологической особенностью — созависимостью. Особенностью реализации принципов ненасильственного общения является то, что они позволяют развивать некоторые коммуникативные навыки: а) вербального выражения чувств созависимых членов семьи; б) умения услышать и понять другого; в) выявить потребности созависимых в социальном взаимодействии. В деятельности социального работника с созависимыми используется четырехэтапная модель обучения принципам ненасильственного общения, которую условно можно определить по таким признакам: описание конфликтной ситуации, выражение чувств каждым членом семьи,

вербализация потребностей партнеров, формулирование просьбы удовлетворить потребности членов семьи.

Ключевые слова: общение, принципы общения, психологическое насилие, гендерная дискриминация, созависимость, созависимая семья.

Chernetska Yuliya

PhD hab. (Pedagogic), Associate Professor,
Professor of social work and social pedagogic Department,
Municipal establishment «Kharkiv Humanitarian and Pedagogical Academy»
Kharkiv regional council (Ukraine, Kharkiv)

Dunaeva Larisa

Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Faculty of Psychology and
Social Work National University of Odessa
(Ukraine, Odessa)

Gladchenko Svitlana

Ph.d. in History, Associate Professor of Social Work
National University of Odessa
(Ukraine, Odessa)

**THE PRINCIPLES OF NON-VIOLENT COMMUNICATION
AS THE BASIS OF INTERACTION IN A CO-DEPENDENT FAMILY**

Abstract

The article is devoted to the principles of non-violent communication, which are the basis of social interaction in a co-dependent family. The availability of psychological violence forms in such families is reinforced by another psychological peculiarity — the co-dependence. The co-dependence can be characterized as self-destructive behavior, which is based on psychological violence and the noncompliance of the upbringing and family interaction principles. The content of the principles of non-violent communication in social work with co-dependent families is to learn of effective communication co-dependent, that is the basis of harmonious interaction in the family. The peculiarity of the implementation the principles of non-violent communication is the development of several communicative skills: a) verbal expression of co-dependent family members feelings; b) the ability to hear and understand another; c) to identify the needs of co-dependent in social interaction. In the activity of a social worker with co-dependent families, a four-stage model of the teaching the principles of non-violent communication is used, which can be conditionally defined on the following signs: the description of the conflict situation, the expression of feelings by each member of the family, the verbalization of the spouses needs, the formulation of the request to satisfy the family members needs.

The principles of non-violent communication help to overcome the problem of gender violence, to find a way for both women and men to realize themselves in the family as parents and individuals at the same time, not referring to unconstructive and discriminative forms of communication. The methodical recommendations which allow to realize the principles of non-violent communication in the work of a social worker with co-dependent families are given. The teaching the principles of non-violent communication will promote harmonization of family relations, the correction and the prevention of psychological violence in co-dependent families,

the education of independent person with an active self-expressed position and conscious behavior.

Key words: communication, principles of communication, psychological violence, gender discrimination, co-dependence, co-dependent family.

Стаття надійшла до редакції 03.06.2018

Українською та російською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 11457-330р від 07.07.2006 р.

Вища атестаційна комісія України визнала журнал
фаховим виданням з психологічних наук.
Постанова Президії ВАК України № 1-05/5 від 18 листопада 2009 р.

Затверджено до друку рішенням навчально-методичної ради
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Протокол № 10 від 26.06.2018 р.

Відповідальний за випуск *С. В. Гладченко*

Ум. друк. арк. 13,65. Тираж 100 прим. Зам. № 705 (122).

Адреса редколегії:
65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
E-mail: vestnik-psy.onu.edu.ua

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25
www.astroprint.ua
www.stranichka.in.ua
e-mail: astro_print@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.